[illegible]

श्री गणेशाय नमः॥

१२४२-६२-

विश्वेश्वराज्यपति॥

स्वस्ति श्री मल्लकल गुसंपन्ने षुश्र स्म ब्रा॰

षुश्र रु ता ब लकल्ट का॰ कोटि श॰ सा श्वांग नत य॰

त्रभव की यमपित की हेवि श ष श्च॥ प्रत्र म ज्ञागम

नं करं लिण प्रेनाप्र नत्य प्रज्ञ तां॰ श्रीलंका स [illegible]

गणेशाय नमः॥ ॥वक्त्राणि पंक्तिकुचयोः प्रतिबिंबितानि दृष्ट्वा दशाननसमागमनभ्रमेण। भूयोपि शैलपरिवृत्तिनयेन गाढमालिं
गितो गिरिजया गिरिशः पुनातु ॥१॥ अधीत्य जयदेवेन हरिमिश्रात्पितृव्यतः। तत्त्वचिंतामणेरित्थमालोकोयं प्रकाश्यते ॥२॥ प्रसंगात्कं गम
स्य समाप्तिहेतुतां स्थापयितुं भूमिकामारचयति। इहेति। इह लोके खलु वाक्यालंकारे। एकदा कृताऽविप्रतिपत्तिरतोऽथ मङ्गलकताः शक
निः कृता विचारांगसंशयबीजविप्रतिपत्त्यदर्शनात् स्फुटता च परिहृता। तत्त्वनिर्णिनीषुविचारतया अन्यहेतुकसंशयस्यापि साधार
तदुक्तमन्यत्र सार्वदेव कर इति। तत्र विचारे तत्र प्रथमोद्दिष्टत्वेन पुरःस्फूर्तिकतया प्रत्यक्षमेव प्रमाणमाशंक्य निषेधति। नान्वयेति। नान्वय
व्यतिरेकज्ञानसाचिव्याध्यक्षगम्यत्वार्थः। अन्वयश्च यथापि कारणताशरीरप्रविष्टव्याप्तेरन्वयव्याप्तितया न व्यतिरेकसहचारापेक्षा वा एकी
तथापि सति व्यतिरेके न नवहेतोः सत्त्वशंकया व्यभिचारशंकाग्रस्तत्वात् अन्वयोपि किंचित्कर इति तच्छंकानिवृत्त्यर्थं व्यतिरेकापेक्षास्ती
ति द्वयं प्रपातं वस्तुतो नान्वयगम्यान व्यतिरेकगम्येति साध्यद्वयं। न च हेतोर्द्वितीयमात्रीयतया प्रथमसाध्ये हेतुत्वात् नः। न हि वयं विना
पि मंगलमित्यादिना ग्राहकाभावमावक्ष्महे येनैकतरसाध्यमात्रविषयता हेतोः स्यात् किंतु यदा समाप्तिः तत्र वै मंगलमित्येवं रूपक

सिद्धघटितकारणत्वरूपग्राह्याभावग्रहे सचोभयसाध्यसाधारणएव विषयाभावेस्यहि प्रत्यक्षमात्रप्रतिबंधकत्वात् नचग्राह्यविरहनिश्चयोना
स्यैवतत्रान्तरमंगलसंशयात्तत्संशयश्चनविरोधीमानमात्रोच्छेदापत्तेरितिवाच्यं।यद्वीसामग्रीयत्रप्रतिबंधकाविशेषादर्शनेसतितदशाविशे
षेतस्या अपिप्रतिबंधकत्वात्प्रकृतेचान्वयव्यतिरेकव्यभिचाराभ्यांविशेषदर्शनाभावादितिभावः।अन्योन्याश्रयादितिसिद्धेजन्मांतरमं
गलेऽव्यभिचारेसतिहेतुताग्रहः कार्यकारणभावेचगृहीतेसमाप्त्यातदनुमानमित्यर्थः।नतुसमाप्तेः कार्यतयाहेतुत्वेनास्तपरिशेषाभंग
लानुमानंइत्यतआह वा केति। तदसमवहितसामग्र्यजन्यत्वात्मकपरिशेषासिद्धेरित्यर्थः।यद्वाकारणताविष्टव्याप्त्यनन्यथासिद्धौ द्वैधायप्र
मंगलेहेतुत्वमाह।नचान्यथासिद्धिमुपेचस्तुनेतदंतभावः।अन्यत्रक्लृप्तपूर्ववर्तिनएवेत्यादेरवश्यकल्पनीयपूर्ववर्तिनएवकार्यसंभवे तत्स
हकृतमित्यर्थः तथाचतन्नैवैतदंतर्भावादितिभावः।अनुमानमाशंक्यनिषेधतिनापीति।सफलेबलवदनिष्टाननुबंधीष्टसाधनं नविष्टसा
धनत्वावगाहित्वाविगीतपदवैयर्थ्यापत्तेरितिभावः।शिष्टपदंचात्रांनपरंभिः फलेचैत्यवंदनजलताडनादौवैधरागजप्रसंगयोरभावेनवै
निषिद्धतयाऽविगीतिव्यभिचारवारणायाश्रमश्चफलसाधनतांशेविवक्षितोऽतोनबलवदनिष्टाननुबंधित्वांशाश्रमश्चलकीपरदा

गमनादौव्यभिचारवारणायउपात्तमविगीतपदमनर्थकतामापद्यते।अर्थांतत्वंचसर्वैकवाक्यतयास्तुअहंतदर्थमेवप्राकृतदु
…ते।आचारश्चयद्यपिक्रियैवतथापिविषयत्वश्रुतेः…तिरत्रविवक्षितातद्विषयत्वंच…यद्यपिप्रयोगेपिगतंमिलितैकांतस्तथापि
सा…लेनतद्विषयत्वंहेतुर्नोगस्तकउद्देश्यतया…तिविषयइतितत्वं।यद्वातद्विषयक्रियात्वादितिहेतुः।…तस्तशिष्टाचारविषयत्वाद
विगीताचारविषयक्रियात्वादितिहेतुद्वयं।अविगीतत्वंचबलवदनिष्टाननुबंधित्वंतेनमधुविषसंपृक्तान्नभोजनादौनव्यभिचारः।त
द्रव्यपूर्ववत्क्रियात्वादेवनफले…तीयहेतावनैकांतः।क्रियापदस्यफलान्यपरत्वात्।नचाफलेव्यभिचारः।बलवदनिष्टाननुबंधि
त्वस्यफलगर्भतयातत्रापितत्सद्भावात्।आचारविषयस्यफलाजनकस्यबलवदनिष्टजनकत्वनियमात्।कर्मकर्मेतिन्यायात्तथाअ
तेपिअत्रतदभावात्।नविप्रइत्यादिनातत्रापिवेदनिषेधात्।व…तस्तशिष्टपदंवेदप्रामाण्याभ्युपगंतृपरंतदाचारत्वंतन्नियताचारत्वंतदन
भ्युपगमासंभावितआचारत्वरूपमितियावत्।तच्चद्रव्यपूर्ववत्।अतएवदर्शोपिदृष्टांतः।तथासतिरात्रिश्राद्धादावेवव्यभिचारइत्यविगीतपद गम
मिति।यद्वादृष्टाचेष्टात्वेननिःफलस्यापिविगीताचारविषयत्वात्अविगीताचारविषयत्वाशिष्टाचारविषयत्वादितिहेतुद्वयंशिष्टत्वंच २

ष्टांतत्वमित्युक्तं आचारविषयत्वं च स्वजनकचिकीर्षाविषयत्वमतो न गोगाद्यौ व्यभिचार इति यद्वा चेष्टसाधनताज्ञानबलवदनिष्टा
नुबंधित्वज्ञानाजन्यावश्यप्रवृत्तिहेतुरितिमतं तदा विगीताशिष्टाचारहेतुरिति संक्षुब्ध एव ग्रंथः समीचीन इति स्मर्त्तव्यं। अपेक्षितत्वेने
ति। प्रवृत्त्युत्तरपेक्षाविषयत्वेन प्रवर्त्तमानस्योपस्थितत्वादित्यर्थः ननु माभूदन्यान्नियतोपस्थितिकं स्वर्गस्तु सकलकामनाविषयत्वे
न नियतोपस्थितिकः फलं न वेदित्यत आह विश्वजिदिति। यथा विश्वजिता यजेतेत्यत्र रात्रिसत्रन्याये नार्थवादादनुपस्थितेपीष्टवि
शेषाविते इष्टसाधनात्वपपत्त्या विशेषतः फलोपस्थितिं विना प्रवर्त्तकत्वान्यथानुपपत्त्या च विशेष्यतश्च फले कल्पनीये ग्रामपश्वादीनां
गौणप्रयोजनतया स्वर्गापवर्गयोरेव तथात्वेन तयोरप्यपवर्गस्याभावरूपतया च लघुः स्वर्ग एव फलं कल्प्यते तद्वदिहापीत्यर्थः। गौर
व[illegible]। अधिकारिद्वयकल्पनागौरवात् नन्वनुपस्थितकल्पनागौरवात्। ग्रामपश्वादिसाधारणतया[illegible]पकृष्टं कानुव्यापनात्। वि
[illegible]जेऽद्भ स्वर्गफलकत्वेऽपि प्रधानतयाऽधिकारित्वेऽङ्गत्वे च अप्रधानाधिकारिकर्त्तव्यत्वेनाधिकारभेदः। ननूक्तं महार्णवे वत्सेश्वरेण
[illegible]यावप्यनीष्टपूर्वकालांगकमंगलानुमाने गौरवमतो लाघवादंगताबोधकवेदानुमानमेवेति। वस्तुतो मंगलस्य विश्वजित्त्वाभ्यु

द्वारेण समयनियमो न स्यात् इतरथा तं न पूर्वकालांगतयैव तदुपपत्तिः तस्याधिकारिविशेषणत्वापत्तेः। तथा च पूर्वकालनिश्चयः प्रवर्तक
ः न च पूर्वत्वस्य प्रागभावगर्भतया प्रागभावत्वप्र...स्य नाविनिमानाभावात् दुःसंभवः। अत एव दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेते
त्यत्र नेष्टौ सोमपूर्वकालत्वविधिरपि तु लक्षितलक्षणया इष्ट्युत्तरत्वविधिर्वा प्रत्ययेन सोमे क्रियत इति प्राभाकरा अपि वदंति। अस्तु वारं ग
णीयावद्वारस्य चिकीर्षा कामनोऽधिकारिविशेषणं तथापि तस्य स्तु निश्चयतया तत्संभवे प्राधान्येन तत्समयोत्तरविधिरत्यधिकं गौर
वं न चांगत्वेपि तत्तुल्यं। प्रधानकाले नैवाकांक्षा शांतिः। किंतु क्रमाकांक्षामात्रं। सापि प्रतिबंधकध्वंसद्वारत्वेनांगत्वे ज्ञाते पूर्वकाल एव
प्रयोजनमत्वेनार्थक्रमन्यायादेव शांतेति न तद्बोधकविध्यंतरापेक्षेति सर्वं सुस्थं। परिशेषानुमानेन इतराफलकत्वे सति सफलक
त्वानुमाने नानवगौरवेण सफलत्वानुमितौ स्वर्गाविषयत्वेपि न स्वर्गफलकत्वाभावः सिद्धः तत्कुतो हेतुसिद्धिरिति वाच्यं स्वर्गे नमंग
लफलं समाप्त्यपेक्षया गुरुत्वादिति गौरवलिंगत्वे तात्पर्यात्। वस्तुतस्तु समाप्तिमात्रफलकत्वे लाघवमन्यफलकत्वे गौरवमिति ला राम
घवप्रतिसंधानेन प्रतिसंधानोपस्थितसमाप्तिमात्रफलकत्वमेव सफलत्वानुमितिविषय इति युक्तः परिशेषः। अत एव लाघवज्ञा ३

नंलघुविषयकज्ञानेसहकारीत्युच्यते।यथाचैतत्तथावक्ष्यते।व्यभिचारेणव्यतिरेकव्यभिचारेणतथाचबाधइत्यर्थः।यद्यप्यत्रव्यभिचार
निश्चयोनास्त्येवतत्संशयस्त्वविरोधीयत्तुतसंदिग्धेन्यायप्रवृत्तेरनुगुणएवान्यथावेदोपिदूषकःस्यात्।अयोग्यतासंबाधातद्व्यवच्छेदनुकूल
लमिहापितुल्यं।तथाप्येवंपरंपरापातमात्रभियाप्रकारांतरोपादानमतएवश्रुत्यनुमानाभ्यांइत्यग्रेतत्रापिसंमतिमाहेति।तथावि
धेति।अलौकिकाविगीतनिर्विघ्नसमाप्तिकामशिष्टाचारानुमितेत्यर्थः।अलौकिकंचलोकावगतवलवदनिष्टाननुबंधीष्टसाधनान्यत्वं
नत्वप्रमापितत्वांतर्भावःसविषान्नभोजनेऽनैकांत्यात्।नचागम्यागमनेएवमपिनव्यभिचारइतिवाच्यं।रात्रिसंध्याश्राद्धादौव्यभिचा
रवारकत्वात्।एवंचाविगीतपदमनर्थकंनभवति।लोकपदंचादृष्टार्थकवाक्यातिरिक्तमानपरंतेनचैत्यवंदनाद्यपियदिबौद्धाग
मप्रामाण्यनिबंधनप्रवृत्ति।तदाशिष्टपदेनयदिजलताडनसाधारणं।तदाऽलौकिकपदेनवार्यतेशिष्टपदंचपूर्ववत्निःफलकर्मणि
अनैकांतिकवारकं।यद्वाअलौकिकविषयत्वेक्रदेप्राग्वदिहापिहेतुद्वयमेवशिष्टपदस्याश्रौतपरत्वेअलौकिकत्वंवेदप्रामाण्याभ्यु
पगंतृपरत्वेऽविगीतत्वमितिविवक्षाभेदेनहेतुद्वयं।तदर्थश्चपूर्वोक्तएवेतिवस्तुगतिः।अतएववेदानुमापकहेतौशिष्टपदंवेदप्राम

ण्णभ्यापगल्पपरमिति प्रकाशः तादृश्यपदस्य रसाद्युक्तएवहेतुरतो वेदमूलकत्वानुमानं फलविशेषनिश्चयः परिशेषादिति वयं ब्रूमः।
केचित्तु यादृशा लौकिकाविगीतशिष्टाचारविषयो यत्तु तादृशकर्तव्यत्वेन वेदबोधितमिति सामान्यतो व्याप्त्यवधारणमित्यवश्यं शिष्ट
कर्तव्यतया वेदबोधितमिति साध्यमतो न व्यभिचार इत्याहुः। न चेतिकर्तव्यतासंशयेन विरोधी तन्निश्चयस्तत्र नास्त्येवेति भावः। न चेदा
नीमानुपूर्वीविशेषविशिष्टलिंगाभावात् तद्विशेषप्रत्ययाधीनत्वाच्च शाब्दप्रत्ययस्य कथं वेदाधीनप्रत्ययात् तत् इति रितिवाच्यः। इदानीमं
धपरंपरामात्रशंकानिवर्तकत्वात्तदनुमानस्य। यदा स वेदः प्रत्यक्षः तदानुपूर्वीतान मासीत् एव इदानीं तच्छोषकाले नानुमानादिति दि
क्। नव्यापीति इदं त्वनुमानसौकर्यायोक्तं तदनुमानाभावेपि शब्देन तज्ज्ञानकर्ताबोधनेनाधिकाराभावात्। न च व्यभिचाराभावार्थं तत्र
शब्दादेव तज्ज्ञानाविति वोध्यं। ननु मंगलमंगे यदि तदा ऋषिकार्यैक्यलाघवं तदेव कुत इत्यत आह तत्त्वेति। आरब्धकर्मांगं। आरब्ध
कर्मसमानाधिकारिकं। कर्मार्थितया कर्मनिष्पत्त्यर्थितया कर्मफलार्थितया वा शिष्टैरन्यैः तेन निष्फलकर्मशाकाल क्रियमाणेन
व्यभिचारः। प्रधानस्यापि प्रधाननिष्पत्तीच्छया क्रियमाणस्यमिति तत्पूर्वमिति विशेषणं। तदर्थं च तत्कालान्यकाल इति। नष्टेन

राम
४

कर्मेपरामर्शात्। न च कर्मैकदेशे व्यभिचारः फलजनकतावच्छेदकावच्छिन्नस्य कर्मत्वात् न चैकदेशे तदिति भावः। फलांतराभावइति
फलांतरवद्वारंनणीयादौ अनैकांतिकतावारणाय फलांतराभावइति चैत्यवंदनादि नियतपूर्वं क्रियमाणे व्यभिचारवारणाय फल
वत्कर्मेति। तच्छिन्नफलवत्कर्मारंभेच्छया क्रियते चैत्यवंदनादीनामफलत्वात्। केनचित्तु फलकर्मारंभेच्छावता तत्पूर्वं क्रियमाणेऽ
नंगे व्यभिचारवारणाय नियमतइति। तच्चितदारंभेच्छावता नियमतो न क्रियते सर्वेणाकारणात्। प्रधानेव्यभिचारेवारणायत
त्पूर्वमिति। अत्र तच्छब्दः आरब्धकर्मपरः यदवच्छिन्नं कर्मआरब्धमिति यावत्। नन्विदमसिद्धं नमस्कारादीनामेव मंगलत्वात् तेषां
च बहुशः फलांतरश्रुतेरिति चेत् न फलांतराभावइति फलांतरप्रतिसंधानाभावइत्यर्थः। तथा च नियमतस्तत्पूर्वं करणे फलांत
रप्रतिसंधानेनयत्नहेतुरित्यर्थः पर्यवस्यति। अस्ति च नथाग्रेथाद्विपूर्वं क्रियमाणत्रणामादावारंनणीयादौ च तत्कालकरणे फलां
तरप्रतिसंधानं वीजंदर्शारंभकालत्वेन फलांतरश्रुतेः अत एव शिखावंधनमंगप्रधानं चेति सिद्धांतः। फलांतरप्रतिसंधानाप्रति
संधानाभ्यामुभयोपपत्तेः। यथाश्रुते त्वेकस्य फलांतरसत्वासत्वयोरसंभवेन कथमंगप्रधानभावो घटितइति सर्वं सुस्थं ॥ ॥

प्र.प बन्धकतो यथाश्रुत एव हेतुः मंगलीभूतनत्यादिव्यक्तीनां फलानंतराभावेनासिद्धत्वाभावादिति प्राचुक्तयुक्तौ ऽनुमानमप्यविकलमिति
श्रुत्यनुमानाभ्यामित्युक्तेः अयं च प्रतिसंधानाकारः इत्यवधेयं। तेनायमर्थः यदीदं फलानंतराभावे सति फलवत्कर्मीरिसमाने न नियम
तस्तत्पूर्वं क्रियमाणं तदाप्रधानसमानाधिकारिकं स्यात् एवं च लाघवमन्यथा गौरवमित्युक्तमेवानेन विवच्यत इति भावः। अतोना
न्वयः बोधनात्। प्रकृतलाघवसहकारेण बोधनसंभवात्। अत्र स्वरूपासिद्धिं शंकते ननु मंगलमिति। यत्तु मंगलं नाम अलौकिक
त्वादिति प्रतिरोधं अलौकिकत्वपदार्थमावच्छिन्नसाध्यव्यापकं लौकिकानंगत्वमुपाधिं वा शंकत इति। तन्न। विश्वजिन्न्यायात्स्वर्गः फल
मित्युत्तरग्रंथविरोधात्। नत्वसिद्धेन प्रतिरोधस्यात्यबलत्वाभावात्। नत्वासाधनव्यापकत्वोपाधिं साधनव्यापकता कथमुपाधेः साध
नस्य लौकिकांगभूतलौकिककर्मण्यपि सत्त्वादिति चेत्। न। अलौकिकत्वपदार्थमावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्य तदवच्छिन्नसाधनव्यापक
त्वात्। यदवच्छिन्नसाध्यव्यापकः तदवच्छिन्नसाधनाव्यापकस्योपाधित्वात्। अन्यथा महानसत्वावच्छिन्नवह्निव्यापकस्य व्यंजनवत्त्वादे राम
रुपाधित्वापत्तेः। साध्यव्यापकनिवृत्त्या साध्यनिवृत्तिस्तया तद्व्याप्यसाधननिवृत्तिरिति एवं न किमप्यनुपपन्नं। नचैवं सार्थनावच्छे ५

वद्दोषत्वेऽपि हेत्वभावसाधनमनुचितं । दत्तोत्तरकल्पत्वात् । समाप्तिफलकताव्यवस्थापनस्यात्र प्रकृतत्वेन फलांतरविरहस्य मुख्यतः
प्रतिपाद्यत्वात् हेत्वभावं विना बाधासंभवाच्च । बाधप्रयोजकव्यापकाभाववत्साध्यसाधकहेतोरपि सत्वात् नन्वंगं सहकारि नेदं मंग-
लं च तथा तद्विना फलासिद्धेरित्यत आह लोकेति । तथाच तद्विना फलासिद्धिरसिद्धैवेत्यर्थः । इंकवाङ्कुरायसवायसः । आरंभसमय
निमित्तकं तत्समयनियतकर्त्तव्यताकं न तु नैमित्तिकमेव राहूपरागइतिवन्निमित्तसत्सम्पन्नतेरकरणे प्रत्यवायाश्रवणाच्च । तस्मि-
ति मंगलावच्छिन्नलौकिकांगत्वव्यापकमपूर्वे रूपोपकारजनकत्वमुपाधिरित्यर्थः । तथाच व्यापकताभावेन तदभावान्न साध्याभाव
इति भावः । अर्थं मंगलजन्य इत्यर्थः । उपाधेः साध्यव्यापकताग्राहकमनुकूलतर्कमाह तस्येति यस्य दृष्टस्य साक्षाज्जनकत्ववत् साक्षा-
त्प्रतिबंधकत्वमपि असंभावितं हि दृष्टसंपत्तावदृष्टप्रतिबंधकत्वं पश्यामः । तथापि नापूर्वजनकत्वं यथाश्रुतमेव किंतु अनपेक्षणीयजन-
कत्वं अपेक्षा च साक्षात्परंपरया चेति न कश्चिद्विशेषः । तथाच परंपराप्रतिबंधकस्यादृष्टस्याभावोऽपेक्षणीयो न वत्येवेति कथं तज्जन-
कमंगलेनोपाध्यभाव इति भावः । अहर्वे मिंडवाङ्कुवंधनजन्यं तथा लोकावगतसहकारिसाक्षात्परंपरया वाऽनपेक्षणीयत्वादित्यर्थः ।

वृदं

त्र·प ६ अन्यत्वमसहकारित्वं तद्विलंबेन फलाविलंबाद्व्यभिचारेयं न च मंगलेतरद्वितिपरमार्थः । नन्वपूर्वजनकत्वे मंगलस्यापेक्षणीयाजनकत्वस्तु पा
धरप्रत्यूहवृत्तिः स्यात्तदेव कुत इत्यत आह विघ्नेति । यद्वा प्रसंगाद्विघ्नं निरस्यतीति । यद्यपि सति विघ्ने अपूर्वद्वारा इदं मंगमिति तु वक्तुं तथापि त
दपूर्वं निवर्त्य आरब्धनिर्वाहकमनिवर्त्यैवानंत्येऽसंभवात् न हि सति प्रतिबंधके हेतुसहस्रमप्यलं ... कलोत्पादः हस्याविशिष्टानामोद्देश्येऽ
व्यः तदपेक्षया विशेषविरह एव लघीयान् । आद्येत निवर्तकत्वस्यावश्यकत्वे तदेव द्वारमावश्यकत्वात् न त्वंतरापूर्वं जनयित्वा तद्द्वारा वि
घ्नध्वंसो द्वारं गौरवादिति मनसि कृत्याह वस्तुत इति क्वचित्तत्र एव वेदादेव । पूर्वत्र कल्प्यो व्यापारः कल्पनीय इत्यत्र तु श्रौतद्वारानिवेदः । तदुक्तं व
र्त्तेश्वरेण वेदश्चात्र मीनमानो मंगलं श्रारिप्सितसाधनमित्याकारः प्रकारजिज्ञासायां परिशेषात्तत्प्रतिबंधकदुरितनाश एव ज्ञायते । यद्वा
तदेतज्जीवेनैव वेदात्रमानमिति । किं चेति । तथा चाधिकारिद्वयकल्पनाभियापि नापूर्वं द्वारमित्यर्थः । नन्वपूर्वद्वारकत्वं न तत्र तं त्वं अ
पि तु न पेक्षितजनकत्वमित्युक्तं तथा चापूर्वद्वारकत्वेपि मंगलस्य तज्जन्यापूर्वविलंबेन फलविलंबात् गतत्वं स्यादित्यत आह ज्ञातेति । न हि राम
लोवात्काये विलंबोऽसिद्ध एवेत्यर्थः । इदं द्वाक्यवेधनवदिति मधीस न्यायादिति । दुरितेति । यद्यपि इदं शौचाचमनादिलक्षणदुरितध्वंसे ६

पुंक्रियाप्रवृत्तौ व्यभिचारि। तथाविद्धविंतस्नानमात्रवदनधिकारिकतदर्थक्रियात्वादिति विवक्षितं शौचादौ तत्संशयेपि बोधनात् तत्स्नानमा
त्रमधिकारं रक्षतीत्येतन्मात्रादेव न व्यभिचार इति भावः। विघ्नसंशयेति तथा चात्रापि विशेषणासिद्धिरिति भावः। हिंसाद्यात्मकत्वहेतोरधिकारत
याऽधिकारत्वप्रतिबन्धकत्वं विरुद्धमित्यर्थः। अ... चेति। अनिष्टतावच्छेदकरूपावच्छिन्नसंशयेपि प्रवृत्तिर्दृश्यते तत्रोक्तन्याये बोधकत्वपरो
क्रमसंनिविद्धविंतध्वंसत्वेनोद्दिश्यत्वेन व्याप्तिविरहउपारब्धपानिवंधकाधेसत्वं तत्राहदृष्टतदन्यसाधारणमित्यर्थः। स्वर्गाभिलाष्ट्याधिकरणवि
रोधमाशंकते नमिति। यदि स्यप आक्षिपेत् तद्योपपत्त्यादिकमेव तत्कर्तुमावश्यकं निर्वपेदित्यादिना विहितं स्वर्गाभिलाष्ट्यादेर्दर्शपौर्णमास
प्रकृतित्वेन प्रकृतिवद्विकृतिरित्यतिदेशप्राप्तदर्शपौर्णमासधर्मग्रहे तदंगदेवतावाहनस्य पूर्वदिनेऽनुष्ठानमुक्तमित्यर्थः। यद्वेति।
व्रीहीनवहंतीत्यत्र व्रीहिपदस्य यवादिसाधारण्यार्थमजहत्स्वार्थलक्षणया नियोगसाधनीभूतद्रव्यमात्रपरत्वे कृष्णलेऽपि स्यादित्यत्र श्रुत्या
नियोगसाधनत्वेन बोधितकृष्णलस्यापि तत्प्राप्तौ वैतुष्यद्वारवाधेऽवघातवाधोपपत्त्यर्थः। कृष्णलः सुवर्णमाषः। न च कृष्णलेऽवघातवा
धे नहि कृतौ नीवारेपि तद्बाधापत्तिः। कृष्णलेऽवघातबाधेपि तत्प्रसंगाबाधात्। वस्तुतस्तु कृष्णलविकृतित्वेपि नीवारस्य नावघातबा

धेः। यद्धि न तावत्प्रकृतिवद्विकृतिरित्यतिदेशः सर्वधर्माणां। सर्वयागानां दर्शपूर्णमासात्मकतापत्तेः किंत्वत्रपदिष्टयावद्धर्मातिदेशः। एवं चा
नहत्वार्थैलक्षणयाव्रीहियवकृष्णलनीवारादिषुतुल्यवदेवावघातविधिरितीहापिनावघातेऽतिदेशः साक्षादुपदेशात्। तथा च प्रकृतावव
घातबाधेपि विकृतौ न तद्बाधः। प्रकृतिविकृतिन्यायप्राप्तस्यैव प्रकृतिबाधे विकृतिबाधात्। ननु नियोगसाधनसतुषद्रव्यत्वेनैवानहत्वार्थे
लक्षणास्तु तथा चाप्रसंगएव न तु बाधः निषेधस्य प्रसंगपूर्वकत्वात्। मैवं। व्रीहिनिर्यजेत व्रीहीनवहंति व्रीहीन्प्रोक्षति इत्यत्र यागावघातप्रो
क्षणानां सामानाधिकरण्यं न तु श्रूयते तत्तुल्यप्रकारोपस्थितिं विना न संभवति नवा साकांक्षे चैकप्रकारोपस्थितिर्व्याख्यान च प्रोक्षणा
दावपि सारूप्यं तंत्रमित्येकत्र सारूप्यापवेशोऽवघातेपि न तत्प्रवेशः इति प्रसंगसंभवे बाध एवेति तत्वमिति। यद्यप्युदाहरणयोर्द्वयोर
पि साध्यवैकल्यं। प्रथमे संशयोस्ति न द्वारगोचरः किंतु निमित्तगोचरः। द्वितीये तु द्वारगोचरो न तु संशयः। किंतु बाधः तथापि व्यतिरेकनि
श्चयः प्रतिबंधकः इत्यत्र कृष्णलमुदाहरणं। तस्य निश्चयत्वेन न प्रतिबंधकता किंतु ज्ञानत्वेन यद्विरहनिश्चयो यत्र प्रवृत्तिप्रतिबंधकः त राम
त्र तत्संशयोपीति व्याप्तिस्तत्रैव नावाहनमुदाहरणमिति मंतव्यं। तदुक्तं वल्लभाचार्येण। द्वाराभावनिश्चयवदावश्यके तेरिति। यद्विरहनिश्चयत्र ७

२ आश्रयनिश्चयाभावादित्यत्र निश्चयग्रहणमधिकारानिश्चयार्थं वक्तं तेनिश्चयपदमपुष्कलमधिकाराभावस्यैव संभवादिति। अयं न चैवं स्याह निमित्तक आद्यादावपि नैकवारमोजनादेरंगस्य प्रसंग
इत्यत्र वेरह आपि वेनिवक्त नः स्यमाक्लिष्टेज्ययासमंसान्यमेवनाक्लितथा हिस्ताविकृतिर्वै नैव प्रकृतिधर्म्या(हिया) प्रकृतौ वावाहने निश्चिताधिकारकर्तृकमेवोपकारकं ज्ञानमिति तद्वा क्षेबाधरवन्या
प्योन पुनः कल्पनांतरं मंगलेऽधिकारो न प्रकृतिविकृतिन्यायलभ्यः किंतु कल्पनांतराभ्रान एवेति संशये सत्येवाधिकारः कल्प्यते कल्पनांतरस्यावश्यकत्वात् =२

निव्याप्तेः कृष्णादिप्रवृत्त्यादावेव व्यभिचाराद् इंगडइति निमित्तसंशयत्वे नैवयानि वंधकालं वाच्यं न चेहतास्मन्नवतीति मनसि कृत्य निमित्तसंश
येप्रवृत्त्यावत्तुपपादयति नैमित्तिक इति। आचाराविरोधाचेति। अंगानां वेदिकांगानां प्रधानविधिविधेयत्वं। प्रधानविधिसापेक्षविधिविधे
यत्वं ननु प्रधानबोधकसापेक्षविधिविधेयत्वे नियमो लाघवान्ननु प्रधानबोधकस्य विधित्वमित्यत आह नचेति एतदपि नास्तीत्यर्थः। एकदेश
: सापेक्षः। नन्वेकलाघवे नाग्रेपि विधित्वंत्यज्यतामित्याह प्रधानेति। यागादीति यागादिप्रधानं। विशेषणस्तत्त्विधिर्विनेति पूरणीयं। अतो
देवतावाहनादीनां नैकांतः। असाधारण इति। अत्र वदंत: प्रत्येकनियमुपदत एव साधुः विशिष्टे व्यर्थविशेषणत्वात्। न चापूर्वेजनकत्वमा
त्रे शिखाबंधने व्यभिचारीति वाच्यं। विशिख इतिश्रवणेन सदेति श्रवणेनं प्रयोगांगत्वात् सनप्राणायामादौ रोगपातकनाशकांगे असाधार
णत्वमात्रं व्यभिचारीति विशिष्टनियमः। सदेति वचनात् सर्वकालीन शिखाधारणं प्रधानं शिखाबंधनं कर्मांगमिति विभागो ऽन्यथा शिखा
या एव हि रूप्यानुपपत्तेः। फलांतरसत्त्वासत्त्वयोः प्रधानांगत्वाव प्रयोजकयोरेकत्रासंभवादित्यन्ये। तस्मात् व्यभिचारान्न तदंगमिति। न
नु व्यभिचारः समाप्तिमात्रे तथात्वेपि विघ्नस्थलीयसमाप्त्यवच्छेदेन व्यभिचाराभावात्। सतिविघ्ने तस्यांगत्वादिति ग्रंथपर्यालोचनया

मसाधारणांगत्वं प्रतीत्या तस्याश्च पत्न्यापूर्वोत्पत्तिकालस्थापितयाव्यापारकल्पनायोगात् न च प्रत्येकनियमे मंगलस्यासाधारणतयाश्रवानदेशकालान्वयापत्तिः तस्य क्रियामात्रांगत्वादिति वाच्यं तत्रानृत एवेत्यग्रिम
विरोधाच्च तथाहि तत्र शिखायाः कालान्वयः प्रतीयते शिखायाश्चांगत्वेन कालान्वयनियमात् तस्मात् शिखाबंधनं मंत्रविशेषविधिष्टा [illegible] शिखांगेनस्थातिष्ठेत् तयाऽपूर्वजनकं कालानन्वयियेति। अको विशिष्टनियमः न
साधारणत्वमेव [illegible] क्लेशोवादिहेतुमज्जहणादाव नैकांतात् नहि तस्य साधारणत्वं भागमादावन्वयात् नाप्यपूर्वजनकत्वं प्रतिबंधकाधर्मध्वंसरूपत्वात् बुद्धिपदार्थस्य अपूर्वजनकत्वं वा पूर्वद्वारांगत्वमितिभावः [illegible]

प्र·प तथा विशेषणाभावात् । न च समाप्त्यानन्तरीयतदनुमानमिति ग्रंथविरोधः । विघ्नध्वंसस्य च कालविशेषणानिश्चयस्यापि क्वचिद्भावात् । न चेदं स
८ माप्यतामिति कामनया सदाचारादनुमिताश्रुतिः समाप्तिकामो मंगलमाचरेदित्यादिकैवेति न तः समाप्तित्वमवच्छेदकं प्रतीतं न लभ्यत इति
वाच्यं । निर्विघ्नसमाप्यतामिति कामनया तदाचारान्निर्विघ्नसमाप्तिकाम इत्याद्याकारिकायाएव श्रुतेः कल्पनात् । अस्तु वा समाप्तिका
म इत्याद्याकारकश्रुत्यनुमानं नैतावता समाप्तित्वावच्छेदकत्वलाभः ननु शाब्दसामर्थ्यात् । स्वर्गत्वाश्वमेधजन्यत्वसामानाधिकरण्यमात्र
मेव हि शाब्दं नान्यत्रापि प्रतीयते न तु स्वर्गत्वस्यावच्छेदकत्वमपि असामर्थ्यादसंभवाच्च । स्वर्गत्वस्य तदजन्यवृत्तित्वात् अतिप्रसक्तत्वात्तद्
दिहापि सामानाधिकरण्यमात्रं प्रतीयते तत्रावान्तरजात्यवच्छेदकत्ववत् निर्विघ्नसमाप्तित्वमवच्छेदकं कल्प्यतामिति को दोषः । न च स्वर्ग
पदं विशेषपरं इहापि समाप्तिपदे तथात्वस्य सुवचत्वात् । वस्तुतस्तु तन्त्रस्य विशेषपरत्वेपि न हेतुताग्रहे तदुपयोगः तद्ग्रहेण तत्परत्वनि राम
श्चयात् अगृहीतायां तस्यां जातिभेदएव न मानं कृतत्वरूपे । ननु कार्यतावच्छेदकेऽगृहीते अतिप्रसक्तधर्मसामानाधिकरण्येनापि का ८
रणताग्रहो यद्दिशा दृष्टो ग्रन्थ एव न प्रत्यक्षोपीति चेन्न । ग्राहकाभावात् । अन्वयव्यतिरेकौ हि तत्र तद्ग्राहकौ न चातिप्रसक्तेन व्यत्या

ह्निनादंडान्यद्व्यतिरेकग्रहो यत्र दंडाभावस्तत्र घटाभावो वा नाभावात्। यत्र घटस्तत्र दंड इति नियमाभावाच्च। अत एव यत्र ग्राहकं तत्रा
नित्यत्वाभावे सामानाधिकरण्येन तत्फलजन्यत्वमपि वह्नौ सुग्रहं। समानप्रकारकं हि विरहज्ञानं समानप्रकारकान्वयज्ञानविरोधित
यावत्स्वर्गत्वं वह्नित्वावच्छेदेन व्यभिचारग्रहात्तदवच्छेदेन नियतपूर्ववर्त्तित्वं माग्राहि तद्धर्मश्च यद्धर्मिणि तु हेतुताग्रहे किं बाधकमिति।
अत्राहुः विघ्नाभावस्य द्वारत्वे कामनायां तदवश्लेखापत्तेः। अन्यथासिद्धत्वात्स्वर्गकामनायामपूर्ववत्। न च विघ्नाभावजन्यसमा
प्तौ व मंगलजन्यत्वात् फलतावच्छेदकोल्लेखनियमात् कामनायास्तदुल्लेखो न द्वारतयेति वाच्यं। श्रौतधर्मावच्छेदेनैव हि वैदिके
कामनानियमात्। अन्यथा स्वर्गत्वस्य फलतानवच्छेदकतया स्वर्गत्वेनापि कामनोल्लेखानुपपत्तेः। वस्तुतो विघ्नाभावः कार्यतावच्छे
दक एव न जनकतावच्छेदकस्तयोर्विरोधात्। न च विघ्नपूर्वकतामात्रमवच्छेदकं अतिप्रसंगात्। नापि मंगलसमानकालविघ्नध्वंसजन्यसमा
प्तित्ववत् स्वसमानकालीनमंगलपूर्वकत्वमात्रमवच्छेदकं प्रतिबंधकस्य कार्यविशेषनियतत्वेन समानकालीनसमाप्तिद्वयेऽन्य
तरप्रतिबंधकविघ्ननिवर्त्तकमंगलस्यापराजनकत्वे नातिप्रसंगतादवस्थ्यात्। अन्यथा काशीमरणादीनां तत्तज्ज्ञानविशेषजन्य

मतय४

प मोक्षहेतुत्वं न वेघ यथाश्रुतश्रुतिसमर्थनेन तत्त्वज्ञान एवोपदायं कल्पयित्वा हेतुताबोधिकाश्रुतिः प्रयोजकपरतया न समर्थिता न च तत्
ई त्वज्ञानविशेषो नोपस्थित इति वाच्यं। तर्हि तत्रापि काशीमरणादिहेतुत्वापत्तेः। उत्तरकालकल्पनायदितद्वासमानं। न तु ज्ञानविशेषजन्य
त्वं मोक्षमात्रे कुत्रैर्हं मोक्षविशेषे च स्फुरितितदवच्छेदेनैव हेतुता किमंतर्गडुना ज्ञानेनेति तु न यथा व्यापारो नावच्छेदक इति चेत् तुल्यो न तु का
शीमरणादिज्ञानविशेषयोः हेतुहेतुमद्भावग्रहएव तदवच्छेदकत्वग्रहः थं कान्तथा ज्ञानविशेषजन्यत्वस्यापि प्रसक्त्या न दोष इति तदव
स्थात्। तथा च तद्ग्रहाशक्यत्वे च तदवच्छेदकं शक्यत्वे वाऽन्यं प्रति पूर्ववृत्तित्वग्रहात् जनकं प्रति एवं च वृत्तित्वग्रहाशक्यत्वे यासिद्ध तथा हेतु
ताघाने वकाघाह इति चेत् इदमपि तुल्यं। वस्तुतः काशीमरणादिहेतुताबोधकश्रुत्यादेः प्रत्यक्षतया तत्तद्धेतुतायां कापि प्रकृते हेतु
ताबोधकानां बहुलत्वं तत्र तदधीनमवच्छेदककल्पनं। तथाहि न तावत्तत्त्वबोधिकायाः श्रुतेः निरुक्ति किं त्वाचारेण परिकल्प्या। न चा
चारो हेतुताधीनो येन तद्बोधकवेदमाक्षिपेत्। किंतु कारणकारणेपि प्रवृत्तिदर्शनेन फलान्वयव्यतिरेकशालितज्ञानस्य तद्धेतुत राम
याते न विनाऽनुपपद्यमानस्तज्ज्ञानकः सचोनयथासं नवनकार्यतावच्छेदकं कल्पयति। किं तु स्वतन्त्व लाघवाच्च समाप्तौ विघ्नाना ९

वं तन्मात्रे मंगलमित्येवालं विस्तरेण । अन्यथा मणिकृतजन्यताहादौ मण्यवयवविभागस्यापि हेतुतापत्तेः । अत एव का॰॰रीरीतः यत्
यावग्रहनिवृत्तिमात्रं हेतुस्तत्स्वकारणादेवेति सिद्धांतः । अन्यथा नाशककारीत्वापत्तेः । प्रतिबंधकसंसर्गस्य कार्यपूर्ववर्त्तितायहानं नत्रं
तज्जनककारीरीमंगलयोः पूर्ववर्त्तित्वग्रहेण कुलालपितृवद् अन्यथासिद्धत्वाद् यादेस्तत्वाग्रहादिति साधूक्तं व्यभिचारान्न तदंगमिति । वि
हितेति । अत्रातिशयत्वमदृष्टत्वं न च विहितपदवैयर्थ्यापत्तिः व्यभिचारात् फलस्य दृष्टरूपत्वात् । न च तदेवास्तु न तु प्रधानपदमंगापूर्वव्य
भिचारात् ॥ वस्तुतस्तु नत्वेन जनकत्वं विवक्षितं अन्यथा शिखोपवीतधारणादेरपि दोषव्यभिचारात् तत्स्यांगप्रमादजन्यरूपत्वात् ।
अत एवाजन्यपदस्य सार्थकता । अपूर्वविशेषं प्रति विहितप्रधानत्वेन वजनकत्वात् । अपूर्वसामान्यं प्रति विहितत्वेनेति भावः । मपसंचा
रवदृष्टिमदुक्तव्यापारमदृष्टमेव घटयेदित्यरुचेराह अपि चेति । अत्रापि यद्यपि मंगलस्य समाप्तिविशेषं तदन्यविशेषसमाप्ति
सामान्ये वास्तुकृतसंपन्नादेर्हेतुत्वादेकविषयत्वाभावान्नैकल्पिकता तथापि विघ्नाभावस्यानवच्छेदकतया विशेषांतरासंभवेन नि
विघ्नाभावे तयोः पूर्वमानानाभावाद्वाचार्यप्रकारोपघटतरतिभावः । न तु जातिभेदकल्पनायाम विशेषाद् अश्वमेधवाजपेययोः स्वर्गजनकत्व

प किं न विकल्पः । मैवं । वाशंक्यानन्तरकोटिप्रविष्टेपवादिनायत्रान्यतरसत्त्वमपरकार्येत्यस्ति प्रतिबंधकं तत्र विकल्पो नेतरस्मिन्निति वस्तु
१० स्थितेरिति । यद्यपि वाशब्दोत्र नास्ति तथाप्येकसाधनावरुद्धतया विकल्पपुरस्थाएवाकांक्षायाः संनवेन तथैव हेत्वंतरान्वयादिति भावः । अथ
[illegible]सतीति । यदा यदवच्छिन्ने सति यदधिकरणक्षणोत्तरक्षणे यदवच्छिन्नाधिकरणक्षणोत्तरक्षणे वा यदधिकरणत्वं तदवच्छिन्नाधिकर
णत्वं तदनधिकरणक्षणोत्तरक्षणे तदनधिकरणत्वं तदवच्छिन्नानधिकरणक्षणोत्तरक्षणे तदवच्छिन्नानधिकरणत्वं तदा तदेव तद
वच्छिन्नस्य तदवच्छिन्नजनकत्वं अस्ति च दंडे तरसकलसमवधाने तज्जातीयाधिकरणक्षणोत्तरक्षणे घटजातीयाधिकरणत्वं तदनधि
करणक्षणोत्तरक्षणे घटजातीयानधिकरणत्वं तद्वदेव यावद्विघ्नहेतुसमवधाने मंगलत्वावच्छिन्नाधिकरणक्षणोत्तरक्षणे विघ्नप्रा
गभावत्वावच्छिन्नाधिकरणत्वं तदनधिकरणक्षणोत्तरक्षणे तत्प्रागभावानधिकरणत्वं तथा चोभयत्र नेदानाचारतज्जन्यत्वमविशि
ष्टं एतच्च यद्यन्यथासिद्धसाधारणं न दा तदन्यत्वेनापि विशेषणं । एतेन यथाश्रुते अमंगलस्य प्रागभावाधिकरणत्वं तानाद्यविकल्पेन प्रकृतानव्या राम
प्याकाशादिव्याप्तिप्रसंगः मंगल एवमपि प्रागभावसत्वेव्यभिचार इत्यादिदूषणमनवकाशमिति दिक् ॥ एवं निर्विघ्नमिति निरःसं १०

नित्यत्वमित्यात तद्ग्रहे बाधः तत्तुल्यसामग्र्या तयोर्विषयत्वानावात् ज्ञानस्य विषयत्वे व्याप्ते घटस्य विषयत्वे व्यापकतावच्छेदकत्वस्य तत्र तत्र त्वा
दनहि व्रमाशङ्के प्रमात्वे तदाश्रयसाधारण्येन ज्ञानत्वं घटे ज्ञादौ ध्येय ज्ञानघटसाधारणी व्याप्तिरेकास्ति व्यापकतावच्छेदकेन समं व्याप्ते रसं
न वाधिनि ... पपन्ने इदं घटज्ञानं नवमिति विपर्ययस्य ... सहित ज्ञानग्राहकत्वेन बाधः स्यादत उक्तमप्रामाण्यग्राहकतेति तत्र ग्राहि
कायास्तस्या अप्रामाण्यग्राहकत्वादित्यर्थः न च गुरुमतेऽप्रामाण्याप्रसिद्ध्या तद्ग्राहकत्वमसिद्धं अप्रामाण्यस्य व्यधिकरणप्रकारकत्वस्य तन्मतेऽप्रसि
द्धेः तन्नः स्मर्यमाणस्य तस्यानुभूयमानस्य ... तन्मतेऽसंसर्गाग्रहे अन्यमतेऽन्यथाख्यातिरित्यत्र तदेव सर्वसाधारणं यदारोपविषयसाधा
रणधर्मिनिग्रहप्रतिसधर्मे ... प्रामाण्ये ... क्रमप्रामाण्यासंसर्गाग्रहे आमाण्याग्रह इति अत्र चाप्रामाण्यग्राहकत्वमप्रामाण्यग्राहकसामग्र्या अनव हि
नत्वं यथाकृति ज्ञानान्तरं नवस्या प्रामाण्ये ... नाप्रामाण्यग्राहकत्वस्यासंभवादिदं ज्ञानमप्रमेत्यत्रापि प्रामाण्याग्रहेण बाधनादवस्थानात्तदयग्राह्य
माण्यज्ञानप्रामाण्यग्रहस्तत्र ताहृशग्रहस्याप्रामाण्यग्राहकत्वमसिद्धमिति तत्कारणाभावेन न चाप्रामाण्यग्राहकत्वमपि लभ्यते इत्येतेषु च प्रामाण्यं ग
ह्राति न तत्राप्रामाण्यं किंतु तद्विषये तस्येति वक्तीत्यनुपपत्ति नादरणीयः गुरुमते ज्ञाने व्यधिकरणप्रकारकत्वाभावेन पक्षधर्मस्य बाधितत्वात् न च तन्म
तेऽन्यथाख्यात्यभावेन सप्तमीसमासादरे ... चाप्रामाण्यासंसर्गाग्रहस्तत्राप्रामाण्याग्रहेण न दोष तादवस्थ्यं तथैति हि सप्तम्यर्थो न विषयविषयीभाव

प्र०प० ११

[illegible] संशयाप्रसङ्गः तथा च तेनाऽगृहीतासंसर्गा प्रामाण्याग्राहकत्वं पर्यवस्यतीति तथा च न पूर्वोक्तबाधावकाशः न चा[illegible] न संशयानुपपत्तिदोषानुपपत्तिः प्रा
तप्रामाण्यस्मरणे धर्मितावच्छेदकसति संशयानुपपत्तिर्वैस्यमाणत्वात् । वस्तुतस्तु विषयीभूताप्रामाण्यग्राहकत्वेनाप्रसिद्धिर्मा भूदिति तदुपादानेन घटते प्रामा
ण्यस्यापि प्रतिवादिनमन्यान्यत्वेनाप्रामाण्यगोचरज्ञानप्रामाण्यस्य पक्षीकृतस्य प्रामाण्यग्राहकसामग्र्यासमवहितसामग्रीग्राह्यत्वस्य सत्त्वात् तत्र प्रामाण्य
पदस्य प्रामाण्यविरोधिमात्रपरत्वात् न चाप्रामाण्यवत्त्वप्रामाण्यप्रकारकत्वस्य ग्राह्यप्रामाण्यस्य विषयीभूताप्रामाण्यं विरोधि अन्यथा यत्र भावत्व[illegible]
माण्यं न कोऽपि न वा तु प्रामाण्याभाव[illegible]प्रकारकत्वव्यधिकरणत्वमारोपितं न चापि प्रामाण्याग्राहकेण बाधनात् व्यस्यात् तस्माद्धर्म[illegible]
वत्त्वे किंचित् प्रामाण्यारोपेऽपि संशयेऽप्रामाण्य[illegible]प्रामाण्यग्राहकस्याप्रामाण्याग्राहकत्वमसिद्धं तद्वारणाय न दिति तथा च तद्देशे प्रामाण्यग्राहकत्वा
ग्र्यासमवधानं[illegible]प्रतीसमानमेव[illegible]तेनाप्रामाण्यपदस्य प्रामाण्यविरोधिवचनतया तस्याप्रामाण्येन प्रामाण्यविरोधीत्यर्थः इत्यत्र
यामर्हतीति[illegible] तज्ज्ञानविषयकेति तज्ज्ञानविषयकत्व[illegible]कापयुक्तव्यतिरेकाप्रतियोगिज्ञानप्रकारेण वेत्यर्थः तेन तद्विषयके[illegible]ज्ञानजन्य राम
त्वात् तदनुमितितदनुव्यवसायादीनां तन्मते विधिकोटि[illegible]ताहशेश्वरज्ञानज्ञेयत्वेनापि[illegible]सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिजन्यप्रत्यक्ष[illegible] ११
त्वेन च[illegible]ईश्वरज्ञान[illegible]जत्वेन कार्यजन्यत्वप्रयोजकाभावाप्रतियोगित्वात् न च समानाधिकरणतदन
तदप्रयुक्तव्यतिरेकाप्रतियोगित्वात्

णाय । प्रत्येकमेव विधिरिति । नन्वेवमनुगतहेतुतावच्छेदकाभावे विघ्नध्वंसं प्रति कारणत्वासंभवः कार्यत्वावांतरभेदो नास्त्येव येना
नुगतस्यैव कारणत्वमिति ॥ अत्राहुः ॥ नतिनाश्यजातीयो विघ्नो न स्तुत्यादिनाश्य इति तत्तज्जातीयनाशत्वमेव कार्यतावच्छेदकं न
तित्यादिकं हेतुतावच्छेदकं वक्तनउक्तरीत्या कार्यकारणभावमात्रे शक्तिसामर्थ्यमवच्छेदकं कल्पनालोत्तरकालिकी तथा च विघ्नध्वंस
त्वेन कार्यता विघ्ननाशकत्वादिना वेदविहितत्वमेव हेतुतावच्छेदकमित्येवोचितं । अपूर्वजनकतायां कालान्तरीयकार्यानुगुणतया
विहितत्वं वह्निति सारं । कामनया कामिकर्त्तव्यत्वेन । न तु विघ्ननिवर्त्तकतयेति । उक्तनामिति । न होमांतरविधिर्वाक्यभेदापत्ते स्वादृपा
लाभाच्च किं त्ववादः न च विधिं विना सहति विनिपातानाव फलकहोमजिज्ञासायां नित्यवलात् प्राप्त मापाउत्पाद फलकस्याग्निहो
७ त्रस्यैवाधमवाद इति निश्चीयते तथा च न पदस्य तदंशुरोधेन प्रागभावपरस्य ध्वंसपरत्वे वाक्यभेदापत्तिः तत्साहचर्यात् प्रागभावप
रत्वेपूर्वकं पृथगेवेति यद्वाग्निहोत्रस्यापि मानां नरात्पापक्षयजनकत्वं ज्ञायते तथापि वाक्यभेदोग्निहोत्रानुरोधेन विनिपातपदस्य
पापसामान्यपरत्वात् मंगलानुरोधेन च प्रारब्धप्रतिबंधकविघ्नपरत्वादिति भावः अथ शब्द इति यद्यप्यथशब्दो ग्रंथान्तर्गतः कथं मंगले

प्र.प
१२

तस्य तज्जन्यत्वात् तथापि तदुच्चारणे हेतुज्ञाने तत्र मंगलं तद्विहितो वेन वार्य्यंथ इति वदंति मंगलप्रकरणं समाप्य प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यंगे निःश्रेयस
फलवदाधिविषयीसंबंधं प्रदर्शयन्नेवादौ तर्यपरोणप्रयथत्रह्नं मंगलाचरणपूर्वकं तदभिधेयमाह अथ जगदेवेति माध्यमिकः प्रत्यवतिष्ठते
ननु प्रमाणादीनामिति ननु प्रामाण्यग्रहो न प्रवृत्तिहेतुर्व्यभिचारादन्यथासिद्धेश्चेत्याशंकते अथेति। न च यस्येति यद्व्यतिरेकज्ञानमात्रं यस्य प्रति
बंधकमित्यर्थः। सामान्येन नियमलाभार्थं तु यद्यत्तु पादं प्रत्येकनियमे तु प्रथमे व्यभिचारसंशयमात्रप्रतिबंधे व्याप्तिज्ञाने व्यभिचारात् द्वि
तीयेऽयोग्यतानिश्चयमात्रप्रतिबंधे शाब्दज्ञाने व्यभिचारात् निश्चयत्वेन जनकत्वस्य निश्चयाभावे कार्याभावस्य वा साध्यत्वमिति विवक्षित
मतो न दोषः यथाश्रुते व्याप्तिज्ञाने पुरुष व्यभिचारासंस्पर्शात् अव्यभिचारग्रहेपि व्यभिचारनिश्चयस्य प्रतियोगिज्ञानत्वेन कारणत्वात् वस्तु
तो निश्चयत्वेन हेतुताविवक्षायामयोग्यतासंशयजन्यशाब्दज्ञानविशेषे असाधुत्वनिश्चयप्रतिबंधे शाब्दज्ञानसामान्ये हि ...नीयकल्पे व्य
भिचारो वक्तलेप एव। वस्तुतस्तु व्यभिचारज्ञानस्य प्रतियोगिज्ञानतया जनकत्वेन निश्चयस्तत्र हेतुरिति प्रत्येकनियमः सम्यक् स्यादि
ति प्रत्येकनियमेऽव्यभिचारसंशयमात्रप्रतिबंधेऽव्यभिचारज्ञानेऽव्यभिचारनिश्चयाजन्ये अबाधव्यतिरेकनिश्चयमात्रप्रतिबध्यायां त

रा.म
१२

ज्ञानजन्यायामनुमितौ व्यभिचारांशेऽदृष्टत्वस्तेन सर्वं सम्यक्। अत्र च ग्राह्याभिन्नत्वेन निश्चयविषयो विशेष्यो ऽतो न व्याप्तिव्यतिरेकस्तानप्र
तिबध्ये व्याप्तिज्ञाने व्यभिचारः वस्तुतस्तस्य व्यतिरेकनिश्चयो यत्र प्रतिबंधक इत्येतावन्मात्रे कृते तथात्वभागे व्यभिचारो तो यत्संशये तत्र ग्राह्य
संशयस्याप्रतिबंधकत्वात् तावन्मात्रे च कृते व्यभिचारसंशयप्रतिबध्ये व्याप्तिग्रहे व्यभिचारस्तु न च स्वरूपात्तेन तत्र व्यभिचारव्यतिरेकनिश्च
यस्याप्रतिबंधकत्वात् न चाव्यभिचारसंशयतदभावनिश्चयप्रतिबध्ये ऽव्यभिचारनिश्चये ऽव्यभिचारनिश्चयाजन्ये व्यभिचारः यत्संशयत्वं
दर्थतदभावत्वप्रकारकत्वानियतयोः संशयव्यतिरेकनिश्चययोः प्रतिबंधकत्वमित्यर्थात् अन्यथाप्रमेयत्वेन तदभावावगाहिना प्रतिबं
धेः अस्ति च व्यभिचाराभावत्वप्रकारकत्वानियमो व्याप्तिज्ञानप्रतिबंधके व्यभिचारसंशये प्रकृते च व्यभिचाराभावाभावत्वात् इत्याद्यभि
चारत्वस्य लाघवेन तत्प्रकारकत्वेनैव प्रतिबंधकत्वे स्थिते व्यभिचाराभावाभावत्वाप्रकारके व्यभिचारनिश्चये व्याप्तिज्ञानप्रतिबंधके तदभा
वात् न चाव्यभिचारात्मकतया व्याप्तेरनुमितावपि तदभावत्वप्रकारकतया प्रतिबंधकत्वाभावात् न तथात्वमिति वाच्यं तत्र सामानाधिकरण्यमा
त्रस्य भावनया तदभावत्वप्रकारकत्वेनैव प्रतिबंधकत्वादिति सारं प्रकृते तिपदोपादानं च प्रकृतानिप्रायेण न तु व्याप्तिप्रविष्टं अनुमितौ व्याप्तेरिव

प्र·म तिदृष्टांतविरोधादिति भावः प्रामाण्यसंशयानंतरमिति तथा च प्रवृत्तिमात्रे व्यभिचारेऽपि विशेषेऽन्यथासिद्धिर्न दोषाय प्रयोजकत्वमात्रस्य
१३ स्कपगमादिति भावः ज्ञानप्रामाण्यमिति कारणनिष्ठप्रामाण्यभ्रमनिरासार्थं ज्ञानपदोपादानं ज्ञानपदस्य भावव्युत्पन्नस्याप्रसिद्धत्वादिति
वदंतः तत्र प्रामाण्यपदस्य तद्वति तत्प्रकारकत्वादिरूपविशेषपरत्वे भ्रमासंभवात विशेष्यावृत्त्यप्रकारकत्वादिरूपसामान्यपरत्वेऽज्ञातो
पपसंगादिति वस्तुतः प्रामाण्यपदं न प्रमाणत्वविधर्ममात्रपरमेशानो बाधात् अनुव्यवसायगोचरत्वं ज्ञानगोचरत्वं परतो वेति विवादानापाच तद्वति तत्प्र
कारकत्वादिपरं तच्चैकाटत्ति नयथोक्तसाध्यवदिति बाधवारणाय ज्ञानपदं तेन ज्ञाननिष्ठस्य तद्वतीत्यादेर्लाभ इति न च घटत्ववतीत्यादि
:पक्षीकृतस्य ज्ञानेऽकासाधारण्येन इष्टापत्तिरिति नापद्येऽपि यावत्ज्ञानग्राहकग्राह्यत्वं साध्यमस्ति च ज्ञाननागोपक्षीकृतप्रामाण्यग्रहेऽपि
प्रमादिति वाच्यं यावद्ज्ञानग्राहकग्राह्यत्वे हि यावत्स्वाश्रयग्राहकग्राह्यत्वे घटज्ञानपटज्ञानग्राहकाभ्यामन्योन्यप्रामाण्याग्रहेण यथाश्रुते
बाधात् न चैवमप्रिम विप्रतिपत्त्यनेदः विशेषणप्रक्षेपाप्रक्षेपाभ्यामत एव पक्षसंकोचासंकोचाभ्यां भेदसंभवात्। तथा च ज्ञानाविशेष प्र·म
णबाध एवेति सूक्ष्मं तदर्थं ज्ञानपदे विशेषणमिति यदि लिखितायामपि तद्ग्राहकेण तद्धर्मग्रहस्तदा ज्ञानांतर्गतीवोक्ततयाऽगृहीतप्रामा १३

ष्यज्ञानसमानविषयकेऽप्रामाण्येबाध एव वस्तुतस्तु ज्ञानद्वयोर्नैकं प्रामाण्यं तन्मते सिद्धासिद्धभेदेन तयोर्विषयभेदात् तथा च ज्ञान-
विशेषितस्य तद्वतीत्यादेः सामान्यतरेण साधारण्यस्य पक्षत्वेन तदाश्रयज्ञानाप्रसिद्धेरेव यावत्तदाश्रयज्ञानस्याद्घटकघटत्वमेशो बाधि-
मिति ज्ञानपदोपादानमिति तत्त्वं केचित्तु ज्ञानपदानुपादाने अत्र जन्यत्वगर्भप्रामाण्यप्राप्तौ स्मृतित्वादृष्टान्तपक्षतानैस्फूर्तौ तन्मते परतो-
त्वप्रामाण्यस्यमीमांसकादिति ज्ञानपदोपादाने तेन ज्ञानसामान्यप्रामाण्यं पक्षीलभ्यतदत्वाङ्कः। निगर्वस्तु प्रामाण्यपदं समर्थप्रवृत्तिजन-
कतावच्छेदकपरं तेन सर्वसाधारणपक्षलाभः घटादित्यादिघटसजातीयत्वं च साध्यं तेन नांशतो बाधः अत एव करणनिष्ठतादृशधर्मे बा-
धकारणाय ज्ञानपदमिति। वस्तुतस्तु प्रमापदं प्रवृत्तिनिमित्तमेवोक्तयसिद्धं पक्षः अत एवाधुनिकप्रमापदप्रवृत्तिनिमित्ते बाधात् तज्ज्ञा-
नपदमिति तत्त्वं। ननु धर्मिणोऽन्यथा वादिसिद्धस्यैव पक्षत्वेन चेह धर्म्यनुपसिद्धः प्रकारत्वगर्भत्वात् प्रामाण्यस्य तस्य च भासमानवैशिष्ट्य-
प्रतियोगित्वरूपत्वात् न च परमते विशिष्टविषयो वैशिष्ट्यविषयः अगृहीतासंसर्गधर्मधर्मिविषयकैकज्ञानस्य तथात्वादिति मैवं न हि त-
त्रापि धर्मधर्मिपदं वास्तवतत्परं व्यवच्छेद्यसहत्वं वनाव्यवच्छेदस्य चस्य माणत्वात् किं तु स्वमते सिद्धप्रतियोगित्वानुयोगित्वादिरूपस्व

प्र॰प्र॰ १४ रूपसंबंधविशेषरूपधर्मत्वादिपरं तन्मते विशिष्टधियो विशेषणविशेष्यात्मकस्वरूपसंबंधविशेषविषयत्वात् तथा च तत्प्रकारकत्वं तद्धर्मि-
त्वविशेषणावच्छिन्नत्वमिति किमनुपपन्नं अत्र ज्ञानप्रामाण्यपदेन तद्व्यक्तिपरे सामान्येनोपन्यासोपस्थापकेन तत्त्वेकं साध्यमिति संबंधो लभ्यते अतो अप्रा-
माण्यग्राहकेणापि स्वप्रामाण्यं गृह्यत इति गुरुमते ऽप्रामाण्यग्राहकपदमनर्थकं न भवतीति ध्येयं इदं तु मीमांसकत्रयसाधारणी विधिको-
टिः गुरुनये स्वप्रकाशादिना मुरारिनये अनुव्यवसायादिना भट्टनये ज्ञाततालिंगकानुमित्यादिना यावद्ज्ञानग्राहकसामग्रीग्राह्यत्वस्य सर्व-
साधारणत्वात् तत्सिद्धिश्च तज्ज्ञाननिष्ठयावद्वस्तुलक्षणाज्ञानत्वेन तत्सिद्धिरिति गुरुमते तन्मते स्वत्वं ज्ञानस्यैवानुमतत्वेनानुमवप-
देन ज्ञानत्वोपस्थितेरिति यावत्पदं वा शेषपरं तेन स्वविषयकत्वनियततज्ज्ञानग्राहकसामग्रीकत्वं पर्यवस्यति नोपस्यैकैकज्ञानग्राहकसा-
मग्रीतत्प्रामाण्ययोर्नांशतो बाध इति ध्येयं अत्र केचित् ज्ञानपदेन यत्किंचिज्ज्ञानपरं प्रत्येकप्रामाण्यस्य पक्षीकृतस्य प्रत्येकतदाश्रयीभूतज्ञान-
ग्राहकसामग्र्यग्राह्यत्वेन बाधात् किंतु तत्प्रामाण्याश्रयीभूतज्ञानपरं तथा च मुरारिमते हमोर्ज्ञानस्यावश्यं वेद्यत्वानियमात् ज्ञायमानज्ञा- प्राम॰ १४
नव्यक्तिविशेषप्रामाण्ये तदाश्रयीभूतज्ञानग्राहकसामग्र्यप्रसिद्ध्या तद्ग्राह्यत्वसाध्याभावेनांशतो बाधापत्त्या पक्षसंकोचस्यावश्यकतया

तत एव प्रकृतेपि सामंजस्यात् किमर्थं यथाश्रुतपदार्थमनादृत्य लक्षणाकुसृष्टेरादरः न च तत्र ज्ञानस्य संकोचे प्रमाणं प्रसरे सामग्रीप्रसिद्धौ च तद्
प्रसरे धर्मिण एव बुद्ध्यारोहात् क्वांशतो बाध इत्युक्तयथापि तत्र तेन बाध इति वाच्यं सामान्यतोपि प्रमाणप्रवृत्तौ बुद्ध्यारोहात् न च तावता
सामग्रीप्रसिद्धिः तस्या विलक्षणत्वात् एवानुपदं वक्ष्यमाणत्वादिति तत्र असंकोचे नैवोपपत्तौ तत्कल्पनानौचित्यात् न ह्येकत्र संकोच इत्यन्यत्रा
पि सः किंच तदवरोधाद् ज्ञायमानतानेतरपरतागुरुमतावरोधादेकमात्रग्राहकसामग्रीकेतरपरताइत्येकमेव ज्ञानपदमुत्तनयपरे स्या
त् यदि चैकत्र क्लृप्तसंकोचस्यावरोधाद् व्यत्रापि संकोचकल्पना तदा अप्रामाण्यग्राहकपदमपि लक्ष्यतां ताहशसामग्र्याग्राह्यज्ञानप्रामा
ण्यमात्रपरत्वेनैव बाधविच्छेदादिति सामग्री स्वविषयज्ञानयाहि कामिमनाज्ञानपदेन ज्ञानग्रहे प्रामाण्याग्रहाद्यपोक्तेर्बाधात् नत्वकात्र
घटज्ञानमिति पदजन्यज्ञानेनापि तदग्रहाद् उक्तविवक्षयाप्यप्रतीकारः अत्र कश्चित् तेन प्रामाण्यं ग्रहणत एवेत्याह तन्न्यायमात्राशयः यथा घटेन
जलमाहरेत्यत्रान्वयितावच्छेदकं छिद्रेतरत्वं योग्यताबलात् कल्प्यते न घटेन येनकेनापि [illegible] स्थले विनोजित्वमन्वयितावच्छेदकं [illegible]
ते शाब्दबोधविषयत्वयेहापि ज्ञानत्वघटविषयत्वयोरतिप्रसक्त्या घटत्वप्रकारकत्वघटविशेष्यकत्वयोरन्योन्यान्वयितावच्छेदकयोर्ज्ञान

...श्च यामाण्यग्राहकत्वमेव सामग्र्या असिद्धमिति तादृशशब्दस्यैव मते प्रामाण्यग्रह इति न बाध इत्युन्नीयते तेनैवैतत्संभव ५
प्र॰प धेयोग्यतावलाद्गृहीतयेः शाब्दोपस्थितयोः शाब्दबोधविषयत्वमस्त्यतो वा कथं विषयापदविषयावाननत्र प्रामाण्यग्रह इति कस्यचिद्दूष
१५ णं निरवकाशं न च गृहीतमते स्वराशिमते चान्यथा स्यात्त्वस्याप्यगमात् तद्घटविशेष्यकस्यापि घटत्वप्रकारकज्ञानस्य संनवात्र घटविशेष्यक
त्व[illegible]मन्वयितावच्छेदकमिति वाच्यं अन्वयनियतत्वस्यान्वयितावच्छेदकनियमस्य हि विधेर्वाधकापोद्योऽसंनवहाधकथ
तत्राप्युनियमो न हि मिश्रयोरेवानुरोधेनिमतः अतएवौत्सर्गिकधियो प्रामाण्यमिति वदन्ति तदत्र यदि वाधकाभावस्तदा गुरुत्वं तयोरपि त
दन्वयितावच्छेदकं अपवादवासेन वेति तथाहि नवड्क्तनियमदृश्यमततेदेन तथापि यत्रैतन्नियमावधारणं नास्ति तत्र तादृशशाब्दकारी
त्वापि प्रामाण्यग्रहे बाधता दवस्थात् किंचैककोटिबाधेऽन्यतरप्रकारकतानियमो न तु संशये प्रशस्तरूपवादीनेन इत्यादौ गोत्वादिप्रका
रतापत्तेः तथा च यत्र बाधसंशयस्तत्र तादृशशाब्दप्रामाण्यग्रहे का गतिः। अपि च। अनुमानेन घटज्ञानत्वलिङ्गेन प्रामाण्यानुमाने नापि स्वी
कारः प्रकारांतरगमावात्तथा च तत्र बाधएवेति दिक्। अपरे तु उक्तानिप्रसंगवारणाय तज्ज्ञानप्रकारप्रकारकतया तज्ज्ञानविशेष्यविशे राम
ष्यकतया याज्ञानग्राहिका सामग्री सा स्वविषयज्ञानग्राहिकाविवक्षिता तत्ज्ञानत्वं साध्यमिति वदन्ति तदपि न सम्यक् ब[illegible]तथाहि तज्ज्ञानविशे १५

ष्यकत्वं तज्ज्ञाने किंचित्प्रकारविशिष्टधर्मिविशेष्यकत्वं यत्किंचिद्धर्मविशिष्टतज्ज्ञानविशेष्यविशेष्यकत्वं वा आद्ये सिद्धसाधनं नहि नीदर्शी
ने तादृशसामग्र्या आमाण्याग्रहः किंतु व्यवसायादिसामग्री तादृश्येव नेति वदामहे अंत्ये प्रमेयविशेष्यकं घटत्वप्रकारकं ज्ञानमिति शब्देन वक्त
तो घटविशेष्यके घटविशेष्यकत्वे घटत्वप्रकारकत्वे च गृहीते प्रामाण्याग्रहेण पूर्ववद्दोषतादवस्थ्यं तस्मात्तद्विषयकत्वमेव वाच्यमिति ॥ उच्य
ते ॥ कस्यांचित्सामग्र्यां विषयग्रहनियमः कस्यांचिन्नेत्येतत्सर्वसिद्धं तत्र कस्यापि स्वप्रकाशत्वादितं नं कस्याप्यनुव्यवसायात्मकप्रत्यक्षा
दीत्यन्यदेतत् तथा च या सामग्री विषयनिर्मुक्तज्ञानग्रहे न समर्था विषयं कितमेव ज्ञाने गृह्णाति विषयमविषयीकुर्वती ज्ञानधर्मिग्रहे एव न सम
र्थेति यावत् तद्ग्राह्यत्वं साध्यं शब्दे तु तादृशी सामग्री नास्त्येव नहि तत्र घटज्ञानपदात्मिका सामग्री घटपदं विनापि ज्ञानपदमात्रस्य ज्ञानोपस्था
पकत्वेन तावन्मात्रस्य सामग्रीत्वात् तत्फलोपधाननियतत्वे तोरेव सामग्रीत्वात् इदमेव सामग्रीपदोपादानफलं तथा च पदसमभिव्याहारे
ण तस्य विषयग्राहकत्वं न तु ज्ञानग्राहकसामग्रीत्वेन ज्ञानपदात्ज्ञानोपस्थितौ विषयावेशात् अनुव्यवसायस्वप्रकाशादौ तु ज्ञानग्रा
हकसामग्रीत्वप्रयुक्तमेव विषयग्राहकत्वं येन विना न ज्ञानसत्ता दोषकस्य तद्दोषकत्वनियमात् तथा च यत्र ज्ञानग्राहिकैव विषयग्राहि

प्र०प कानन्तुविषयग्रहार्थमन्यापेक्षायस्यामितिपर्यवस्यतिनाद्दृशीचप्रायशः स्ववृत्तिवर्त्तमानज्ञानग्राहिकैवसामग्रीनवीनतग्राह्यत्वंग्रहे
१६ नानुमानविशेषणाग्रहेपिनिष्पत्तिःयथाचज्ञाततालिंगकानुमानस्यज्ञानग्राहकत्वेनैवविषयग्राहकत्वंतथावक्ष्यामःज्ञानरूपप्रत्यासत्ते
ज्ञात्यत्वादितिस्वयमेववक्ष्यतितेनाप्ययमेवाशयउन्नीयतेसहकार्यंतरप्रवेशेनविषयग्रहेतदुपन्यासानर्हत्वादितिसर्वंसुस्थंननैवंप्रा
नत्पदंव्यर्थंप्रामाण्यानुमितेर्ज्ञानग्राहकत्वप्रयुक्तविषयग्राहकत्वाभावात्तदनंतर्भावेणैवसामंजस्यात्अन्यथाघटज्ञानवानयंतद्वि
छावत्वादित्यत्रापिसविषयज्ञानग्राहकसामग्रीत्वेप्रामाण्यस्यतद्ग्राह्यत्वेनेत्येमपिबाधानिरासादितिचेत्‌नइदंज्ञानंप्रमेत्येवमाका
रिकायाःप्रामाण्यानुमितेःपक्षीकृतज्ञानग्राहिकायास्तद्ग्राहकत्वप्रयुक्तंनहिविषयघटादिग्राहकतायाःप्रामाण्यग्राहकत्वेनयाव
दनंतर्भावेसिद्धसाधनात्किंचपृथिवीज्ञानेतदनुव्यवसायानंतरंपुनस्तत्रैवविषयेपृथिवीज्ञानेजातेतदनुव्यवसायानंतरमि
त्यादिवक्ष्यमाणप्रामाण्यग्राहकस्यापिज्ञानग्राहकत्वप्रयुक्तत्वात्तद्विषयग्राहकत्वसत्वात्सिद्धसाधनंयदिनयावत्पदोपादानंवस्तुत राम
स्तुप्रमाशङ्केनप्रामाण्यग्राहिणायावदनंतर्भावेसिद्धसाधनंतुल्यसामग्र्याप्रामाण्यतदाश्रयज्ञानयोःशब्दात्प्रतीतेःनचघटज्ञानवा १९

[illegible]पादानमेव तदर्थं क्रियतामिति वाच्यं परमते व्यर्थविशेषणत्वात् यथा च प्रयुक्तत्वं तदन्वयाद्यनुविधायित्वं तत्र समयसंबंधित्वरूपमजन्य
स्यापि प्रामाण्यस्य तथात्वेन न च प्रकारत्वविवक्षया अभिधेयत्वसामान्यनिबंधनसिद्धसाधनवारणेपि प्रमेति सामान्यलक्षणाजन्यविषयत्वेन सि
द्धसाधनमिति वाच्यं प्रमात्वं हि नाज्ञातमासत्तिः संज्ञाद्यनुपपत्तेः किंतु ज्ञातं तज्ज्ञानं च प्रमात्वाश्रयज्ञानं विना न संभवति तस्य क्वचित्कत्वात् क्वचि
त्सामान्यप्रत्यासत्तिक्रोडीकृतत्वात्। न च प्रमात्वाश्रयज्ञाने अवश्यापेक्षितेपि न तज्ज्ञानं प्रमात्वसामान्यजन्यज्ञानहेतुरिति वाच्यं इतोपि जन्यपदस्य त
दन्वयाद्यनुविधायिमात्रपरतया व्याख्यातत्वात् न तु प्रयोजकमात्रपरं न तु कारणपरं। न च यत्तत्त्वकाद्यमिति गृहीते प्रमात्वप्रत्यासत्तिस्तत्रैवासि
द्धसाधनपरिहारेपि प्रामाण्यांतरेण तत्र प्रामाण्यमात्रस्य सामान्यजन्यज्ञानगोचरत्वात् न हि सकलतदातदाश्रयज्ञानाभावप्रयुक्तः सामान्यज
न्यज्ञानाभाव इति सांप्रतं यावत्प्रामाण्याश्रयविषयकज्ञानसामान्यजन्यत्वाभावस्य विवक्षितार्थस्य यत्किंचित्प्रामाण्याश्रयविषयकज्ञानजन्यत्वे
नैव बाधात् अत एव योगिज्ञानेनापि न सिद्धसाधनं तज्ज्ञानस्यातीतानागतसकलज्ञानप्रामाण्यगोचरस्य स्वग्राह्यप्रामाण्याश्रयीभूतज्ञानगोच
रनिर्विकल्पकजन्यत्वात् ज्ञानप्रत्यासत्तिस्थलेपि विषयीभूतप्रामाण्यविशिष्टधीजन्यत्वादनुव्यवसायस्य तदजन्यज्ञानग्राह्यताशंकैव नास्तीति

प्र·प सिद्धमनुपपन्नं अत्र च घटे ज्ञानविषयकज्ञानाजन्यपटज्ञानग्राह्यतया प्रामाण्यस्य यत्र किंचिद्विशिष्टग्राह्यत्वं साध्यं तथा च प्रामाण्ये ज्ञानयं समर्थयन्तृ
१८ सिद्धत्वादित्यादिनैव सिद्धसाधनं तन्मते सामान्यप्रत्यासत्त्या ज्ञानग्राह्यं मानवसैरनुमितिजनकज्ञानागोचरत्वादिति वदन्ति तत्प्रतीकारस्तु तत्पक्ष
वह्निनीवदेवेत्युक्तप्रायं न हि सर्वेषां प्रामाण्यानामेवंविधानुमितिविषयतानियमो येन पक्षे एव न जन्यानि एवमन्यत्रापि यत्र सिद्धसाधनमाज्ञाति तत्पक्षे
वह्निरीतमेवेत्यवधेयं पक्षसंकोचस्य सर्वज्ञाने गुणकृतिश्याह ज्ञानानुव्यवसाये तज्ज्ञानविषयकज्ञानजन्यत्वनियमेनावश्यं वाच्यत्वात् ननु तद्वि
शेषवत्तज्ज्ञानविषयकत्वेन विवक्षणीयं स्वप्रकाशज्ञाने सर्वेषां स्वप्रकाशात्मकपक्षज्ञानजन्यत्वात् प्रामाण्यानुमिते तज्ज्ञानतद्विषयकज्ञाना
जन्यत्वात् पुनः सिद्धसाधनापत्तेः अत्र प्रथमज्ञानपदं केवलस्य तत्पदस्य प्रामाण्यप्रत्यवमर्शकतया प्रामाण्यविषयकज्ञानाजन्यज्ञानग्राह्य
त्वं तन्मते ज्ञाने प्रमासमर्थप्रवृत्तिजनकत्वादित्यनुमित्यापि यद्देसंभवति तथा च प्रामाण्यपरतस्त्वेन विवादः किंतु सामान्यप्रत्यासत्तौ तथा च
सिद्धसाधनवारणार्थं द्वितीयज्ञानपदं तदप्रसिद्धिवारणाय व्यापारानुव्यवसायविषयताके [illegible] तादृशिस्त [illegible] जनताज्ञानपदसन्निवेशे तु प्राते
पक्षत्वं विशिताल [illegible] ज्ञानपदं तु मन्मते प्रकारत्वस्य विशेषणत्वपर्यवसितनया व्यापारानुव्यवसि [illegible] ताकेरे वीः परमते ज्ञानस्यापी रामः १८

ज्ञासमानविषयत्वाभावेननयासिद्धसाधनवारणायवक्तव्यत्वाद्द्रव्यघटाभ्यासिद्धेर्निर्विकल्पसाधनमित्युपदर्शितकाकारकत्वेनयात्वेपिसर्वत्रैवंघका
रणाकांक्षितित्वंचनविधिप्रसिद्धिः प्रामाण्यव्यतिरेकाप्रसिद्धिश्च तत्वद्रव्यग्राह्यत्वाभिमताश्रयज्ञानपरत्वेप्रामाण्याश्रयविषयकज्ञानजन्यानुमि
तिग्राह्यतयाअप्रामाण्येप्रामाण्यमात्रपरत्वेनहतोऽव्याप्तिनियतातीन्द्रियविशेष्यावृत्त्यप्रकारकत्वादौनचार्थविशेष्यावृत्त्यप्रकारकज्ञानवानित्या
द्युपमितिविषयत्वात्स्वयुक्तक्रमेणनतत्रापिव्यतिरेकाप्रसिद्धिरितिवाच्यं। तदनुमितिविषयएवप्रसिद्धेः उक्तत्वात्नत्वेवंतर्हिव्याहतत्वप्र
त्वपक्षेविधिप्रसिद्धिर्दुर्लभाविषयज्ञानादौतदाश्रयज्ञानाप्रसिद्धेरितिचेत्। न। ... विषयत्वादावेवतत्सौलभ्यात्। नचैवंसतिप्रामाण्या
प्रामाण्ययोस्तज्ज्ञानविषयकज्ञानजन्यज्ञानग्राह्यत्वात्तदजन्यज्ञानग्राह्यत्वयोरविशेषात्कथमेकस्यस्वतस्त्वमपरस्यपरतस्त्वमितिविनिगमकाभावा
र्थं ग्रहमाणप्रामाण्यव्यापकमिदंस्वतस्त्वंनतुग्रहमाणाप्रामाण्यव्यापकमितिविवादस्वारीस्यात्। यत्तुतज्ज्ञाननिरूपणाधीननिरूपणेतज्ज्ञा
नसादृश्येतज्ज्ञानवैशिष्ट्यादौव्यतिरेकाप्रसिद्धिः तस्यतज्ज्ञानविषयकज्ञानजन्यज्ञानग्राह्यत्वादितिमतंतत्तुच्छामहेइत्थमितिज्ञानसदृशीत्य
नुमानेनतज्ज्ञानेतरसादृश्यबाधेनपक्षधर्मताबलेनापूर्वज्ञानसादृश्यविषयीकरणात्। ननुज्ञानेतरसादृश्येतादृशानुमित्यविषयेतत्स

प्र० प
१९

सिद्धिः प्रामाण्यस्य प्रतिज्ञानव्यक्तिनिष्ठनिष्ठात्मकस्य सामान्येन [illegible]णपक्षतायां तज्ज्ञानविषयकज्ञानाजन्यज्ञानयावत्त्वपर्य्यवसितेन साध्येन व्यति-
रेकस्यापि तज्ज्ञानविषयकज्ञानाजन्यज्ञानयावत्त्वाभावात्मकस्य तज्ज्ञानविषयकज्ञानातिरिक्तज्ञानजन्यज्ञानयावत्त्वसाहचर्यान्तरेण असिद्धेः किं-
तु मध्याकृत्वा तन्नचोक्तप्रकारेण साहचर्यग्रहे एव मानाभावः बाधकाभावात् संशयेपि समीहितासिद्धेश्च न च यत्र [illegible]नस्य साहचर्यमनुमितिगोच-
रस्तदन्यप्रामाण्यमेव पक्ष इति वाच्यं तत्र स्वतस्त्वासिद्धिप्रसंगात् उक्तक्रमेण सामान्यपक्षतायां संकोचस्यान्याय्यत्वाच्च वयंतु ब्रूमः सामान्य-
प्रत्यासत्तिजन्यप्रत्यक्षनिबंधनसिद्धसाधनापत्तये यावत्त्व[illegible]प्रकारत्वपर्यन्तपर्य्यवसाने धर्मिण्येव व्यतिरेकप्रसिद्धिः तुल्यताधर्मस्यैव
प्रकारत्वादिति संक्षेपः ननु एवमेव कथमित्यत आह परत इति ननु पक्षसंकोचस्यावश्यकतया असंभवस्थलीयप्रामाण्यस्य पक्षबहिर्भावे नै-
व साध्ये वक्तृविशेषणोपादानं व्याहन्ति नेत्यवतीति मनसि कृत्वाह स्वाश्रयग्राहकेति एवकारो यावदर्थः तेन यावत्स्वाश्रयग्राहकयावत्त्वं
पर्य्यवस्यतीति भावः अतोनैवकारस्य क्रियासंगतस्यात्यंतायोगव्यवच्छेदत्वा[illegible] न समीहितसिद्धिः स्वाश्रयग्राहकजन्यग्रहणकं[illegible]थिप राम
र्य्यवसानिविशेषणसंगत्या अयोगव्यवच्छेदप्राप्तावपि तथा शंखपाण्डुर एवेत्यत्र सर्वशंखव्यक्तौ पांडरत्वे न तु सर्वपांडरत्वयोगः शंख इतिवत्

दे०

तै० त्व २

वे प्रामाण्यव्यक्तौ तदाश्रयग्राहकग्राह्यत्वं ननु तदाश्रयग्राहकाणां यावतां प्रामाण्यग्राहकत्वं न न्यते यतः न च यावत्स्वाश्रयग्राहकपदं स्वाश्रय
ग्राहकपदं तेन यावदर्थः तन्न तस्य विशेषणतयान्यस्यैवायोगव्यवच्छेदलाभ इति वाच्यं तथा सति यथाश्रुत क्रियासंगतैवकारपद [illegible]
त्वात् किं वक्तुना एवं सत्यैवकारोपादानस्यैवानौचित्यादित्यादीनि दूषणान्यनवकाशानि एवकारस्यैव यावदर्थकत्वात् रानच एवं विशि [illegible]
व्यभेदः विशेषणोपादानाश्रपादानाभ्यां ज्ञानत्वेन स्वाश्रयत्वेन च प्रामाण्याश्रयोपादानेन स्फुटं भेदात् एवं चार्थमनसा चैव [illegible]त्यादि प्रामाण्य
ग्रहप्रकारांतरप्रदर्शनस्थले स्वयमाकर एव कथयिष्यति। स्वविषयपदोपादानं त्वव्यर्थं पूर्वोक्तेः यत्तु पदसंकोचे स्वातंत्र्यमेव तथा च [illegible]
पदार्थप्रतिपाद्यज्ञानप्रामाण्यमात्रपरत्वेनाप्युपपत्तेरिति तन्न सर्वस्यैव तथात्वे [illegible] लाभोत्तरं चेदं मतद्वयसाधारणमेव। अन्यथा [illegible]
न स्वाश्रयग्राह्यत्वे नैव सामंजस्याद्व्यर्थविशेषणताप्रसंगादिति मतम् असंगतं पूर्वयोरपि ज्ञानग्राह्यत्व [illegible] ग्राह्यत्वयोरेव साध्ययोः [illegible] नये म
मीमांसकमते नयपदादीनां सर्वथा तत्तद्विशेषपरत्वाद्व्यर्थविशेषणत्वापत्त्या तत्रापि तदवस्थैवापत्तेः साध्ये न व्यर्थविशेषणतावी[illegible]भावात्
किं च स्वाश्रयग्राहकत्वस्य स्वाश्रयादन्यत्रापि सत्त्वेनेह व्यर्थविशेषणतालघ्वव्यवच्छेदेन व्या[illegible]स्यैव व्यावर्त्यत्वे व्यवच्छेदकस्य व्यर्थविशेषणतावी[illegible]ताऽऽरचन

प्र·प
२०

व्याप्यत्वेन व्याप्तिग्रहे प्रमेयत्वेपि तद्व्यापत्तेरिति समाधेरपि समानत्वादिति न त्रिशिरे कदा विवादोत आह स्वाश्रयेति न च स्वाश्रये[illegible]वत्येव कारवै
यर्थ्यं ईश्वरज्ञानस्य स्वत्वेन सिद्धसाधनवारकत्वादिति भावः । नन्वत्रत्येकपक्षे न हृष्टपदे किमनुमितिग्राह्यत्वं साध्यं [illegible] अनुमितिग्राह्यत्वं वा ज्ञान
त्वलिंगकानुमितिग्राह्यत्वं वा आद्ये सिद्धसाधनं द्वितीये असंभवः तृतीये अप्रसिद्धिरितिचेन्न ज्ञानानुमितिग्राह्यत्वं न वेति विप्रतिपत्तेः साध्यमतद्
प्रसिद्धैव न च प्रमाणान्तरमितत्वानुमितिग्राह्यत्वेन सिद्धसाधनं ज्ञानत्वावच्छिन्नव्यापकता[illegible]लिंगकानुमितिग्राह्यत्वस्य तदर्थत्वात् तन
च प्रमाणान्तरत्वानुमितौ न थाततत्र प्रमात्वस्यैव व्यापकतावच्छेदकत्वात् यथा च ज्ञानत्वावच्छिन्नायामपि व्यापकतायां तन्मते विशेषज्ञानस्य था
अनुपदमेव वक्ष्यामः [illegible] मत इति । यद्यपि [illegible] विवक्षितसाध्ये प्रामाण्याश्रयीभूतास्मदादिज्ञानाग्राह्यत्वात्त्वाभावबद्ध्ने साध्यं न बोधयथाप्य
तदपीश्वरज्ञानमादाय प्रामाण्यमात्र एव साध्यसिद्धेरुक्तं [illegible] सिद्धसाधनं तथापि विवक्षितसाध्यस्य सर्वविषयत्ववतिनत्वका
रकत्वप्रामाण्यादौ सत्वेनांशतः इत्युक्तमिति भावः । विशेषणोपनीकृतप्रामाण्य[illegible]स्य तिशेषः इदं चोपलक्षणं जन्यत्वमपि विशेषणं ई राम
श्वरज्ञानप्रामाण्ये सिद्धसाधनं नाद बस्यांशपरमिति योगजादिजन्यत्वरूपवतिनोग्य प्रसिद्धा ततज्जन्यत्वाप्रसिद्धेरित्यर्थः ननु नेदं विशे

षणमुपादेयं किंतु यद्रूपावच्छिन्नत्वं द्रजन्यत्वमनयानुमानतः प्रामाण्ये मेयपक्षः विशेषणत्वेपि योग्यत्वाद्यजन्यत्वस्य प्रोक्तप्रत्यासत्तिजन्यपरोक्षा
न्यतरत्वमित्यर्थः कल्पनतानित्यरूपेण ह प्रामाण्यमात्रे निपक्षतावच्छेदकत्वे देवं यतः सिद्धसाधनं दोषदत्ति किमर्थं पक्षसंकोचो वा विशे
षणं चेति भावः । एतज्ज्ञानग्राहकेति अत्रापि ग्राहकविशेषणोपादाने पक्षसंकोचे चपर्वे वृत्त्याछेद्यमित्यवगंतव्यं विशिष्टेति अगृहीतासंस
र्गधर्मधर्मिगोचरैकज्ञानत्वमित्यर्थः अतएव नाग्रिम लाघवासंनवोन च विशेषणज्ञानं विनेत्यग्रिमदूषणमसंभवकमित्यर्थः । नापि प्रमाह
तितिनवज्ञानतावच्छेदकस्य च यमसंभवतीतौ वक्ष्यमाणमपि प्रामाण्यं कथं तन्मते ग्रहीतव्यं न च घटत्वविशिष्टं घटत्वप्रकारकधी विशेष्यः
घटत्वप्रकारकज्ञानतान्याश्रयत्वादिति पक्षधर्मतावलाद्विशिष्टसिद्धिः ननु विशिष्टमनुमेयं येन विशिष्टाहितज्ञानता विशेषज्ञानं प्राक्नि
कल्पकेति वाच्यं एवं स्वतः प्रामाण्यग्रहे अप्रामाण्यस्यापि स्वतो ग्रहप्रसंगात् । अघटोयं तथा तथात्व ज्ञानतावत्वादिलानुमानं दो
नामिवपि समं पपवसितेवादेन एवं घटत्वप्रकारकज्ञानविशेष्यत्वानुमानं न वा तदुक्तविशेषोपपन्नमते
त्वमापकं लिंगान्तरं तन्मते तु मे वा लिंगं अपि च ज्ञानातींद्रियत्वसाध्यसिद्धिर्ज्ञानांतरसंस्कारकारैर्वाद्या

[illegible] थात्वस्य प्रकारकज्ञानमेव न तु तः स्मृत्यानुमीयमानज्ञानं विशिष्टस्य स्मरणे [illegible] लिंग[illegible] यमेतज्ज्ञानं वगमः घटत्व
[illegible] घटत्वप्रकारतावगाहनतावत्त्वस्य तल्लिंगस्य यह संनपादिति सिद्धवाकुः। न प्रथमं प्रथमाहितज्ञान [illegible] विशेषो नियमतात्तरा कथ
[illegible] नीयसंस्कारस्य विशिष्टस्मारकत्वे मानाभावात् विशिष्टज्ञानोपाधीनतस्या वक्ष्यमाणत्वात् किंतु ज्ञानतामात्रं तज्जन्य [illegible] मिति ताक
विवक्षामात्र्यं विषय इति सत्त्वं तथाहि घटमहं जानामीति ज्ञानज्ञानाकार इति सर्वजनसिद्धं स्वप्रधानतयान्यथा वेति प्रकारे विवादो नाकारे
तदाकारधीविषयः प्रामाण्ये न वेत्यत्र तु विवादः तत्र चाहं ज्ञानवानज्ञानतावत्त्वादिति वा। घटत्वप्रकारकज्ञानवान् घटत्वप्रकारकज्ञा
नतावत्त्वादिति वा ज्ञायमानानुमितिर्ज्ञानविषयीनत्वं ज्ञानस्य विषयमप्यवगाहमाना धर्मधर्मिवत्तत्र न यद्वैशिष्ट्यमपि विषयीकुर्वन्ते
ज्ञानविषयत्वादिविशेषान्न इदमात्मव्यवसायरूपेत्यादि न च घटत्वप्रकारकत्वे घटत्ववैशिष्ट्यावगाहि विषयकत्वे ज्ञानस्यानुमित्याविषयी
कृते किमन्यदवशिष्यते प्रामाण्ये ज्ञातमिति प्रामाण्याशयः। न च प्रत्यक्षेणैव ज्ञानयद्विषयविशिष्ट [illegible] तेनिवार्यं तन्मते तदनभ्युपगमे [illegible] ज्ञान
न तस्याज्ञानविषयकानुमितेरेव तथात्वनियमात् स्वप्रहृति वर्तमानज्ञानग्रह एवं तद्धर्मतत्तथानियम [illegible] न चानुमितेर्थापकतावच्छेदकप्र

कारकतानियमापत्तेरितिवाच्यं। ईश्वरानुमानेज्ञाननित्यत्ववदनथाभूतस्यापितद्विषयत्वात्तद्विषयेनविनानन्वासत्तेनहीहेतोस्तद्धेम
नियमात्तस्यैनएवमुक्तरूपणामशंकयापिव्यक्तिःशाब्दज्ञानेनासत्तेअन्यथाश्रयाकमपिज्ञानप्रत्यासत्त्यादिकमशंवचकल्पनंस्यात्तनवज्ञानना
वत्वेसमवायेनास्तित्वंज्ञानकत्वयाव्यभिचारीतिवाच्यंतदीयतानियामकस्यसंबंधांतरस्यैवाभ्युपगमात्अन्यथानियतायिकारणकत्वा
नासिद्धिप्रसंगादितिलक्षणेनेतिदिक्प्रामाण्यंचक्षुतेहिवारणीयमितिदोषःनन्विश्वयादेवेतितच्छेष्यकत्वादिनिश्चयादेवेत्यर्थःविशे
ष्यइतियद्यपिगुरुमतेनवैशिष्ट्यविषयकत्वंप्रामाण्यंतथाप्यस्मदभिमतमपिप्रामाण्यंस्तुयहमेवेत्यभिसंधायैतदभिधानमित्यवसेय
स्ततत्वंधर्मिधर्मितावाह्मकवैशिष्ट्य तन्मतविशिष्टज्ञानविषयइत्युक्तंविप्रतिपत्तौतन्मतेपियथार्थत्वंप्रामाण्यंयथास्तुग्रहंतथायेवस्य
तेनचतन्मतेज्ञानत्वमेवतत्तत्स्थलकोणत्वेप्यस्वरूपत्वात्तेनेयव्यवहाराभ्योपकत्वात्विषयनिरूप्यमितिविषयानिरूप्यज्ञानादि
विषयइत्यर्थःव्यवसायेतिव्यवसायविषयतायानियामिकायास्तत्त्वात्वादित्यर्थःननुविषयनिरूप्यत्वेनैनलब्धावहितमवनिरूप्यमित्य
नवस्थितेनयावद्वैशिष्ट्यविषयकतावच्छेदकत्वेमानाभावःव्यवसायेत्यादेस्तत्रैवानैकांत्यादित्यत्रकृत्वानिर्णायकत्वं[illegible]नतु

प्र·प
२२

विकल्पकात्तत्संबंधानवगमे तद्विशिष्टधीनिरूप्यत्वे यस्य निरूप्यते तन्नहि तद्वैशिष्ट्यमिति [illegible] तन्महत्वं
दिवयवउपस्थितेर्यथा यथं कस्यचित्कथंचित् अतमाशंकितमिति न। नानाग्रिमग्रंथविरोधः प्रामाण्यस्य [illegible] नावृत्तिविशिष्ट [illegible] वनवद्य
नियमाद्दितिभावः अभावेति नह्यभावे अभावत्वप्रतियोगिनिवाप्रतियोगित्वमवगम्य तद्विशिष्टधीः [illegible] नारोपयोर्विवक्षितत्वं तद्वत्
यधीरित्यर्थः नत्विदमयुक्तं तथाहि प्रतियोगित्वेन तत्स्वरूपरूपेणासत्तां अभावत्वेनउक्त [illegible] भावस्वरूपं पूर्वमनुपस्थितं कथं भास
तेऽभ्युपगमाद्यज्ञानेन तत्प्रतीतेरित्यत आह बोधेति निर्विकल्पकमेव प्रथमं यदा त्वभावत्वं स्मर्यते तदा तद्विशिष्टधीरिति चेत्तर्हि एवं प्रतियोगि [illegible]
भावत्वस्याप्यभावस्वरूपतया पूर्वं ज्ञातस्य ज्ञानसंभवात् नह्यभावबुद्ध्याबुद्धाभावत्वविषयत्व [illegible] स्याविनाशकोपाधिरूपा [illegible]
र·नत्वभावधीविषयाभावत्वरूपत्वं अन्यथा तत्राप्यभावत्वं स्यात्तस्यैव बोधात्तथाप्रतीतावनवस्थापत्तेः नच स्मरणं गति [illegible] नत्वभावत्व
संभवात्तन वजन्मोन रानुस्मरणात्तिस्तारः घटाभावे तदभावत्वस्मरणापत्त्या घटाभावादभावप्यभावत्वस्योक्तस्य स्मरणे एवं तत्राप्युक्ता [illegible]
भावत्वविशेषणं न तिष्ठस्यापि तत्स्य स्मरणे तस्य विषयनिष्ठाभावेन विषयानवस्थाप्रसंगात् नचाभावरूपस्यैवाभावत्वात्मकत्वेघ

कथं संशयाभावयोस्तद्बुद्ध्यनुदयापत्तिः तयोः स्वातन्त्र्यादिति वाच्यं प्रागभावत्वादिना तथात्वेऽप्यभावत्वेन तयोः स्वहेतुत्वात् अन्यथा घटाद्यत्तान्ताव
धीरपि तत्र न स्यात् अन्यस्य तस्याभावादिति दिक् । ननु एवमनारोपे नैव प्रवृत्तिर्बाधादित्युक्तं संकरापादनस्य तत्त्वहेत्वापादनरूपतया जनकज्ञाने विघट-
ने तादृशं न बाधादित्यत आह उपनायकेति तद्विषयत्वमात्रग्रहेऽपि तद्विशेष्यकत्वोपनायकाभावादित्यर्थः तथा च बाधेन स्वातन्त्र्येण तद्विशिष्टधीरेव प्रति-
बध्यते विषयत इति जनकधीविघटनमेवेति भावः । ननु बाधनिश्चये तु नाशादेव नोपनय इत्यर्थः श्वैत्यादौ मित्यनंतरं भ्रांतिप्रामाण्यग्रहापत्त्या संकरा-
पत्तेर्द्वीरत्वादिति शङ्खगंधवदिति इदं तु लौकिकयोग्यत्वे वक्तव्ये ज्ञानान्तरोपनीतस्य मनसा स्वातन्त्र्येण ग्रहे शंकैव नोदेति मनसो बहिरस्वतंत्रत्वादि-
ति ध्येयं स्वधर्मिग्रहे विषयविशेषांकितस्वधर्मिग्रहे परेति वक्तव्यो यत्र मयाक्तं प्रामाण्यं तल्लिंगेन मनसा वा जायमाने ज्ञाने न गृह्णीयात् अप्रामाण्या-
भेवतद्ग्रहे न भ्रम इति न स्यात् सामग्रीसाम्यादिति भावः ज्ञायमानमिति पाठे न गृह्णीयात् न ग्राहयेत् व्यभिचारात् व्यभिचारप्रसंगात् बाधाव-
तारेपि गृह्णीयादिति यावत् अनुव्यवसायस्येति विषयाभावात् ज्ञानाभावे विषयजन्यत्वमभिमतं न चेतत्संभवति अनुव्यवसायस्य ज्ञानानुम-
तिश्च स्वविषयधीभूतज्ञानविषयाजन्यत्वात् प्रामाण्यादीनां च तद्घटितत्वादित्यर्थः तदृतीति प्रागुक्तं च युक्तेर्बाधावतारानवतारयोस्तंत्रत्वादिति

प्र.प
२३

भावः ज्ञानातीन्द्रियत्वे निःसन्निकर्ष स्य योग्यवृत्तीस्यत्वात् ज्ञानजनकत्वेनायोग्यज्ञानोपनयं विना तद्धर्मिकसंशयाभावादित्यर्थः तस्यनि
श्चितस्य तदनिश्चयेन ज्ञानधर्मिनिश्चयोपि न स्यात् तस्यानुमेयत्वात् तथा च ज्ञाने प्रमात्वेति तु तरां न संशय इति भावः मिश्रस्तु ह्रि ह ज्ञाने स्थि
ति तन्मते ज्ञानेन्द्रियसन्निधेरेव प्रामाण्यग्रहसामग्रीत्वेन तत्वानिर्वाहादेव संशयानुपपत्तिरित्यर्थः। न च स्थाणुपुरुषसंशयोपि कथमेवमिति वाच्यं
सामग्री न कारणमात्रमतिप्रसंगात् किंतु फलायोग्यव्यक्तित्वेन यथा चैतत्तथा हेत्वाभासे कथयिष्यते न च स्थाणुसन्निकर्षस्तथा दोषप्रवेशाद्ग्र
हणोपपत्तेः न चेह तथास्ति कश्चिद्दोष इत्यपि वक्ष्यते॥ नन्वप्रामाण्यग्राहकसामग्रीसमवधानमेव दोषः अत एव तदसमवहितज्ञानग्राहकसा
मग्र्येव प्रामाण्यग्राहकसामग्रीत्वेन विशेषितमन्नोदर्शितेति चेत् मैवं पूर्वमप्रामाण्यास्मरणेपि ज्ञाने अनभ्यासदशापन्नतया संशयदर्शनात् किं
च तेन सहागृहीतासंसर्गाप्रामाण्यग्रहसामग्रीसमवधानं दोषो वाच्योन्यथातिप्रसंगात् तथा चासंसर्गग्रहविरह एव कथं दोषांतरं विना शंखे
पीतत्वासंसर्गग्रहविरहेपि तस्यानियामकत्वादित्यलमनेनेति भावः अन्यथेति विशेषदर्शनकाले व्याप्यदर्शनकाले संशयापत्तेरित्यर्थः तस्यैव पु राम
रुषत्वादिज्ञानसामग्रीत्वात् ननु व्याप्यदर्शनं साक्षादेव संशयविरोधि न त्वन्यतरकोटिदर्शनसामग्रीत्वेन प्रतिबंधकसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वेन

णिपूर्वमपि राहानापत्तेः तथाच ज्ञानेन्द्रियसन्निकर्षे कथमसंशय इति चेत् इत्थं तत्सामग्रीत्वस्यानुगतत्वात् न तु व्याप्यदर्शनत्वेन विरोधिता [illegible]
गंधादिमत्त्वस्यापि पृथग्विरोधित्वे अननुगमापत्तिः न हि गंधादिव्यंजकाद्यहे पृथिवीत्वादिसंदेहो गंधादिग्रहमात्रान्निवर्त्तते अपि तु [illegible]
श्रयादिति मानाभावात् यदि च हि व्यंजकसत्त्वेपि दोषप्रतिबंधान्न प्रथते तत्संशयोत्तरनिर्णय एव व्याप्यदर्शनस्य हेतुत्वात् अत एव [illegible]
न वेति संशयः सत्यालोकसमवधान एव निवर्त्तते न तु व्याप्यदर्शनेन विना तस्य विलंब इति सर्वसिद्धं नन्वेवमालोकसमवधानकाले [illegible]
नस्यात् व्याप्यदर्शनकाल इव सामग्रीकालत्वस्यानयोस्तुल्यत्वादिति चेत् न संशयविरोधिनिर्णयसामग्र्या एव तद्विरोधित्वात् संश[illegible]
च निश्चयः समानप्रकारकः घटो गेहनिष्ठो गेहं घटवदित्यादि न चालोकसमवधाने तदा तत्तत्सामग्री तस्य विशिष्टज्ञानतया वि[illegible]
नादिसापेक्षत्वात् इतरानिर्विकल्पकादिसंभवात् मणिस्थले तु सामग्री न प्रतिबंधिकेति न दोषः प्रतिबंधकसामग्रीमात्रस्य प्रतिबंधक[illegible]
त्र फलबलेन ज्ञानात्मकप्रतिबंधकसामग्र्या एव तथात्वकल्पनात् न तु यदि व्याप्यदर्शनस्य निर्णयसामग्रीत्वेन प्रतिबंधकता न स्यात् [illegible]
णतदा व्याप्यदर्शने सत्यपि नांधकारे घटसंशयो निवर्त्तते आलोकं विना घटाद्यनिश्चयेन तद्दर्शनस्य घटनिर्णयसामग्रीत्वाभावादिति

१·प
२८

[illegible] दा तन्नस्य व्याप्यदर्शनस्यात्रसिद्धेति सामग्रीत्वात् संशयविरोधिता च प्रत्यक्षवदनुमितावपि उक्तानन्त्वेवं पर्वते वह्निमान् यदि तत्र धीर्न संशय
[illegible] दिनी स्यात् तर्कनियतसामग्रीत्वाभावात् न चेत्यत्र स्याभावात् [illegible] अनुमितौ च पक्षविशेषकपरामर्शस्यैव हेतुत्वादिति चेन्न पर्वते वह्निरित्य
[illegible] मिति प्रति तत्सामग्रीत्वसंभवात् जनकत्वानोपसर्जनीभूतस्य [illegible] लिङ्गतदेतत्तथात्वमिति नियमस्यैवमप्य[illegible]गात् नन्वेवं व्यापक
लपरामर्शोऽप्यहेतुः स्यादिति वाच्यं एवं सति कदाप्यनुमानित्यनुमिति न स्यादिति [illegible] व्याप्यदर्शनोत्तरकाले विपरीतदर्श
नकाले वेति व्याख्यातं न तत्र तत्कालोत्पत्त्यात् तत्सामग्रीप्रतिबंधकत्वासिद्धेः प्रतिबंधकाभावस्य कार्यसहभावेन हेतुत्वाभावात् [illegible] काले
धीत्वात् तस्य तत्त्वनिबंधनतयाव्यानपेक्षणात् न च तस्य तथा हेतुत्वमेवेति वाच्यं आकारएवेश्वरे स्फुटत्वात् न च सामग्री [illegible] प्रतिबंधकत्वात् एवमणु
त्वनिकाले दाह [illegible] प्रकोपेति वाच्यं तथा सत्यनयप्रतिबंधकत्वात् [illegible] भावहेतुत्वकल्पनागौरवात् [illegible] व्याप्य [illegible] काले [illegible]
वे [illegible] न्नात् [illegible] अनुगमविरोधात् करादिमनिपुरुष [illegible] नत्वादि [illegible] संशयात् [illegible] म र
[illegible] भाव [illegible] माण्यसंशय इति सर्वसिद्धं अन्यथा अनिष्टसंगात् [illegible] संशयप्रमाणा [illegible] न तत्र संबा

यानुत्पत्तौ च न तज्जातीयत्वग्रहादन्यत्प्रयोजकं न च त्वन्मते तस्य प्रतिबंधकं व्याप्यग्रहेऽपि संशयाभ्युपगमात् न चानैवत्यापि निर्णयसामग्रीत्वं प्रामाण्या
नुमित्यनावश्यकत्वात् न च त्वन्मतेऽप्यतुल्यो दोषः यदवच्छेदेन विपरीतनिश्चयस्तद्वृक्षस्यापि पृथगेव संशयविरोधित्वानुपगमात् अत एव स्वरूपमत्वेन व्या
प्तिं परिष्कुर्वतः पक्षधर्मिधर्मिधर्मत्वग्रहेण व्यभिचारशंकेति वक्ष्यते न च ममापि तुल्यः परिहारः न तुल्यः तज्जातीयत्वज्ञानकाले संशयाभावात् तत्साम
ग्री प्रतिबंधकत्वस्य त्वयापि वाच्यत्वात् तथा चातिगौरवं तज्जातीयत्वग्रहोत्तरं संशयापत्तेश्च सामग्र्या नष्टत्वात् न च व्याप्यदर्शनस्य स्वकालप्रतिबं
धकत्वे तत्सामग्र्यैवमिति वाच्यं विरोधिनिश्चयसामग्र्या एव प्रतिबंधकस्यैव स्वकालप्रतिबंधजननात् न च व्याप्यदर्शने विरोधितास्याद्धि रोधि
त्वाभावात् किंतु विपरीतदर्शनमेव तत्फलमधिकेनेति विरुद्धारोपेति विरुद्धनिर्णयसामग्रीद्वयेत्यर्थः संशयस्योभयकोट्यारोपत्वनियमात् आ
रोपपदोपादानं च विशेषादर्शनसंग्रहार्थं तेनेदं पर्यवसितं आरोपसामग्रीविशेषादर्शने सति धर्मिज्ञानविशेषणज्ञानादि तथा चेह द्वयोर्युगपद्वि
रुद्धयोः कोट्योः सामग्री तदा संशयः न चैवं प्रामाण्यग्रहे धर्मिग्रहस्थलीये तुल्यसामग्रीकत्वात् न हि निश्चितेऽर्थे कोटिद्वयस्मृत्यासत्तिभावः न
तु कोटिद्वयस्मृतिविशेषादर्शनमित्येव लाघवात्कारणं न हि रजतारोपेऽपि धर्मिधीर्हेतुः यत्र हि सादृश्यमारोप्यस्मारकं तत्र तज्ज्ञानजनकत्वे

२५ शु.प नधर्मिज्ञानमन्यथासिद्धमित्याक्षेपे विरुद्धारोपेत्यादिना धर्मिधियोऽपि सिद्धत्वहेतुत्वाभिधानं न घटत इत्यत आह धर्मिज्ञानेचेति अन्यथेति तुरंगा
दौ वेगेन गच्छत्यस्य तद्धर्मातीन्द्रियसन्निकर्षेऽपि यत्रैव ज्ञानं तत्रैव संशय इति नियमो न स्यादित्यर्थः अत एवारोपान्तरेऽपि धर्मिधीर्हेतुरिति भा
वः नन्वयदेव तत्र धर्मिधीनियामकं तदेव संशयनियामकमस्तु तद्धेतोरिति न्यायात् न च विषयमाहात्म्यादिरूपतया नियामकमनुगमेना
नुगतधर्मिधीरेव तथेति वाच्यं धर्मिधीसामग्रीत्वेनैवानुगमात् किंच विशेषणधीर्विशेष्यितद्धसंसर्गाग्रहो विशेष्यज्ञानसामग्रीति विशिष्ट
ज्ञानसामान्यहेतोरेव संशयसंभवे न विशेषसामग्रीकल्पनं अन्यथा न ज्ञापकत्वगतनया विशेष्यज्ञानस्य हेतुतापत्तेरित्यरुचेराह कोटयुत्क
टत्वोमिति यन्निष्ठधर्मस्य यत्कोट्याः सहभूयः सहचारो यत्र धर्मिणि यद्धर्मसहचरितानेकधर्मोपलंभो वा तत्कोट्युत्कटत्वं संशयस्य तद्धु
न्वयमपि धर्मिज्ञानसाध्यमिति तद्भावेन स्यादित्यर्थः यद्यप्येतावता तादृशसंशये तादृशग्रहहेतुतायामपि सामान्यहेतुतानायासिन
थापि यद्विशेषयोरिति न्यायात् संशयसामान्ये धर्मिज्ञानमात्रं हेतुरायाति संशयमात्रमपि न तत्र तत्र मारोपमात्रे मं नष्टं यद्वा अत्र धर्मिधी राम
नियमवदारोपनियम एव विपर्ययेऽपि धर्मिधीहेतुताकल्पकः यद्धर्मसहचरितनधर्मोपलंभो यत्र धर्मिणि तत्रैव तदारोपात् अत एव साहश्य

तथाऽऽग्रहाविति प्राचीनानां नानुकूले सादृश्यापेक्षानियमो दृश्यत इति उत्कटत्वं वा व्याप्यदर्शितसंशयजनितकोटितादृशधर्मिविषयत्वमुपाधि
रेवेति कश्चिदित्यन्यदेतत् दोषान्तरात् अनभ्यासरूपात् साक्षात्कारीति प्रत्यक्षरूपे भ्रमे तादृश एव विपरीतदर्शनं विशेषदर्शनं वापी
तत्वधीः प्रतिबध्नाति यथा न साक्षात्काररूपा न भवति किं त्वानुमानिकी तत्र भवति पीतभ्रमः इह च मानसे प्रामाण्यग्रहे विद्यमाने साक्षात्कारि वि
शेषदर्शनसत्वात् कथं प्रामाण्याभावसंशयात्माभ्रम इति न व्याख्यानं तथापि ज्ञानमप्रमा न वेति संशयस्यानभ्यासदशापन्नज्ञानविषय
स्यात् उक्तदोषात् तथाहि विपरीतदर्शनं विरोधीति प्रामाण्ये गृहीते तदभावसंशयो माभूत् अप्रामाण्याभावनिश्चये अप्रामाण्यसंशये बाध
भावात् नन्वपीतत्वग्रहकाले श्वेतत्वग्रहनियमाद्यथा श्वेतप्रत्ययो निवर्त्तते तथा प्रामाण्यग्रहकाले अप्रामाण्याभावग्रहनियमात्तत्संशयोपि
न स्यादिति संभवति ग्रहसामग्रीजन्यदोषात् अप्रामाण्यस्य तदभाववतीत्यादिरूपेण स्वप्रामाण्याभावात्मकत्वात् तस्मादिदमत्राभिसंहितं साक्षा
त्कारिणि भ्रमे निश्चयरूपे तादृशस्तद्विपरीतनिश्चयो विरोधी ननु संशयेपि विपरीतविषयत्वं साक्षात्कारित्वं वा विशेषे दोषाव्याप्य निश्चयेनानु
मित्यादिना च तत्संशयापगमात् तथा च पीतः शंख इत्यादिनिश्चयोऽपीतत्वानुमित्या शंखत्वप्रत्यक्षेण च मा निवर्त्तते अयं तु प्रामाण्यसंशयो

ऽप्रामाण्यसंशयो वा तद्धि किं तदप्रामाण्ये निश्चयादवश्यं निवर्तते वेत्यर्थः । ननु यथा तत्र पित्तादिप्रतिबंधात् श्वैत्याप्रत्यक्षे भ्रमसंशयवत्तथा दोष
वशात्कदाचित्प्रामाण्याग्रहे संशयः स्यात् दोषस्य फलैकोन्नेयतया श्रुततत्तद्दशाजन्मैव दोषः स्यादित्यत आह । न च [illegible]वेति ज्ञाता जन्मनैवस
र्थः । अनभ्यासदशाजन्मन दोषः । अनभ्यासस्य प्रामाण्याग्रहरूपतया प्रामाण्याग्रहकालीनजन्मन एव प्रामाण्याग्रहप्रयोजकत्वादात्माश्रया
पत्तेरननुगततत्कालजन्मतथात्वाच्च नवनवतत्तद्व्यक्तिप्रतिबंधकत्वस्य जनकत्ववत्तदग्रहत्वादिति भावः । नहि दोषत्वं जातिमा
नं नीरूप्यः कश्चित्तथेति शंकास्पदमपीत्याह न चेतीति कश्चित् । प्रामाण्यविषयत्वमिति ननु घटविषयत्वमपि घटेन विनापि संभवतीति द्
त्यंश्चाङ्कः अनुव्यवसायस्य प्रमात्वनियतत्वे न यदनुव्यवसायविषयस्तत्रासंशयः तद्विषयश्च घटविषयत्ववैशिष्ट्यं ज्ञानत्ववैशिष्ट्यं वा
अत स्तत्र न यत्र संशयो मास्तु घटत्ववत्त्वे विषयस्य तु न तद्विषयमिति विषये घटे न वेति संशये किं बाधकं ग्रहज्ञानप्रामाण्यस्यानुव्यव
सायग्राह्यत्वे घटत्वव्यवसायेन गृहीतेपि प्रामाण्ये संशयः प्रामाण्यविषयकज्ञानस्य प्रामाण्यं विनापि दर्शनादनुव्यवसायत्वस्यापि ज्ञानत्व शम
घटविषयत्ववैशिष्ट्ययोरेव प्रामाण्यनियतत्वावधारणादिति । ननु प्रामाण्यसंशयो विषयसंशयान्यथानुपपत्त्या कल्प्यः न चेह सा समानव

मे दर्शनादेवोपपत्तेरित्याशंकानिषेधति न च बाध्यमिति नन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रामाण्यसंशयहेतुतावच्छेदेन च विशेषदर्शने सति प्रामाण्यसंशय इत्य
न्यासंभव इत्याशंक्यते अथेति अस्त्विति अत्र न व सिद्धतया इदं पूर्वं संशये विशेषदर्शनमेव न जातमित्यर्थः। न तु सामग्रीसत्त्वे विशेषदर्शनम
शक्यापह्नवमित्याशंकते नन्विति यत्त्वनुव्यवसायपदमध्ये मत्वर्थविरोधाय ज्ञानविषयकज्ञानानंतरतृतीयज्ञानपरमिति तन्न· तस्मिन्नेनरा
ज्ञाने मानाभावेन ज्ञानानंतरमात्मविशेष्यकज्ञानस्यैवोपपत्तेः विशेषणज्ञानापेक्षानियमस्तन्मते विशिष्टज्ञाने नास्त्येव अन्यथा सामान्य
लक्षणांगीकारापत्तेः नहि तां विना उपमितेर्विशेषणज्ञानजन्यत्वं संभवति। [illegible]निर्णीतेति तत्प्रामाण्यसंशयाभावे न प्रामाण्यज्ञाने बाधकाभावेन
प्रसाद्यांगकतया दृष्टांत इत्याशयः अत एवाह अत एवेति आहार्यविशेषक इति न च ज्ञानोपनीतस्य ग्रहे अख्यातत्वं कुत इति वाच्यं नहि तद्वि
शिष्टविषयत्वात् अन्यथा उपनये नापि शक्यग्रहेन च तावन्मात्रे [illegible] असाधारणत्वात् किं नाम रजतत्वविशिष्टमिदं तद्विशेष्यकं च रजतत्व
प्रकारकमिदं ज्ञानमिति न चैतदनुव्यवसायग्राह्यं ख्यातं [illegible]ऽप्रवृत्तेः तदुक्तं बहिर्विशेष्यक इति अन्यथा तज्ज्ञानविशेषणतया घट
यहे प्रकृतहेतोरलग्नकत्वापातादिति। [illegible]रजतत्ववैशिष्ट्यख्यातेरयमेव विशेषः यथा ऽक्रतस्यासंभवात् वैशिष्ट्याभाने तदंशे प्रकार

प्र·प २०

कः आयत्वेऽपि तथात्वतिज्ञानग्रह एव ऽकुलीनः कुतः प्रामाण्यग्रहवार्त्तापि येन स्वतः परतो वेति विवादः । अत एवान्यथाख्यातिसिद्धांते वै
शिष्ट्यस्य ज्ञानवित्तिवेद्यतया शीघ्रोपस्थितिकत्वं वक्ष्यते ॥ [illegible]सदृशापन्नेति · संशयविषयत्वं तु सर्वत्र तुल्यमिति नागासिद्धिपरिहारा
य ईश्वरज्ञाने शतो लाघवाय च विशेषणानि त्याशयः : न च [illegible]ज्ञानस्य तदृशापन्नोऽपि न सर्वत्र संशयः इति नागासिद्धिः तादवस्थ्यं न च संशयविष
यत्वमेवानेनोपलक्षितं प्रामाण्यविशेषितस्य पक्षतावच्छेदकत्वात् इहे तु पक्षतावच्छेदकानेदानिवंधनसिद्धसाधनात् कायइति वाच्यं प्रामा
ण्यसंशयादि न संशयविषयप्रामाण्ये एवमपि नागासिद्धपरिहारात् न च हेतौ एवान्यतरोपलक्षणपरमनभ्यासदशापन्नपदं हेतुस्तान्य
स्य पक्षतावच्छेदकत्वात् सिद्धसाधनमिति वाच्यं । ज्ञानप्रामाण्यपदद्वैयर्थ्यापातादिति मैवं व्यावर्तकस्यापीश्वराद्युमानेऽकृतिविशेषजन्य
पदस्येवोपरंजकतया व्यर्थत्वात् । वस्तुतः पक्षतावच्छेदकैक्येऽशतः सिद्धसाधनमिति प्राचीनमतानुसारितया प्रामाण्यव्यावर्तनाय ज्ञा
नप्रामाण्यपदोपादानं अनभ्यासदशापन्नत्वादिना संशयसामग्रीलक्षितेति परमार्थः । स्वाश्रयेति · स्वाश्रयातिरिक्तमात्रग्राह्यमित्यर्थः । अ राप
यद्यपि स्वपदस्य समभिव्याहृतपरत्वे प्रामाण्यदृष्टांते तदाश्रयाग्राह्यत्वसाध्यसंगते न स एव कल्प्योऽनुसंतु चितः न चैवमर्थापि सा

असंभवेन तत्र व्यभिचारवारणाय विशेषणोपादानमयुक्तमिति वाच्यं अप्रामाण्यनिश्चयानुमिति प्रामाण्यसंशयादि न संशयविषयप्रमायाः स्वाश्र-
त्मग्राह्यतया व्यभिचारेण सार्थकत्वात् तथापि स्वाश्रयग्राह्यत्वस्य स्वाश्रयज्ञानविषयत्वार्थकत्वे प्रकृते सिद्धसाधनापत्त्या स्वाश्रयविषयत्वम-
र्थः न च प्रमास्वरूपेऽर्थे न याप्ति आत्मनो निर्विषयकत्वात् उत्तिप्रत्तिव्यापारसाधारणैकविषयत्वाभावादिति संकल्प्योऽनयुक्त इति स्वपदस्य पक्षीभूत-
मात्रपरत्वमेतत्वं स्वाश्रये सतीति अत्र संशयसमये स्वाश्रयस्याविद्यमानतया नाऽदृष्टसिद्धिरिति स्वाश्रयेति स्वाश्रये सति तत्त्वार्थः तेन स्वाश्रयाभिधा-
रणक्षणोत्तरतृतीयक्षणवर्त्तिसंशयविषयत्वं पर्यवस्यति न चोऽन्यमतसाधारणं ज्ञानस्य क्षणद्वयावस्थायितया अस्मन्मते तदधिकरणीभूतक्षणो-
त्तरक्षणावधिकतृतीयक्षणेऽन्यमतावधिकद्वितीयक्षणजातधर्मिज्ञानतृतीयक्षणजातकोटिस्मृतिभ्यां संशयजननात् तन्मते तु तदधिकरण-
जन्मक्षणोत्तरक्षण एव स्वप्रकाशात्मकधर्मिधीकोटिस्मृतिभ्यां संशयदर्शनात् अपि स्क्तनसमुच्चयार्थः किन्तु विशेषदर्शनार्थः एतेन स्वाश्रय-
निश्चयपरत्वे स्वाश्रयग्राहकस्य परमते असिद्धिः यथाश्रुते स्वमते असिद्धिः स्वाश्रयोत्पत्तिक्षणावधिकचतुर्थक्षणे संशयादिति द्रष्टव्यमलमधिकं
वक्तव्यं न चैवमप्यसिद्धिरेव परमते तन्मते संशयस्य ग्रहणस्मरणात्मकत्वेन स्वप्रकाशात्मकधर्मिग्रहणानन्तरकोटिद्वयस्मृतेरपि क्षणएव

त.प
२८

संभवेन द्वितीयक्षण एव संशयसंभवादिति वाच्यं नाद्यधर्मिधीजनितसंस्कारेण स्मृतिरूपधर्मिज्ञानस्य तृतीयक्षणे संभवात् तथा च द्वितीयक्ष
णे इव तृतीयक्षणेऽपि संशयसंभवात् तदापि कोटिस्मृतिमत्त्वात् नन्वेवं तन्मते द्वितीयक्षणेऽपि संशयसंभवेनाग्रिमक्षणे [illegible] संशयात् तृतीयक्षणवृत्ति
संशयविषयत्वमर्थव्यभिचारीति चेन्न अस्मन्मत इव तन्मतेऽपि प्रामाण्य[illegible]प्रामाण्योपस्थितिरेवाधिः तद्वत्त्वात् तद्वत्त्वकोट्यु[illegible]पस्थितिः तन्मते स्वतंत्रको
ट्युपस्थितेरेव संशयत्वेन प्रामाण्याप्रामाण्यकोट्युपस्थितेः स्वतंत्रतद्वत्त्वादिविषयत्वात् अस्मन्मते सा विशेषणधीत्वेन आमिक्षात् [illegible] तंत्रमतं चेत्
र्वात् तथा च द्वितीयक्षणे तन्मते प्रामाण्यसंशयेऽपि नाव्यवहिताग्रिमक्षणे संशयस्तत्क्षणे स्वतंत्रकोटिस्मरणात् न च तन्मते मैवं स्मृतिः संशय
इति वाच्यं धर्मिधीसहिताया एव स्मृतेस्तथात्वात् न च सा धर्मिधीसहिता तदा धर्मिधीनाशयोर्विरहात् अस्माकं त्वाकांक्ष्यर्थं अनुभवरूपाया इन्द्रि
स्मृतिरूपाया धर्मिधियः संभवात् जनयति चतुर्थे संशयः यत्र तु तद्भयसंभवस्तदानीं [illegible] संशयेऽपि न कापि क्षतिः नचैवं प्रकारस्तस्या
पि तन्मते अगृहीतासंसर्गधर्मधर्मिधिय एव विशिष्टज्ञानजनकत्वात् तद्वत्तादिकोटिमत्तेः स्मृति [illegible] ज्ञानतामात्मन्यथाख्यात्यापत्त्या तदनंतरमे राम
व धर्मिधीसंभवादिति सर्वं [illegible] विषयत्वे कोटिद्वयधर्मिणि संशयत्वाभावेनाविषयत्वेऽपि [illegible] अनतिप्रसंगात् स्वाश्रयस्योत्तरत्वपरिया

[illegible] दे स्थले [illegible] संशयानुत्पत्तेः। तथा च घटत्वादिना तत्तद्व्यवसाये नाविनाशि[illegible]त्वमप्य[illegible]नाव

[illegible] घटस्फूर्तेः पक्षीकृतघटत्ववती त्यादि प्रामाण्याश्रयस्य प्रामाण्यसंशयं विना [illegible] त्वं

तत्तमयविशे[illegible]नत्व नन्वेवं च का[illegible] दे तेः रेवक[illegible] नावच्छेदकतयायत्नेवं सं न वस्तुतो[illegible] न

[illegible]ना हानहेतोरेवगमकत्वमित्यपि यदर्थन[illegible]तस्मान्यसामग्रीजन्यसंशयस्यापि नादात् न च स्मृतिरूपेऽपि घटनिश्चयेन तत्संशय। प्रा

माण्यसंशयं विना तथा च [illegible] संशयजन्यसंशयविषये विशेष्याभावात्। न द्वितीये विशेषणतावच्छेदकविशिष्टहेतुतावच्छेदकज्ञानाविशि[illegible]

तिनार्थव्यभिचारेण। न चैवं कोटिस्मृति[illegible]समानकालीनघटस्फूर्तेः स्वाश्रयस्य प्रामाण्यसंशयानन्तरं नार्थसंशयकाले असत्त्वा[illegible]

न स्वाश्रयविद्यमाने संशयविषयतादिन्येव[illegible]मिति वाच्यं संशयस्या[illegible] नवरूपतया तत्काले घटस्फूर्त्य[illegible] नियमेऽपि न हनेन

मपुनरुक्त्यापि न घटस्फूर्तिसंजवात्स्वार्थसंशयपर्यन्त[illegible]वस्थानस्यापि प्रायशो जाग्रत् न चात्र नवसामग्र्यपेक्षया स्फूर्तिसामग्री[illegible]

माण्यसंशयानन्तरमर्थसंशय एव न घटस्फूर्तिरिति वाच्यं [illegible]दिति तत्वेन प्रामाण्यसंशयाव[illegible]नार्थसंशयानियमात् वस्तुतार्थ

३.प श्यात्तरोधे न भर्मिषिय: स्मृति कृपाद्यः प्रादेणत्वं न वे [illegible] रण [illegible] वेव साहे [illegible] स्यार्थे [illegible] नायते [illegible]
२० भीत्ति घटो यं घटो न वेति सी श्याय ति: [illegible] त्वको [illegible] वसी शया द्ये [illegible] कृत्वा रत्वेयेव तं शब्दविष [illegible] नयु [illegible] स्याविरोध स्ता [illegible]
र्पाविरोधो नेत्यपि [illegible] नात्वमेवेत्यलमनेन [illegible] नायत्तु नघ [illegible] हेतु: पक्षीकृतस्य [illegible] कत्वस्य [illegible] विशयास्य शी [illegible]
स्तानद्वयमेवं वेति तन्मते प्रामाण्य संशयात [illegible] ध्याच्य [illegible] ग्रहणीयाव् :स्वात् [illegible] विषयस्य [illegible] हेतु: नतु [illegible]
नीयत्वं स्ते उनहल [illegible] यत्वा [illegible] ष्वि [illegible] सा [illegible] टनीय स्वरण [illegible] संशय [illegible] यत्वस्या [illegible] रात् [illegible] नीये [illegible]
साणप वेवलाधिनि उत्तर [illegible] सतीत्य [illegible] कृतया [illegible] द्विकारकत्वेन व्याप्तिग्रहे [illegible]
तथायाति विदुत्तरा [illegible] कार [illegible] न कादिदउपप [illegible] रिति [illegible]
सति [illegible] तेह्रदयमेवेत्यपि का [illegible]
[illegible] नवेति [illegible] कोदित्वमपप्रस्ति [illegible]

[illegible] स्य पद[illegible] सामग्री विशिष्ट प्रामाण्य[illegible] संशय[illegible]
[illegible] संशयः प्रामाण्यसंशयजन्यासंभवात् [illegible] किंतु [illegible] प्रामाण्यसंशय[illegible] विषयेसं
शयपक्षत्वं च [illegible] तेनाप्रामाण्यसंशयजन्यसंशयाविषयत्वं हि [illegible] संशयाविषयत्वं तु संशय[illegible] योग्यत्वमन[illegible] संशय[illegible]
श्री पर्यवसितार्थ विशेषणं [illegible] प्रामाण्यविरोधित्वादप्रत्यक्षत्व[illegible] प्रामाण्यविरोधीति स्वसंशयस्य [illegible]
पि प्रामाण्यांतरं संशयहेतुसंशयविषय[illegible] थानोस्तीति न च फलाभावे पक्षधर्मस्थले नाहत्य संशयाप्रसिद्धेर्योग्यताया अपि विर[illegible] ज्ञानां[illegible]
प्रसिद्धेस्तस्यैकत्वात् योग्यताया च तत्तत्प्रामाण्याश्रयविषयकत्वेनेति ध्येयं न चैवं पक्षविशेषणमनादेयमेव व्यवहेतोरविरहत्वात् [illegible]
विहतो विशेषकृत्यस्वरसो वैत्येनेन दर्शितः॥ ॥ वस्तुतः कल्पेपि ननागासिद्धिपरिहाराय विशेषणं[illegible] घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वादीनां
घटज्ञानादिनां साधारणतया ऽन्यथासत्त्वापत्तेः घटज्ञानं संशयाविषयतया प्रामाण्यसंशयात् [illegible] नेप्रामाण्य
रोदः किंतु प्रामाण्यमात्रपक्षत्वे बाधवारणाय विशिष्ट[illegible] पक्षयेप्रदर्शितं विशेषणं तद्वहितीयहेतावप्यविशिष्ट[illegible]

प्र·प ३१

२ रं देश अनभ्यासदशापन्ने इति न पक्षविशेषणं तथा व्याख्याने [illegible] रूपे [illegible] ज्ञानानन्तरं ज्ञानानुव्यवसायको[illegible]स्फुरति भ्यां तृतीय[illegible]
ज्ञाने गुणो न वेति यदा संदेहस्तदा स्वाश्रयोत्तरतृतीयक्षण[illegible]वृत्ति संशयविषयत्वं प्रामाण्यसंशयात् अन्यसंशयविषयत्वं च गुणत्वेन तेन च [illegible]
साध्यत्वमिति व्यभिचारः न च स्वपदस्य तृतीयक्षणवृत्ति प्रामाण्यसंशयविषयप्रामाण्यपरतया द्रष्टव्ये च तथा संशया[illegible]भावेन [illegible]संशय
विषयप्रामाण्याश्रयग्राहकत्वरूपविशिष्टाभावसत्वेन साध्यसत्वान्नैवमिति वाच्यं गुणत्वप्रामाण्ययोः समूहालंबन संशयस्यावश्यकत्वात् न च
संशयविशेष्य इति साध्ये दूरणीयं कदाचित्स्यादपि संशयविशेष्यत्वात् न च तृतीयक्षणवृत्ति संशयविशेष्ये इति दूरणीयं तथा च रूपे गुण[illegible]
ग्राहिणोपि ज्ञानस्य[illegible] संशयविशेष्ये ज्ञाने धार्मिकं गुणत्वाग्राहिणः साध्यसत्वात् [illegible] इति वाच्यं सर्वथा व्यभिचारवारणाय विशेष[illegible]
पादानानुपपत्तेः विवक्षितसाध्यस्य तत्र सत्वात् न च समनियताहारव्यत्यासे [illegible] तन्न व्यर्थव्यभिचारवारकतृतीयक्षण
विरूपाद्वृत्तिगुणानुपादानेन संशयविशेष्ये संशयविषयप्रामाण्याश्रयाग्राहकत्वे [illegible] व्यभिचारवार्यं स्यादिति [illegible]
[illegible] नार्थैः तत्र [illegible] व्यभिचार[illegible] तृतीयक्षणवृत्ति संशयविषयप्राम

[illegible]या ग्राह्यमिति विशिष्टापि साध्यनिर्देशसंभवात् न चैवं प्रयोगांतरसं[illegible] [illegible]गतिरेवेति वाच्यं स्वपदेहि नाप्रमानोप
योगित्वमर्थ इति हेतुव्यर्थविशेषणतापादकत्वादिति अत्र ब्रूमः स्वाश्रया[illegible]वसेनीयत्वं स्वविशेष्ये न स्वाश्रयग्राह्यमिति [illegible] साध्ये
स्ति च स्वाश्रयानिवसेनीयः स्वाश्रयगोचरप्रामाण्यसंशयसाहित्ये तोर्थसंशय[illegible] [illegible]त्वाद्यनिर्णयदशायां तदाहित्याज्ञानेन ज्ञाने तु गृहीताप्रामाण्य
निश्चयाजन्यत्वेपि तदनिवर्त्यप्रामाण्यसंशयाहिताद्वै[illegible]शायविशेष्ये अर्थतत्वघटत्वादिग्राहित्वमात्र व्यभिचार इति तद्वारणार्थं तृतीयदल
म् इत्यादिहेतुहये विशेषणमवश्यं प्रवेश्यं अन्यथा व्यभिचारात् इत्यादि दिक्। यथैव तु पदे प्रामाण्याप्रामाण्यमात्र कोटिकसंशयपदेन
विवक्षणीय इत्युक्तत्वात् संशयविषयप्रामाण्ये [illegible] वसायेत्व पदार्थे [illegible] त्वाद् क्षरीत्या व्यभिचारनिरासाद् दलेविशेषणोपादानायासेन त्वत्र
मन्यामहे इति। एवं चात एव समं जसनाद्यर्थे विशेष्ये व्यभिचार[illegible] वारणाय संशय[illegible]र्व तृतीयदलम् इत्यादि साध्ये विशेषणं च हि[illegible] [illegible]थाप्रमा
हेतावदरोनोचितः तथा वहितिविपत्तिपक्षीयथा साध्य[illegible] [illegible]तत्[illegible] साध्य इत्यर्थः पूर्वे कालीन[illegible]तृतीयदलमः [illegible]प्रयाने तत्
तृतीयः शेष इति शेषः। ननु तत्वं स्वत्वं तदन्यत्वं परत्वम् [illegible] [illegible]वार्थिं तोषाद स्वतः संशय इत्यत आह तदिति कश्चिदित्यनेन प्रामाण्ये परतो

प्र.प
३२
वेदं सांशयिकत्वादित्युक्तकल्पनापेक्षया प्रामाण्यं न स्व[illegible] वेद्यं सांशयिकत्वात् तथा [illegible] स्वतो [illegible] वेद्यं [illegible]
यकल्पनागौरवमित्यस्वरसो दर्शितः अथ व्याप्ति [illegible] स्य प्रकारकं ज्ञानं नास्तीति परत्वात् तद्विषयो [illegible]
व ज्ञानात्संनेव रूपे तेन प्रामाण्योपस्थितिः नव [illegible] सिद्धिः विषयविशिष्ट सामान्यथा तद्उपपत्ते [illegible]
[illegible] नवच्छिन्नज्ञानविषयोऽज्ञेयत्वात् सामान्यतः सि[illegible] प्रमेयत्व [illegible]
[illegible] ज्ञेयत्वादित्युक्ते आदिपदं तु सामान्यतः सिद्ध विषय [illegible] सामान्यतस्तत्सिद्धौ [illegible]
[illegible] इत्यर्थः न चैवं सामान्यतः [illegible] सिद्धावपि [illegible] संशयस्याद्दोष [illegible]
स्यापि [illegible] न सामान्यतः सिद्धस्य नाविषय [illegible] महानस [illegible]
[illegible] विषय [illegible] तथात
[illegible] तथा [illegible] परिमार्थिक [illegible]

तर्क[illegible]त्वलौकिकज्ञानविषयत्वेपिनविशेषो यथा वह्निप्रकारानवच्छिन्नज्ञानविषयत्वतदभावयोरन्यतरस्य ज्ञानेन [illegible] संशय[illegible]कान्तैवो
चितानि [illegible] विधिनिषेधयोरन्यतरस्याप्यवधारणमिति व्यतिरेकधीविरहसहकृतसहचारधीसत्त्वान्न व्याप्तिग्रह [illegible] इति न
त्वं [illegible] इति ततो वह्निज्ञाने [illegible] वह्निप्रकारानवच्छिन्नं दाहसमर्थविषयकप्रवृत्तिकत्वान्तत्त्वास्यनैवं तन्नैवमिति व्यतिरेकिणि क्वचिदपि
विशिष्टसाध्यनिश्चयाभावेन साध्यनिश्चयवति हेतुतदभावयोरप्यनिश्चयेन साध्यनिश्चयवति हेतुनिश्चयाधीनमन्वयित्वे [illegible] निश्च
याधीनमसाधारण्येन भवतीत्यर्थः हेतुनिश्चयस्यान्वयव्याप्तिनिश्चायकत्वात् हेत्वभावनिश्चयस्य च साध्याभावसिद्धिपर्यवसायित्वात् [illegible]
तिपक्षतयाऽदोषत्वं विरुद्ध व्याप्तिनाशकत्वात् न च संदेहस्तथेति संदेहो व्यापकतापक्षेपि [illegible] बलतया [illegible] भावसंदेहस्य [illegible]
अप्रयोजकत्वमिति भावः नव्याख्यानबलेन [illegible] न तत्र व्यतिरेक्युपपत्तौ किं सेयत्वहेतुका [illegible]
व्यतिरेकिणेति वाच्यं प्रकारार्थव्यतिरेकव्यवहारः [illegible] व्यतिरेकिणि प्रकारस्य वह्निज्ञानादेर्व्याप्यता [illegible] दनुपस्थितेः [illegible]
तावलेन तत्पर्यवसानस्य वह्निज्ञानस्येत्यादि [illegible] व्यतिरेकिव्यवहार [illegible] तद्व्यवस्था [illegible]

७प व्यतिरेकिमात्रवित्तथादिति। [illegible] ऽपक्षितं किमन्वयिनान [illegible]
॥३३॥ त्तदापक्षेतिप्रितचेत्याह तर्हीति नत्व [illegible] माण्यमिति [illegible]
तदाव्याघातादपि न तदुपस्थितिरित्यर्थः अपि [illegible] घाते [illegible] थार्थः [illegible] निषेधे [illegible]
[illegible] मात्रस्याहेन विद्यादि एव केटेनान्वयि [illegible] नीव [illegible]
तर्हि नान जीवनमित्या [illegible] कोपि व्यतिरेकी [illegible]
निकानाकाव मानत्वे [illegible] हेत्वदाको हि प्रसिद्धत्र राधेन [illegible] किमनेन [illegible]
नसंदेह [illegible] किंप्रामाण्याद्यमाने [illegible] संशयो न पक्षप्रतिपक्षयोः [illegible]
केवल [illegible] नानापेक्षानदानीं संशये नार्थनिश्चयस्तै [illegible]
:पलता [illegible] सर्वं

नु म न्ताद्यवच्छिन्नयत्र तद्धर्मयोग्यतावत्त्वाद्गृहीतप्रामाण्यज्ञानसमानविषयकत्वमेकत्रोद्देश्यसाध्यमत्त्वनिर्णयनिवर्त्यसंशय।
तिवेधकमानान्तरानवकाशः। परन्त्विति संशयएवनाभिरुक्तः कोटिद्वयस्फूर्त्तिः स्फुटतरोद्भूततदवधारणे न प्रामाण्यवीधसंस्कारापेक्षा। वस्तुतस्तत्र तत्र प्रामाण्य।
नुमाने पक्षस्य संगृहीतरिक्ततलक्ष्यैव लिंगत्वात्तत् नचैतत्कर्म्ययोग्यतापरं तदानद्वयहानेः फलतस्तस्यैव साध्यत्वात् नचततएव निःकंपप्र... न
विरोधः तस्याः हत्यावेनननिःकंपप्रवृत्तिरितिनार्थः किंत्वर्थनिश्चयेजाते संशयादपि प्रवृत्तौ प्रवृत्तिहेतुलिंगनिश्चयेजाते तन्नाप्रामाण्यानवा
नुमाने तदनंतरमुत्तरोत्तरार्थनिश्चयेषु तदनुमानादेव निःकंपप्रवृत्त्युपपत्तिर्नैतत्प्रामाण्यानुमानपर्यालोचनमिति तात्पर्यं नचाथि...
कर्यार्थमिदमितियदि पक्षिकार्ये दानदनंतरमित्यादिप्रकारेणोत्तरं प्रामाण्यानुमानस्यैकार्थेपि कथमेतदुपन्यास इति वाच्यं तदनंतरम
प्रवृत्तावस्यासार्वत्रिकत्वात् क्वाचित्कत्वेनापि प्रामाण्यानुमानस्यानभ्यासदशापन्ने संभवेनैतत्प्रकारोपन्यासादिति। एतावतापि प्रामा...
साधकानुमानाशंकानामयोग्यत्वतोऽवधेत... ...प्रयोजकत्वशंकायामाह नहेववेति नन्वनुमितेर्व्यापकतावच्छेदकप्रकारकत्वनियम...
...नानाकुमितौ कथं प्रामाण्यं विषयः नचायमनियम ... ...तावच्छेदकावच्छिन्नविषयत्वस्य सर्वत्र सत्त्वेन ...

प्र.प.
॥२७॥

स्थात् न चान्वयित्वेव तथा व्यतिरेकि [illegible] यमस्य तन्नियमस्थानीय [illegible] न च पक्षता घटकसंदे

ह्यतर बाधेन्यतर प्रकारकतानियमः [illegible] दर्घटकत्वात् जन्मान्तरसंस्कारानपेक्षतया च पृथ [illegible] प्रणे कोटि [illegible] त

पपादयितुमशक्यत्वात् न च पक्षता [illegible] योग्यता च नियोगिसंदेह कोऽप्यन्यतर बाधे तथा नियमः अज्ञातस्य प्रकारकत्वायोगात् [illegible] चेत्

ह तदंशे तत्र विनिति न वह्नित्वाभावनीति वह्नित्वाभाववद्विशेष्यकत्वं ससम्यर्थः तथा च न वह्नित्वाभाववद्विशेष्यकत्वं साध्यं न त्वमिति

श्च वह्न्यप्रमायामेव घुवचनान्न तथा शुन्न प्रकारांतर्गोवेन साध्यं व्यर्थविशेषणत्वात् व्यतिरेकव्याप्तौ साध्याभावस्य व्याप्यकोटिप्रवेशे व्य

र्थविशेषणत्वस्य वक्तव्येऽप्य तत्प्रकारांतर्गोवेन साध्ये विशिष्टाभावप्रसिद्धावपि नावच्छिन्नविशेष्यकत्वमात्रसिद्धिरित्यर्थे तन्न व्यतिरेकि

व्यर्थमंतरानुमानान्तरत्वौ [illegible] प्रतिपत्तेश्च न च वह्नित्वप्रकारकत्वेनिश्चिते विशिष्टाभावोपि विशेष्यविरह पर्यवसन्न इति वाच्यं तत्पर्यवसन्नो

हि तन्निश्चये न नन्यथा व्यापकत्वाद्यनवच्छिन्नत्वात् एवमग्रेपि साध्यं वह्नित्वप्रकारकत्वेसतीत्यं नन्न्यमेव विशेष्यावृत्तीत्यत्र च पक्षेन नसमानवि

शेष्यावृत्तीत्यर्थं । सर्वत्रान्योन्यात्यंताभावनेदेन साध्यभेदो द्रष्टव्यः दाहेति अत्र निश्चयत्वादिति वह्निभ्रमजलादेश्च मध्ये व्यभिचारी त्यतन्नं

दाहसमर्थो [illegible] र्थविषयकप्रयत्न [illegible] वह्नित्वमिति [illegible] वह्नित्वप्रकारके [illegible]
पदं द संज्ञकान्य [illegible] पर्यवसायस्य च समान [illegible] र्मि [illegible] नानाप्रकारक [illegible] कांतत्वादि [illegible] विशेषण [illegible]
रकज्ञानमात्र [illegible] तद्व्यक्तिज्ञानस्य निश्चय [illegible] विरुद्धप्रकारकधीपरता तथात्व [illegible] निर्वानेति वा
वारणाय निश्चयपदं [illegible] तत्तद्व्यक्त्व [illegible] स्यापि स्फुरणात् [illegible] ज्ञानत्व [illegible]
थ्यैव न विशिष्टज्ञानत्वात् निश्चयत्वं जातिरव्याप्यवृत्तिरिति [illegible] कोटि [illegible] वस्तुतस्तु वह्नि [illegible] मिति [illegible]
ह्नित्वावच्छिन्नविशेष्यकेच्छानिवारणाय [illegible] फलज्ञानादौ [illegible] दाहसमर्थ [illegible] प्रयत्न [illegible]
ह्नित्वप्रकारकत्वाविशेषितं तन्त्र च वह्नेः प्रकारतया विशिष्टज्ञान [illegible] केवलवह्नित्वप्रकारकेच्छानीवह्नि [illegible]
नचेद्वह्नित्वमिति ज्ञानमप्रवर्तकमेव इष्टतावच्छेदकप्रकारक [illegible] इष्टता [illegible] कप्रवर्तक [illegible]
लाघवेन प्रवर्तकत्वात्तन्न तद्विशेष्टतावच्छेदकप्रकारक [illegible] ज्ञानस्यैव [illegible] निश्चयपदं [illegible]

प्र·प ॥३५॥

ण्यानुमानस्याकार एव स्फुटत्वेन व्यभिचारप्रसंगादिति [illegible] वह्नौ वह्नित्वं न वेति संशये व्यभि[illegible]
त्वाभाववद्वह्नित्वं विशेष्यमिति साध्याभावः वह्नित्वप्रकारोपीति दाहसमर्थविषयकप्रवृत्तजनकत्वं वा[illegible] वेति न
हेत्वभावः न चेह वह्नित्वं न वेति ज्ञानेन वह्नित्वप्रकारो वह्नौ वह्नित्वं न वेति न न वत्येव वह्नित्वविशिष्टत्वेनोप[illegible]
वादिति वाच्यं वह्नित्वं नेत्यस्यैव ज्ञानस्य वह्नि[illegible]प्रकारकतया प्रथम[illegible] एव व्यभिचारात् वह्नित्वाभावविशेष्यकज्ञाने प्रसिद्धि[illegible]
नो वह्नित्वस्य प्रकारकत्वात् न चेह वह्नित्वं नेति निश्चये व्यभिचारस्तादवस्थ्य तस्य दाहसमर्थविषयकप्रवृत्तजनक[illegible]
नाभावात् न च संशयोपप्रवर्तीकत्वेति संगच्छते येन निश्चयपदमनर्थकं स्यात् अत [illegible] वह्नित्वप्रकारक[illegible]पदवै
[illegible]र्थकता न [illegible] वह्नित्वमिति ज्ञानस्य प्रवर्तकतया न वन्नु प्रथमहेतावुक्त[illegible] नः न च वह्नित्वमपि दाह[illegible]र्थे येन [illegible]
शेष्यक[illegible] व्यभिचारप्रसंगे नोभयोरपि पदयोर्नैरर्थ्यम् [illegible] विशेष्यक[illegible] समर्थे विशिष्ट [illegible]
कत्वा[illegible] न च भ्रमेपि दाहसमर्थे विशिष्ट[illegible] वह्नित्वस्य तिरोधायेन व्यभिचारः [illegible] च [illegible] वह्नि[illegible]

[illegible] निश्चये व्यभिचारः संशयो हि न ज्ञानसमानविरोधकोटि [illegible] विषय [illegible]

[illegible] विषयकज्ञानमनोऽत्र निश्चयो वह्निमत्ता नानाविषयकज्ञानेन [illegible] संशय [illegible]

चारस्याप्युक्तरूपेणैव निश्चयपदाद्व्यावृत्तिः ननु यथाश्रुतनिश्चयपदात [illegible] वह्नि [illegible]

कः सद्धेतौ वह्न्यभाववत्त्वेन [illegible] धर्मिणि निर्णयत्वनियमः सद्धेतौ [illegible] व्यभिचार [illegible]

वं च सर्वत्र साध्ये सर्वत्र [illegible] समर्थनेऽत्र [illegible] परित्यागेन निश्चयगर्भे हेतूपादाने कुसुमाञ्जलिप्रकाश [illegible]

नोचितः तत्र सिद्धत्वस्य [illegible] एव निश्चयगर्भे हेतूपादाना [illegible] वह्निर्ज्ञाप्यं ज्ञाप्यं [illegible]

कद्वयत्वज्ञाने व्यभिचारवारणाय वह्नित्वप्रकारकपदं तेन वह्नित्वप्रकारकत्वपुरस्कारेण [illegible]

[illegible] साध्यमहेतावपि तत्पदप्रयोजनं [illegible] समर्थ [illegible] विशेषे तत्प्रकारकत्वज्ञानात् निश्चयपदं च वह्निर्ज्ञाप्य [illegible]

[illegible] तत्र व्यभिचारवारणप्रकारकत्वात् [illegible] वह्निरयं ज्ञाप्य [illegible] निश्चय [illegible]

प्र·प ॥३८॥

[illegible]त्ववच्छिन्नपरस्परविरुद्धेन च वि[illegible]प्रकारकतये[illegible]म दाहकत्वेन दाहसम[illegible]त्यादिकमनर्थकं च[illegible]व्य
तिचारवारकत्वादिति तत्र अस्मा[illegible]मसाध्यहेतु विर[illegible]थनिश्चयोपादानेऽर्थान्तरविशेषः विशेष्या[illegible]कार[illegible]
च्छिन्नांश विशेषणविशेषितत्वेनावादिनिश्चयोपादानानुपपत्तेः तदुपादानस्यावश्यकत्वात् प्रकारांतर[illegible]त्वात्
तस्यैव प्रवृत्तौ एथिकत्वात् तदव्यतिरेकविशेषमेवेति यत्तु प्रवृत्तेत्यादि तदसत् स विशेष्यतानस्येदं ता[illegible] अत्यनिरुक्त[illegible]
था ज्ञानावापत्तौ अनिर्दोषत्वापत्तेः प्रवृत्तेः तत्संशयस्मरणस्य प्रवर्तकत्वे च प्रमत्वज्ञानस्य[illegible]वर्तकतापत्तेश्च यदपि[illegible]दाह
कत्वाद्यनिश्चयप्रकारोपन्यस्तद्वच्छि[illegible]भाववानीत्यादि विवक्षणीयं तेन तद्विशिष्टविशेष्यक[illegible]दाहसमर्थविशेष्यक[illegible]नेकेना
निचारवारणाय हेतौ निश्चयपदं तत्र प्रकृतान्तरीयकानां तदीय निश्चयविषयतया[illegible]संशये साध्या[illegible]
राद्यसंग्रहः तत्कालीन तत्पुरुषीय निश्चयप्रकारत्व विवक्षायां[illegible]कत्वं
वच्छिन्नप्रकारकनिश्चयत्वं च हेतुरर्थः अत्र[illegible]विरुद्ध[illegible]कारकाः

[illegible] व्याप्य [illegible] व्याग्रमहृतो हेतुभेदाद्वे द्वितीयादेः निरुक्तहृदयका [illegible] न त्वात्वंनाना

निरुक्तस्य कारकान्यत्व स्वप्रायिकयोर्भेदाद्विति न हृत्वं सर्वत्र न न न साध्यं तोपगमृक्तान्यथा कानादेपि न [illegible] भावापत्तेर्दि [illegible] आहि [illegible] नतराहेमिने

हुसाध्यसिद्धिविनातः [illegible] भावायव्याद्यतिरेकव्याप्यस्यहे कथमेतदित्यत आह यद्व्यापकतयेनियत [illegible] व्यापकतयाहेत्वभावोग्रहीतस्तदभावोहे

तुनासिद्धतीनियतियोगिप्रसिद्धिरेवांगं नत्तु तदभावरूपसाध्यप्रसिद्धिरपीत्यर्थः नन्वयत्र दुःखाभाव एव सुखमिति [illegible] व्यापकतयानु

तत्तदभावोग्रहे तोक्तत्वेन सुखाभावमात्रमानं न स्यात् वस्तुतो दुःखाभावव्यापकतयाहेत्वभावग्रहादिति मैवं येन रूपेण [illegible] पस्थितं तं कंनति

व्यापकोहेत्वभावोग्रहीतस्तदभावत्वेन तदभावोहेतुनासिद्ध्यतीति तत्सिद्धांतारित्यनुमानपरिच्छेदे विवेचयिष्यामः इतरेतिरूतरत्तदवच्छे

त्यर्थः तथाचेतरतादात्म्यव्यापकाभावप्रतियोगिनाहेतुनान्योन्याभावः सिद्ध्यति यथाच तादात्म्येन तदसाधारणधर्म [illegible] यथाचान्योन्याभावस्य

ज्ञानिकः संसर्गाभावभेदस्तद्येवव्याप्तः वस्तुतस्तु यदभावव्यापकतया यदभावो ग्रहीतः सतेनसिद्ध्यति [illegible] मेनेतर

तादात्म्याभावरूपत्वेपी तत्रान्योन्या नावस्येतरान्योन्याभावरूपेतरतादात्म्यव्यापकहेत्वभावप्रतियोगिनाहेतुनेतरान्योन्याभावसि

भावा

प्र०प हि स्वप्रत्यक्षत्वाय तत्तदन्योन्याभावाभावस्य पृथिव्यन्योन्याभाव इति व्याप्य [illegible] तदपि हृदान्योन्याभावाभावव्यापकपृथिव्यन्योन्याभा
१३७ भावेन पृथिवीत्वेन तदन्योन्याभावासिद्धिरिति तर्कस्य स्वार्थज्ञाने प्रामाण्यं ज्ञाने अप्रामाण्याभावः प्रामाण्यविशिष्टज्ञानमिति । अप्रामाण्याभाव
विशिष्टज्ञप्तिरित्यर्थः अयं च प्रकारो व्यतिरेकिणि व्यतिरेकव्याप्यवगमस्यानुमानतापक्षेन तद्व्यर्थ इति वदन्ते तदपि कथं तद्वि
शिष्टानुमितिः प्रथममपि वा कुतो न तद्विशिष्टानुमितिः पक्षविशेष्यकपरामर्शस्य पक्षविशेषणकानुमित्यजनकत्वात् । कथमनुमितिः क्षु
तो [illegible] तेनैव हेतुनेति मनसैव तथा [illegible] मिति । एवं साध्यप्रसिद्ध्या साध्यरूपाविशेषणज्ञानेन [illegible] प्रकार [illegible] त्वसंभवात् । प्रथमं अज्ञानस्य
प्रकारत्वायोगात् । परामर्शकालिन्यो रेकदोपस्थितेन साध्यतावच्छेदकेन तादृश [illegible] पक्षविशेषणकपरामर्शस्वीकारात् हेतुनेति दोषल
क्षणमेव विशेषण [illegible] हि [illegible] वह्निविशेष्यक [illegible] वह्नित्ववह्निशो [illegible] मित्यर्थः एवं हेतावपि यथा च वह्नित्वावच्छि
न्नत्वकत्वाभावः [illegible] नविशि [illegible] धूमोपपादित [illegible] वह्नित्ववह्निशेष्यकत्वं [illegible] प्रसिद्धं किं वह्नास्य विशे राम
[illegible] हि [illegible] तद्धि किंचिद्विशेष्यकत्वाभाव

त्वग्रहात् नचैतावतापि नसाध्याप्रसिद्धिः [illegible] इति वाच्यं [illegible] विशेष्यकं र

[illegible] र विशेष्यकं साध्यज्ञानं [illegible] न्तत्वः तत्र [illegible] साध्याप्रसिद्ध्योरन्यतर [illegible] गौरवमिति चेन्न अन्यांतरी
[illegible] प्रसाद [illegible] विशेष्य [illegible] नोपस्थिते वह्निविशेष्यकं तत्प्रकारकत्वादिति सामान्यतो दृष्टेनावह्निविशेष्यकत्वसाध
न हेतोः [illegible] पि विशेष्यतावच्छेदकं वह्निरिति अवह्निरपि इति त्वेन निरूपितत्वादित्यनेन नावतत्त्वं नवातरं नचैवं व्यतिरेकि [illegible] वार्थं
दुपादानात् नच द्वितीयानुमानेन प्रकृतज्ञानविशेष्यत्वं वह्नौ गृहीतं ननु वह्निविशेष्यकत्वं ज्ञाने [illegible] वाच्यं समानवित्तिवेद्यत्वात् नचैवं
दें ज्ञानं वह्नि [illegible] वह्निनिष्ठविशेष्यत्वप्रतियोगित्वादित्येव व्यतिरेकव्याकुल इति वाच्यं उपायस्योपायांतरादूषकत्वादिति [illegible]
मवतां तवैतत् पुनः वह्नित्वावच्छिन्नविशेष्यकत्वाज्ञानानुमानपूर्वकमेव सर्वमनुमानमिति नोचितं किं त्वयमपि कश्चित्कः प्रकारः [illegible]
प [illegible] तथाहि वह्नित्वावच्छिन्नविशेष्यकत्वस्य [illegible] गिनः किं मनसोपस्थितिरनुमानतो वा [illegible] दिस्तथा [illegible] तथा [illegible] नियमादि
नाऽसार्वत्रिकत्वात् आद्ये प्रत्यक्षेण योग्यानुपलब्धेव [illegible] पि ज्ञायतां नियोग्यविकरणयोर्योग्यत्वादनुपलब्धेः [illegible] च [illegible] योग्यत्वेन [illegible] प्रामाण्यमपि योग्यमेव वह्निमनया [illegible] डिकया वह्नि [illegible] तथानं [illegible] बाधागम्यनहत्वस्य [illegible] त्वात्

त्वविशेष्यकं॥

प्र·प तस्य च प्रकारस्याकरणत्वायोग्यप्रतिपादितत्वात् अपि च प्रामाण्यग्रहोऽपि दाहसमर्थविशेष्यकत्वमगृहीत्वा प्रामाण्यग्र [illegible] तदुद
॥३८॥ प्रकारस्यापि प्रदर्शनीयः तथा च तदवगमकाले वह्नित्ववद्विशेष्यकत्वं किं तु तत्पिहितं त्वत्तु न वह्नित्वस्य लघुत्वेन दाहस [illegible] च्छेदकत्वे
नोपजीव्यत्वं तथा च प्राथमिकोपस्थितिरिति मनसैव [illegible] थपि कप्रामाण्यग्रहद्वये कृप्तायोग्यनतिरिक्तकल्पनाकसार्वत्रिक [illegible]
ग्रह एवं प्रामाण्यग्रहे सिद्धत्वाच्च नाद्य यस्तत्तत्प्रामाण्यग्रहोत्तरमपि अर्थविशेष्यकमपि व्यवसायान्तरं प्रवृत्त्यर्थमास्थेयं तथा [illegible]
ण्यग्रहः अत एव संवादेन प्रामाण्यं गृह्यत इति सिद्धान्तप्रवादः न चार्थनिश्चयस्य न प्रामाण्यनिश्चयत्वं ज्ञानागोचरत्वादिति [illegible]
तरमनुव्यवसायोपनीतघटत्वप्रकारक [illegible] ज्ञानविषयत्वविशिष्टस्यार्थस्य द्वितीयनिश्चयविषयतया प्रामाण्यनिश्चय [illegible]
व्यवसायेनापि द्वितीयनन्तरकार्थनिश्चयपूर्वं प्रथमार्थनिश्चयानुव्यवसायस्य स्वीकारात् [illegible] चोपनीततज्ज्ञानेऽपि घ [illegible] कालेनो
पस्थितत्वात् [illegible] अथ घटो वक्तव्य एव तर्हि घटत्वप्रकारकं ज्ञानमित्येतावन्न एव प्रामाण्य [illegible] न चैतावता [illegible] विशेष्यकत्वं हेतुः
न [illegible] शेष्यकप्रामाण्यविशेषणकं ज्ञानमिति वाच्यं तावद्गृहस्यानपेक्षितत्वात् [illegible] अप्येवं [illegible] त्वस्यत

द्वितीये – कालेऽस्य न [illegible] वेन प्रामाण्यग्रह [illegible] वेद्यत्वे च यमतो व्याप्ति [illegible] कालान्तरमेतज्ज्ञानीयत्वेनानुमितौ प्रामाण्यग्रह इति शेषविशेषः इति
साध्यं तव [illegible] प्रमाणाभावे [illegible] र्थांशे स्यात्‌ न तु स्वतः प्रामाण्यम् अनुमानोपस्थितमिति चिन्त्यः कार्य इति तन्न तथापि त्वन्मते अप्राप
तेः तथापि वह्नि [illegible] प्रमाणान्तरं वह्निमान् अवह्निविशेष्यकत्वाभावानुमानेन वह्निमज्ञानमनुमितेस्तज्ज्ञानस्य तु तज्ज्ञानीयत्वं वह्निविशेष्यकत्व
प्रामाण्याभावानुमाने [illegible] मान अन्यथा वह्निमदवह्निविशेष्यकत्वमेव नोपस्थितं [illegible] तदनुमाने [illegible] व्याप्तिबोधादिः तथा च वह्निम
दवह्निविशेष्यकत्वज्ञाने तदभावानुमानं पूर्वं कार्यादिस्यात्‌ विशेष्यकत्वसिद्धिः वह्निविशेष्यकत्वे [illegible] तदभावानुमानपूर्वं कार्यं पश्चात् वह्नि
मदवह्निविशेष्यकत्वसिद्धिरिति व्यक्तमेवान्योन्याश्रय इति नैव दूषकान्तरं किन्तु कदाचिदयमपीत्युक्तमिति युक्तमुत्पश्यामः किं च उक्ताप्रामाण्या
भावानुमानानन्तरं प्रामाण्यानुमानमपि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याप्रसिद्ध्यादिना दुर्घटं तथा च तज्ज्ञानीयांशे कथितप्रकारेण ग्रह
णेव [illegible] रति किं प्राथमिकाप्रामाण्याभावानुमानेनेति नायं पन्थाः [illegible] व्याप्ति [illegible] प्रामाण्यस्य पूर्वं [illegible] वेश्मवर्णनं न
वेनैव स्वतन्त्रप्रकारस्यानुसरणीयत्व [illegible] हेतुः परिशिष्टः [illegible] पन्थाः विशेष्य [illegible] विषयतेष्वपि [illegible] वह्नि

व·प
॥३[illegible]॥

समानाधिकरणधर्मानवच्छिन्नत्वविषयताया अंशाभेदे हेत्वैव वाच्यमन्यथावच्छिन्नमाया अपि साध्यबाधापत्ते: तन्नापि वच्छिन्नत्ववह्नि.शोभण
रच्छिन्नतयाविषयतायास्तद्धनिवच्छिन्नत्वासमानाधिकरणवच्छिन्नत्वाद्यवच्छिन्नत्वात् तथा चांशभेदविवक्षायामनापि वच्छिन्नत्वासमानाधिक
रणधर्मानवच्छिन्नविषयतात्वमस्त्येवेति भ्रमत्वेन सिद्धसाधनत्वादवस्थं तथा च तद्वारणाय विशेष्यांशे वच्छिन्नत्वासमानाधिकरणधर्मानवच्छि
न्नविषयताकत्वविशिष्टविषयताकत्वाभावपर्यन्तं साध्यमिति पदं तत्र प्रकृते पमोरवमिति अरुचिं प्रकाशयन्ति अन्ये त्विति नतु प्रमागोचर
मणित्वनिश्चयमणित्वाभाववह्निशेष्यकत्वाभावो नास्तीति व्यभिचार इत्यत आह नचेति-न च मणिप्रमाजनकेन मणौ प्रमागोचरमणिभ्रमम
णे मणिजनक इति ज्ञानवत: फलज्ञानत्वेन प्रमागोचरमणि यस्य मणिप्रवर्तकतया मणित्वाभाववह्निशेष्यकतया च व्यभिचार: स्यादिति
वाच्यं स[illegible]मानविषयत्वेनाफलज्ञानत्वादिनाजनकत्वस्य विवक्षणादिति भाव: ज्ञानद्वयत्वयोरिति अत्र वदन्ति कार्यकारण
भावस्थानं तद्वच्छेदकावधारणसापेक्षं न च समर्थप्रवृत्तिजनकतावच्छेदकं प्रमात्वादन्यत्-न च तदनुगमानवगमाभ्यामनुजय राम
याप्रसिद्धो हेतु: अवगमासिद्धसाधनादप्रसिद्धे: अनवगमस्वरूपासिद्धि: न तु तदनुरणिमणिन्यायेन व्यक्ताववतद्ध: तत्तज्ज्ञानक

तिगृहीतसामान्यधर्मेणतेनैवसर्वोपस्थितौव्याप्तिग्रहः अस्तुकार्यावच्छेदकग्रहप्रवर्तकतानियमः कार्यकारणभावग्रहस्य नचैतद
पिदुर्लभंतथाहिदोहसमर्थविषयकप्रयत्नजनकत्वंहिविशिष्टलिंगंतत्रचद्वयोर्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिधीसामग्रीएकाविशिष्टज्ञानप्र
वृत्तिकाऽपराविशेष्यविशेषणतत्त्वचविशेषणांतरमिति । तत्राद्यायाः सामान्यरूपावच्छेदकाग्रहादसंभवेपिद्वितीयायाः स्वविषयाव
च्छेदनप्रवृत्तिसामान्यप्रतिगृहीतज्ञानसामान्यकारणत्वस्यप्रवृत्तिविषयेविशेष्येदोहसमर्थरूपविशेषणांतरज्ञानसंपत्तेः कोवारयि
तुमितिनैवकल्पनंहेतोर्विषयासिद्धिरुद्धरणीयेति अस्तुतावदेवंतथाप्यसिद्धिः । तथाहिमननसाध्ययोः कार्यकारणभावग्रहोद्वयोरूपस्थि
तौनचद्वयोर्युगपदवस्थानेयेनमनसोपस्थितिः नचस्मृत्युपनीतेनग्रहः स्मृतेरपितद्गोचरानुभवानन्तरमनुव्यवसायपूर्वकालात् । तथाच
प्रवर्तकज्ञानेज्ञानेयदितदनुव्यवसायस्तदातत्प्रवर्तकज्ञानविनाशेप्रवृत्तिरेवहेतुत्वावेदर्शनः कुतस्तद्धेतुत्वधीः अनुव्यवसायेच
संस्कारानुत्पादेकस्मरणद्वारोपनयः यतः कार्यकारणभावधीः नहिगुरोरिवास्माकमपिव्यवसायएवानुव्यवसायोयेनसंस्कारमूल
तयास्मृतिनिबंधनंहेतुत्वावधारणमिति अत्रब्रूमः ज्ञानेज्ञातेतस्यज्ञानत्वेनसमानविषयकज्ञानत्वेनवासामान्यलक्षणया[illegible]नेन[illegible]

अ॰ प
४०

तस्यापि विषयीकृतत्वेनाहंशस्यज्ञानांतरस्य पुनरन्यादेप्रकल्प्यानंतरं कार्यकारणभावपरिक्षे [illegible] मान्यलक्षणयाऽऽमेव विषयी [illegible]

चरमोत्पन्नस्य प्रवृत्तिजनकज्ञानस्य प्रवृत्युत्तरं स्मरत्युपनये वाधकाभावात् तद्दृष्टमेव सामान्यलक्षणास्वीकारे बीजांतरं अन्यथा [illegible]

णां गुरुप्रवृत्तीनामिच्छाविषयत्वादिकं दाणिकवस्तुकारणतयाधीर्द्धुर्जनेति वस्तुनेत्थंभावेति [illegible] चोपलक्षणं [illegible] व्याप्त्यसाधर्म्येन [illegible]

दृष्टत्वं सपक्षत्विन साध्यवत्वेन अन्यथा सपक्षस्य निश्चितसाध्यवद्वत्तंतया निश्चयनिश्चयाभावो हेतुर्जि [illegible] तेन नैवं धुद्ध्यं [illegible]

नासत्ताप्रयोजकत्वादिति वदंतु असाधारणोऽर्थाविशेषितेऽर्थ इति सर्वज्ञ न सिद्धं तथाव साधारणत्वा [illegible] याना साधारण इत्य [illegible]

तिपक्षाद्व्यावर्तमानाकारणत्वस्य दुर्वारत्वात् तत्र नहि तस्यापि साध्यवत्वानिश्चयः [illegible] विषय [illegible] त्वाभावेनैतत् [illegible] व्याप्त्याभाव साध्यनिश्चया [illegible]

त्वाभाववहिर्दोष [illegible] ज्ञानानामनंतराणां कार्यातिरेकव्याप्त्यनुगमानुरोधेनावश्यकोपस्थित्य [illegible] गमे [illegible] तदभावा [illegible]

[illegible] कत्वात [illegible] तदानद्दुपस्थितिहेतापिहिताऽऽस्तां वोपस्थित्यनियमः यदा तदुपस्थितिस्तदा [illegible] बोधितानन्वय [illegible] रान

[illegible]: साध्यव्याप्यतया साध्या [illegible] सपक्षत्वा [illegible] तुल्यवलतया [illegible] तथा तत्तिनिर्वक्तव्यं वै

प्रसाध्यनिश्चयकालेनिश्चितेनदृनिश्चयोपदर्शनंनस्यात्तन्नचनिर्विकल्पकादिनानिश्चयेत्यादिवातदानोपस्थितमितिवाच्यंसपक्षत्वेनेतिव्यर्थत्वाप
त्तिःनिर्विकल्पकत्वादेरेवहेतुत्वाच्चकिंचैवंनिश्चयत्वादिकमपित्यज्यतांतदासंशयस्योपनुपस्थितौवव्यभिचाराज्ञानमित्यादेरपितुवचनत्वात्
तस्मात्संशयोव्यापकतापक्षेसत्प्रतिपक्षोव्यापकतापक्षेवाहृयोस्तुल्यबलत्वेनासाधारणावतारइतिवाच्यंअन्यतरस्यव्याप्तिनिश्चयेऽन्यतरस्य
दुर्बलत्वनियमेनासाधारणप्रसंगात्नस्यन्द्वयोस्तुल्यबलत्वंयत्राप्रामाण्याज्ञानवत्त्वंतदाहसमर्थविषयकप्रवृत्तिजनकवह्नित्वप्रकारक
निश्चयत्वाभावइतिसपक्षव्याप्तेःसाध्याभावत्तिद्धिपर्यवसानाभावाद्यर्थविशेषणनयाहेत्वभावस्यसाध्यव्यापकत्वाग्रहात्वह्नित्वप्रकारक
निश्चयत्वाभावमात्रस्यैसाध्यव्यापकत्वग्रहेणव्यर्थविशेषणत्वात्नहिनिर्विकल्पकंघटादिकंवापरित्यज्यतदासाध्यमुपस्थितंयेनव्यभिचार
वारकतयाविशेषणमर्थवत्स्यात्नचव्यापकेनव्यर्थविशेषणताबीजसाम्यात्तस्मात्साध्याभावव्यापकत्वमेवहेत्वभावस्यगृहीतंनतुसाध्य
स्यतिकसंशयःसत्प्रतिपक्षतावेतियत्रैवोनयोस्तुल्यतानतत्रान्यतरत्रविनिगमनाततश्चैवासाधारणोदाहरणमित्युक्तमुत्पश्यामः[illegible]पदीत्वासमा
नाधिकरणेनिसाध्येयद्विप्रकारपदंधर्ममात्रपरंनिर्विकल्पकेचविषयतानतदानव्यभिचारवारणायगंधासमानाधिकरणेत्यादिकमर्थ

प्र॰प॰ ॥४२॥ वत् अन्यथा तावन्मात्रस्य पृथिवीत्वसंशये व्यभिचारितया गंधसमानाधिकरणेत्यादेरावश्यकत्वेन तत एव व्यभिचारे गंधसमानाधिक-
रणेत्यादिकमफलमापद्येतेत्यरुचेराह [illegible] त्वं वेति तेन गंधसमानाधिकरणप्रकारकनिश्चयत्वं ग्राह्यमित्यर्थः न चानैकदेशिप्रयोग
शीता पृथिवीत्यत्र तु न व्यपक्षत्वे वा धरत्या [illegible] इति पृथिवीत्यत्र तु न वे पक्षे पृथिव्यंशे तत्साध्यसाधनादित्यर्थः न चेमाः पृथिव्य इति समूहालंबने
व्यभिचार इत्याह [illegible] ति न त्विमाः पृथिव्य इत्यत्र पृथिवीत्वासमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाविषयतायद्देशेन तद्देहे तत्त्वावइत्याह [illegible] न
तु प्रकारभेदेन विषयताभेद इति सर्वं पृथिव्यः पृथिवी इति पृथिवीत्वप्रकारिकैकैव विषयता तथा च पृथिवीत्वासमानाधिकरणप्रकारावच्छि-
न्नाया विषयताया तत्त्वतियोगित्वं पृथिव्यंशे पि ज्ञानस्यास्तीति उक्तव्यभिचारस्तदवस्थ इत्यत आह प्रकारभेदेनेति तेन तथानभ्युपगमादित्यर्थः
: [illegible] तियः प्रकारः पृथिवीत्वादिः त[illegible]ति व्याप्यवृत्ति व्याप्य वह्निविशेष्यकत्वे सतीति यावत् तत्प्रकारकज्ञानत्वं व्यापकप्रकारकज्ञानत्वं नर
समर्थप्रवृत्तिजनकत्वसमभिव्याहारानुपपत्तिः न हि गंधस्नेहवत्तस्यापि प्रकारकाप्रतया प्रामाण्यग्राहकत्वं ज्ञानवृत्तित्वेन तावत एव प्रामा-
ण्यग्रह समर्थत्वात् विषयवृत्तित्वादिति वाच्यं प्रामाण्यज्ञान प्रामाण्यं प्रति समर्थप्रवृत्तिजनकत्वस्यैव तद्व्याप्यत्वेन तद्वृत्तिप्रामाण्यज्ञानत्व राम

स्य तत्प्रामाण्यव्याप्यत्वमित्यभिसंधानात् प्रमाणांतरमित्यनंतरं तदनुव्यवसाये सतीति शेषः शरीरज्ञानं प्रमा शरीरत्ववति शरीरत्वप्रकारकमि
त्यर्थः नन्विति न च शरीरत्ववतीत्यत्र सप्तम्यर्थस्य विषयत्वं तथा च मे साध्यसत्त्वात् व्यभिचार इति वाच्यं तद्विशेष्यत्वस्य तदर्थत्वादिति भावः शरीरां
श इति शरीरत्ववतीत्यादिसाध्यसत्त्वादित्यर्थः विषयत्वं इति विशेष्यत्वपर्यंतानुसरणे अत्रैव हेतुः किमनेनेति भावः अत्र शरीरत्वादित्यत्र तत्प्र २३
कारकत्वमात्रं विवक्षितं विवक्षिते साध्ये ज्ञानगर्भे हेतौ वैयर्थ्यात् न च प्रमापदस्याप्यत्र गर्भवचनं तथा नैवमिति वाच्यं तथा सति स्वतो व्यभि
चारापत्तेः साध्ये तावच्छेदकतायां प्रयोजनाभावाच्चेति प्रामाण्यग्रहस्य प्रवृत्त्यनौपयिकत्वापत्त्या वक्ष्यमाणकत्वमिति यदि तथा सत्याह ...मत इति
...नवमिति न च किं प्रामाण्यग्रहेण करादिमत्त्वे विषयस्यागृहीतेन तत्र विशेषदर्शनात् संशयाभावः तदग्रहे तु लिंगाभावादेव न प्रामाण्य
ग्रहः न च पुरुषत्वव्याप्यत्वेनागृहीतकरादौ करादिमति पुरुषज्ञानत्वस्य प्रामाण्यव्याप्यत्वे गृहीते चोभयोपपत्तिः व्याप्यवति व्यापकज्ञान
त्वमगृहीत्वा प्रामाण्यव्याप्तेरेव विपक्षबाधकाभावेनाग्रहात् किं च समानप्रकारकसमानविशेष्यकसंशयस्यैव निश्चयनिवर्त्तनीयत्वं तथा कु
तः प्रामाण्यनिर्णयस्य विषयसंशयापनोदकता न वत्तु वा न हि विषयतामात्रेण निवर्त्तकता न हि किमपराद्धं व्यवसायेन विशेषादर्शनदू

चर

स्य तत्प्रामाण्यव्याप्यत्वमिति ज्ञप्तिसंधानात् मा(?)नंतरमित्यनेनतरं तदनु व्यवसाये सतीति शेषः शरीरज्ञानं प्रमा शरीरत्ववति शरीरत्वप्रकारकमि
त्यर्थः [illegible]ति न च शरीरत्ववतीत्यत्र तत्पदार्थस्य विषयत्वं तयात्र मे साध्यसत्वान्व्यभिचार इति वाच्यं न हि शेष्यत्वस्य तदर्थत्वादिति भावः शरीरं
शइति शरीरत्ववतीत्यादि साध्यसत्वादित्यर्थः विषयत्वं इति विशेष्यत्वपर्यन्तानुसरणे सप्तुरेव हेतुः किमनेनेति भावः अत्र शरीरत्वादित्यत्र तत्प्र २३
कारकत्वमात्रं विवक्षितं विवक्षिते साध्ये ज्ञानगर्भे हेतौ वैयर्थ्यात् न च उमापदस्याभ्युपगमगर्भवचनतयानैवमिति वाच्यं तथा सति स्वतो व्यक्ति
चारापत्तेः साध्यतावच्छेदकतायां प्रयोजनाभावाच्चेति प्रामाण्यग्रहस्य उद्देश्यत्वेनोपयिकस्याप्यावश्यकत्वमिति यदि तथा सत्याह [illegible]मत इति
[illegible]नवमिति न तु किं प्रामाण्यग्रहेण करादिमत्वे विषयस्य गृहीते ततः एव विशेषदर्शनात् संशयाभावः तदयहेतुलिंगाभावादेव न प्रामाण्य
ग्रहः न च पुरुषत्वव्याप्यत्वेनागृहीते करादौ करादिमति पुरुषज्ञानत्वस्य प्रामाण्यव्याप्यत्वे गृहीते चोभयोपपत्तिः व्याप्यवति व्यापकज्ञान
त्वमगृहीत्वा प्रामाण्यव्याप्तेरेव विपक्षबाधकाभावेनाग्रहात् किंच समानप्रकारकसमानविशेष्यकसंशयस्यैव निर्णयनिवर्त्तनीयतयाकु
तः प्रामाण्यनिर्णयस्य विषयसंशयापनोदकता न वस्तु वा न हि विषयतामात्रेण निवर्त्तकता न हि किमपराद्धं व्यवसायेन विशेषादर्शनद्र

प्र०प लकः कथं तदपनोदकः कथं वा प्राप्यमिकरत्वहितीये विन प्रामाण्यसंशयाज्जिनवः घटदपिनात्तुमितौ प्रामाण्यसंशयो भूमवतिवह्निमा
॥४२॥ नत्वादीनां प्रामाण्यव्याप्यानां गृहे विशेषदर्शनात् तदपि यत्र प्रामाण्यानुमितावप्रामाण्यसंशयसंशयस्तत्र तत्प्रामाण्यानुसरणमिति स्ववच
नविरुद्धे लिंगोपधानानुपधानमतभेदेन तद्विशेषोपपादनेपि भूमवति वह्निमान्त्वमिति हेतावपि विषयत्वस्य व्यभिचारितया [illegible]
त्वस्यावव्यवसायाग्रास्य तथा असिद्धिः तज्ज्ञातत्वं वा किमपराद्धमनुव्यवसायेन प्रामाण्यग्रह इत्यादि सर्वमसमंजसमिति चेत्र अ[illegible]भूमः
तु नवैरस्यत्वेन न सति प्रामाण्यसंशये विषयसंशय आवश्यक इत्युक्तं तथा च विषये करादिमत्वज्ञानेपि करादिमद्विशेष्यकत्वज्ञानेन ग्र
हीतमित्यवश्यं प्रामाण्यसंशयेन जाव्यमित्यौचित्यावर्जितो विषयसंशयः समानप्रकारकनिश्चय एव संशयविरोधीति न हि शेषदर्शनेपि प्रा
माण्यसंशयः कस्मिंश्चित् सति विशेषदर्शनेपि प्रामाण्यानुमितिनेहेतुनावान्नविषयसंशय इति किमनुपपन्नं किंच तदेव हि विशेषदर्शनं सं
शयापनोदकं यदनावस्कन्दितः न च करादिमत्वादर्शनात्संशयोघेन तद्ग्रहस्तद्विरोधी स्यात् अपितु प्रामाण्यादर्शनादिति युक्तं सति प्रामा राम
ण्यदर्शने करादिदर्शनेपि संशयतादवस्थ्यं घटपकत्तं हितीयोपिविशेषादर्शनमूलक एव न तदसत्त्वं तथा सति संशयविपर्ययोत्तरत्वं

द्वैविशेषदर्शनहेतुत्वं तन्नये तत्तथा च प्रामाण्याश्रयविषयत्वमेव विशेषस्तद्दर्शनमेव तद्धेतुरिति न प्रथमो विशेषो द्वितीयस्य· न च करा
दिदर्शनेपि सति प्रामाण्यसंशयाद्विषयसंशय इति त्वयैव निरटंकि· तथा च प्रामाण्यानुमित्यनंतरार्थनिश्चये प्रामाण्यसंशयस्यापि बाधका
भावेन तदाहितविषयसंशयोद्धार इति वाच्यं· तस्य ज्ञानाज्ञानार्थ्यां विशेषदर्शनधर्मिज्ञानयोरावश्यकत्वेन प्रामाण्यसंशयानवका
शात्· अत्र व्यवसायेन प्रागगृहीतप्रामाण्यस्योपनीतस्य भाननियमात्· नहि तत्र किमपि बाधकं पश्यामः तदुक्तं त्रिसूत्रीप्रकाशे प्रामाण्या
नुमितावुपनीतप्रामाण्यभानावश्यकत्वं सति विशेषणज्ञाने विशिष्टबुद्धेरौत्सर्गिकत्वात् अत एव प्रामाण्यानुमानमर्थवत्· तस्मिन्सति
ज्ञानांतरेणानुपनीतभानादप्रामाण्यसंशयाभावेन तदाहितार्थसंशयानुपपत्तौ अप्रामाण्यशंकाशून्यमर्थज्ञानांतरं निर्वहति अन्यथा
अन्यस्य प्रामाण्यग्रहेऽन्यस्य तत्संशये बाधकाभावादिति किं केन संगतं स्यात् न च यदवच्छेदेन तस्य तद्विशेष्यकत्वं गृहीतं तद्ग्रहस्या
पि संशयविरोधित्वेन तावतां तदुपनयध्रौव्यमेव तद्विषयत्वावच्छेदेनैव प्रामाण्यग्रहात्तद्विषयत्वज्ञानादेव न प्रामाण्यसंशय इ
ति वाच्यं तावतापि नः समीहितसिद्धेः वस्तुतस्तु तद्ग्रहस्यैव तदुपनीतभानसामग्रीत्वेन तावतां तदुपनयध्रौव्यमेव यदप्यनुमिति

प्र·प प्रामाण्यं प्रति पूर्वापरविरोधाद्धि तदप्यनवबोधनिर्वचनं तथाहि लिंगज्ञानादीनाम् अप्रामाण्यशंकाविरहे तज्जन्यानुमितावुत्तरकालम् अप्रामा
॥४३॥ ण्यसंशये बाधकाभावः यत्र तु लिंगज्ञानस्यैवाप्रामाण्यशंका कालेके नानुमित्यनुत्पादस्तत्र तत्प्रामाण्यानुमित्या लिंगनिश्चये सत्यनुमितिरि
ति तदनुमितौ धूमवह्निविशेष्यकत्वमुपनीतं नानुमर्द्दनीत्युत्पादकैर्विध्यमेवानुमितेरपीति तत्र प्रामाण्यज्ञाने विषाद्यमिति सर्वसमंजसमि
तिसंक्षेपः ॥ ०॥ प्रसंगात्तु व्याप्तिमपि निरूपयति [illegible] पतेपीति क्वचित्तु त्वादकस्यैव ग्राहकत्वम् तस्मात्तु त्यादयतीत्यन्ये नत्रूपाद्योगाभावे
न प्रमाप्रमाभावे तयोस्तत्प्रतिहेतुता न च तथेत्याह [illegible] नीति विशेषसामान्ययोर्हेतुभेदोक्तावच्छेदकभेदात् ननु सामग्रीभेदः फलाव्य
निचायिसमुदायस्य स्वरूपतोवच्छेदकतो वा भेदादित्यस्वरसादाह [illegible] नितिनत्वावच्छिन्नाभावस्य सामग्र्यभावसंपादकतया फला
नावच्छिन्नकत्वमस्त्येवेतिभावः [illegible] व्यक्तिभेदः [illegible] वैजात्यं ननु सामग्रीव्यक्तिभेदः कार्यव्यक्तिभेदेन तद्वैजात्ये तद्वैजात्यं प्रयोजकम्
स्तीयमन्यथा दृष्टविशेषघटितसामग्रीवैजात्यमेवेत्याशयेन शंकते [illegible]ति न तु ज्ञानहेतुजन्यत्वं न साध्यं येन बाधः तथा सतीश्वरज्ञा ज्ञान
नेपि साध्यसत्वेन व्यभिचाराभावात् कारणाग्रहे तोजन्यपदोपादानानुपपत्तिः अपि तु ज्ञानाजनकजन्यत्वमित्यत आह [illegible] नेति वि[illegible]धा

तः साध्यसिद्धिविरोधात् अप्रसिद्धेरिति भावः अत एवात्र नवाधेन वाऽऽद्ये विरोध इति ध्येयं अत एव वक्तृतो विरोध इत्यपेक्षायामाह अप्र
मायामिति [illegible]ति ज्ञानत्वमात्रे व्यभिचाराज्जातादित्यर्थः नन्वीश्वरज्ञाने व्यभिचार इत्यत आह [illegible]ति प्रमामात्रे गुणजन्यत्वस्थितौ वैदि
कप्रमायाज्ञानाद्रूपेणेश्वरज्ञानसिद्धेर्विशेषणोपादाने तेनान्योन्याश्रयस्तदनित्याशयः ज्ञानमात्रसामग्र्यतिरिक्तत्वं कोऽर्थः यदि ज्ञानत्वा
वच्छिन्नसामान्यत्वं तदेन्द्रियादिनासिद्धसाधनं यदि च ज्ञानत्वाश्रयजनकसामग्र्यन्यत्वं तदाऽप्रसिद्ध्याविरोध इत्याह सिद्धसाधनादिति
फलोपधाननियतसमवायः सामग्रीसच्चनसामान्यविशेषयोर्भिन्न इति प्रागुक्तं तथा च बाध इत्यर्थः [illegible]: तथा च तद्धेतुत्वस्य हेतुज
न्यत्वं साध्यमप्रसिद्धमिति भावः [illegible]दीति बोध्यः सत्त्वमनुत्पत्तिरूपं तथा च बोधा[illegible]दिसाधारणसत्त्वमात्रस्य अनुत्पत्तिरूपसत्त्वमात्रस्य
हेतुनियम्यत्वादित्यर्थः हेतुनियम्यत्वं हेत्वधिकरणाव्यवहितोत्तरक्षणमात्रवृत्तित्वं न चानुत्पत्तिरूपं सत्त्वं तथा क्षणोत्तरेऽपि वृत्त्यादिस
त्वात् न तदुत्पत्तिरपि क्षणान्तरे येन नियम्या न स्यात् तथा च [illegible]धर्माश्रयोत्पत्तिर्हेतुनियम्येत्यत्र तात्पर्यं यद्वा हेत्वधीनत्वं हेत्वन्वयव्यतिरे
कानुविधायित्वं तत्रापि कथितैव रीतिरभ्युपगंतव्या अत्र च यद्धर्माश्रयस्य सर्वस्यासतो यदधीनं सत्त्वमित्यादिनियमस्वरूपं यथाश्रुते मे

च·प ॥४४॥ यत्नादेरपि दंडजन्यतावच्छेदकतापत्तेः न चादृष्टजन्यतावच्छेदकत्वमेवमपि मेयत्वेन तज्जन्यतेत्यपि वाच्यं इष्टत्वात् न च नीलघटत्वादाव
तिप्रसंगः बाधकाभावसत्त्वेन न विशेषणात् नहीदं कार्यतावच्छेदकत्वव्याप्यधर्मोपदर्शनं अपितु नित्यवृत्तितारूपबाधकनिराकरणनि
ति कार्यमात्रधर्मत्वेपि व्याप्यतानिर्वाहार्थं न हि विशेषणं न चेहापि तदर्थं स्वत्वस्य इहैव वाच्य इति नेह कथितम् इति [illegible] ति यदवच्छिन्नस्योत्पत्ति
रित्येव लघु नतु यदाश्रययावद्व्यक्त्युत्पत्तिरित्यर्थः यदवच्छेदेन हि यत्रान्वयव्यतिरेकानुविधानं तदवच्छेदकं न चातिप्रसक्तमन्यथा द्यवच्छेदकं
व्याप्तिचारेणवारकाभावेन कार्यत्वस्यैव दुर्वहत्वादिति भावः वस्तुतस्तु हेतुनियम्यत्वं हेत्वधिकरणवृत्तित्वनियतत्वं तथा च यत्स्वरूपं हेतुनि
यम्यमित्यनेनावच्छेदकत्वस्य नातिप्रसक्तिनियमेन तादृशहेतुनियम्यतावच्छेदकमेव कार्यतावच्छेदकं तादृशहेतुनियम्यत्वस्यैव कार्यत्वरू
पत्वादिति तत्त्वं [illegible] नियतप्येन तत्स्यानगर्भव्यर्थमसाध्येपि तु न्यं न तथापि न च दोषो नरस्योद्भटतयैवैतदुपेक्षितं [illegible] त्वमिति यद्यपि का
र्यतावच्छेदकमित्यनेनास्मान्नेपि साध्यपक्षधर्मताबलादसिमनसाध्यमिति हि प्रकृतहेतुकनिरूपितैकाधिकरणकावच्छेदकघटनं गौ
कारादिति न व्याप्यतावच्छेदकबाधकप्रतिसंधिजन्यशोभाद्रष्टिव्याप्तिमिति विशिष्टं साध्यमुपात्तं साध्ये च न व्यर्थविशेषणतेति प्राचीनम राम

तत्त्वयोगाद्धानिश्चेयं· ज्ञानत्वेति· ज्ञानत्वसाक्षाद्विनाशकोपाधित्वादित्यर्थः विद्याचाविद्याचेतिप्रथमंविनाशाद्धीतिभाव· ननु तद्विषया
तिरिक्तविषयकप्रमाप्रमोजनयहेतुभिन्नहेतुजन्यत्वंसाध्यमतोनोक्तदोषइत्यरुचेराह·[illegible]ति· ननुयद्विषयत्वेन ज्ञानजनकत्वेन प्रमा
त्वादिविवक्षितमतोदोषांतरमाह· कारणेति· अप्रमात्वेति· ननुयथाश्रुतमि[illegible]टमीश्वरज्ञानादावनैकांतिकं· जन्यत्वविशेषणेविपर्ययापर्य
वसायि जन्यत्वस्यप्रमात्वासमानाधिकरणरूपनिरूपितकार्यत्वप्रतियोगिकारणजन्यत्वरूपेव्यतिरेकेजन्यत्वविशेषणवैयर्थ्यात्त
न्नव्याप्त्यासेनताहशरूपानिरूपितकार्यत्वप्रतियोगिककारणजन्यत्वरूपापादकेन व्यभिचारेण वाव्यर्थविशेषणता यद्यपि· तथापि
उपन्यस्ताविपर्ययाविरोधः तथाहि नहि पर्ययस्याप्रमात्वासमानाधिकरणरूपानिरूपितकार्यत्वप्रतियोगिककारणजन्यत्वाभावरूपत
यातस्यनित्यानित्यसाधारणत्वेनाप्रमाविजातीयत्वमात्रस्यैवसामर्थ्यकार्यत्वविशेषणोपादानानुपपत्तेः ताहशिसाध्ये ज्ञान[illegible]सामान्यहे
तुजन्यत्वेनसिद्धसाधनात्वेति अत्रब्रूमः अप्रमास्यात् अप्रमाविजातीयकार्यंनस्यादित्यर्थः तद्व्यतिरेकस्तुप्रमाविजातीयकार्यमेव
वमयेप्रमाविजातीयकार्यासाधारणकारणजन्यत्वमप्रमाविजातीयकार्यमित्यात्मकत्वप्रयोजकमित्यर्थो तेन विरोधः वंस्तात

प्र·प ॥४५॥ स्त्व अप्रमास्यात् प्रमानस्यादित्यर्थः ईश्वरज्ञाने चन प्रमेति न व्यभिचारः जन्यत्वसमानाधिकरणाप्रमात्वासमानाधिकरणरूपनिरूपितकार्य
त्वप्रतियोगिककारणजन्यत्वाभावाभावस्य व्यतिरेकत्वाद्यथाश्रुतमेव वा समादरणीयमिति· नन्वप्रमाव्यावृत्तधर्मावच्छिन्नज्ञानवृत्तिकार्यत्व
निरूपितेति कारणान्तसिद्धसाधनं नत्रुज्ञानवृत्तिवृत्तीनं साध्यं येन तत्स्यात् अन्यथा कार्यत्वमात्रं हेतूक्रियेत उक्तरीत्या इंद्रियजन्यत्वेन त
त्रापि साध्यसत्त्वात्· न चैवं घटदृष्टान्तविरोधः व्यतिरेकदृष्टान्तत्वेनाप्युपपत्तेः न च तत्र हेतुभावाभावाभावा नेदमिति वाच्यं घटे व्यभिचारन
येनाप्रमाविजातीयकार्यज्ञानपरत्वादेतोः यद्धि जातीयकार्यं तत्तद्धिजातीयधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिककारणजन्यमिति सामान्यव्याप्तै
वा तद्दृष्टान्तात् न चैतादृशसाध्याप्रसिद्धिः प्रमानिष्ठकार्यत्वं अप्रमाव्यावृत्तधर्मावच्छेद्यं अप्रमाविजातीयनिष्ठकार्यतात्वादित्यादिना तत्प्रसि
द्धिसौकर्यात् न चैनावता समीहितसिद्धेरनुमानांतरानवकाशः प्रकारार्थं तदुपादानादित्यत आह [illegible] प्रमेति न ह्यप्रमाव्यावृत्तधर्मा
वच्छेदककार्यत्वनिबंधनं तद्वैजात्यमपि तु तत्तद्जनकव्यक्तिविशेषजन्यत्वनिबंधनमिति तर्कोनुमानं चाप्रयोजकमित्यर्थः अपिसद्धप्रथे राम
[illegible]रोधीति अज्ञानुनयग्रहणं विरोधिस्फूर्ति प्रतिबंधकानुगतसामग्रीजन्यत्वेन सिद्धसाधनवारणाय स्वपदं वस्तमभिव्याहृतपदं ज्ञाने

त्रपक्षीभूतप्रमामात्रविशेषतानात्रप्रत्यक्षप्रतिबंधकत्वमिति सामग्रीजन्यत्वेनांशतः सिद्धसाधनं हेत्वाभासजन्यपदं स्फुटावेव व्यभिचारवा
रणाय नन्वेवमनुगतहेतुमात्रोच्छेद इत्यस्वरसादाह किंचेति यत्र तत्त्वं न वस्तुतत्त्वागायोगादस्फुटतया नचेह तथा अनुगतहेतुत्वनाशादित्यर्थः न
चेन्नहि गुणत्वदोषत्व नानात्वेन हेतुत्वे न तद्भञ्जनप्रहेतुत्वं तदन्यावादित्यर्थः नचापगुणदोषशङ्कावनतुगतव च ननतया नानार्थावेवेति नवकुतो ना
नार्थीनां हेत्वात्वज्ञानत्वेऽपि प्रमाजनकत्वादीनामेवानुगतानां तन्निमित्तत्वसंभवादित्यत आह नेति न चेति अंततः स्वध्वंसादिकं प्रतिजनक
त्वादिति भावः प्रतिवंदिमाह स्यादोषत्वमिति दूषयुक्तिमाह नियमश्चेति न हेतुहेतुमद्भाव इति शेषः यद्यपि क्वचिदेकमंतराप्यन्तः कुतश्चित्तोऽस्त
जातीयजन्मतदा तत्तद्व्यक्त्यभावेऽपि तज्जातीयसत्त्वाद्व्यभिचारः यदि च याव्यक्तिर्यत्पूर्वं नियता सा तद्व्यक्तिहेतुरिति तद्व्यक्तिरित्यंगः
रिति तद्व्यक्ति पूर्ववर्त्तिरासजव्यक्तेरपि वह्निहेतुतापत्तेः नच नियमसत्वे अन्यथासिद्धतया नायं दोष इति वाच्यं अन्य
रिक्तान्यथासिद्धाव नैतन्नीवात तस्यां चांतर्भावस्तदा यदि तज्जातीये प्रतिनियमः नहि व्यक्तिं प्रति अन्यत्र पूर्ववर्त्ती क्वचित् तज्जातीयनियमे न
तद्व्यक्तेर्व्यभिचार एव तथा चाननुगतकार्यजनकत्वमनुगतो हेतुर्दोषाभावात् न त्वनुगते कार्ये ननुगतहेतुता यथा ह्यग्राहकयोरुभयोरप्यभावा

१·प ॥४६॥ दित्यभिसंधायाह व्यभिचारादर्शनमुत्संगादेवेति ननु व्यक्त्योरेव नियमः कार्य्यकारणभावः न हि घटोत्तरवर्त्तिदंडव्यक्तेरपि तद्घटहेतुता तथा च
यथा सामान्यतो गृहीतेन नियमेन तद्व्यक्त्योरेव दंडघटादिस्थले कार्यकारणभावस्तथा सामान्यतो ज्ञानं न तत्कारणयोर्नियमग्रहेण तद्व्यक्त्योः
न्त्यभावाव्याप्तिं घनिजनकत्वमप्यभावालंबनं तत्र घटादावनुगमनतत्तत्संस्थानवत्त्ववज्जवेदित्यपि वक्तुमापाततः शक्यत एवेत्यरुचेराह किंचे
ति नाह संस्थानवत्त्वमपि यद्यनुगतं तर्हि तु तन्न कार्यनिवेशनमेव अन्यथाननुगतमेवेति सामान्यतो नियमग्रहे अनुगतविशेषावच्छेदकं ने
तदवच्छिन्ने विशेषसामग्र्यपि कल्प्यत एवेति भावः ननु बाधकाभावे सत्येव धर्मस्यावच्छेदकत्वं न चाननुगतादौ यथाननुगतत्वं तथोपाधित्व
नपीत्याशंक्याह व्यभिचारेति अवच्छेदकांतरोपपन्न कार्यताधिकरणत्वस्यावच्छिन्नकार्यत्वप्रतियोगिककारणत्वे वैकव्यक्तिकत्वरूपबाधका
भावे सति कार्यमात्रवृत्तित्वकार्यतावच्छेदकत्वप्रयोजकं एवं सति बाधकपदस्य संकोचवृत्तित्वेन कार्याकार्यवृत्तित्वरूपबाधकासंग्रहेण
तद्रूपमादायाव्यापकत्वमित्यनुगतत्वादौ व्यभिचारवारणाय कार्यमात्रवृत्तित्वं न तदुपाधित्वमपि तद्बाधकं अभावस्यानन्यतापत्तेरित्यभिसंधायाहेतु राम
नाह भावाभावेति अभावेति न चैवमपि नाहं सानुगतादृष्टहेतुकत्वेनैव साध्यसिद्धेरर्थांतरमिति वाच्यं हृष्टे नैवोपपत्तावदृष्टकल्पनानवकाशा

तन्निमित्तकोन्मत्तसाद. हीनं चेति विशेषेति · एवकारोऽर्थः तथाचोपजीव्यतया आवश्यकत्वात् तिलादितरगगनकत्वेन लाघवाद्विशेषादर्शन
मित्युक्तमपि दोष इति भावः अत एवान्यथेत्यादि वक्ष्यति अन्यथापि लाघवदोषतायां तदन्तर्गतकल्पनापत्तेरिति · कश्चिदिति विपर्ययेद्रियप्रत्यक्षस्य समया
श्रवच्छेदेन हेतुत्वस्यानुगतत्वादित्यर्थः यद्यपि प्रमामात्रे नानुगतो गुणस्तथापि तादृशावच्छेदकसिद्धेः तथापि प्रत्यक्षप्रमितौ प्रत्येकस्य गुणत्वेन
न्वये नैवास्तित्यानिसेधिनासिद्धान्तयतीति · अस्मन्मते त्वनुगत एव सर्वसाधारणो गुणोऽस्तीति वयं वक्ष्यामः · अन्वयेति तत्र प्रमायामपि
नौ कानानुगतहेतुता तथाहि · न तावत्प्रत्यक्षप्रमायां भूयोवयवेन्द्रियसन्निकर्षः आत्मादिप्रत्यक्षाव्याप्तेः नापि यथार्थलिंगपरामर्शोऽनुमितौ
गंधप्रागभावावच्छिन्नपक्षकगन्धानुमितेर्बाधापत्तिसंधानदशायामुत्पन्नायाः प्रमात्वापत्तेः साधर्म्यधीश्च वैधर्म्योपमितावेव नास्तिना कार्यधी
श्च शुकवाक्यादिशाब्दप्रमायामेव नास्ति न चेश्वरीयं ज्ञानमपि तु लनं मेवेति वाच्यं अन्योन्याश्रयात् प्रमायां गुणजन्यत्वसिद्धौ विनाशान्यत्वव प्रमा
णानित्यत्वसिद्धौ व्यभिचाराभावे वा कार्यज्ञानहेतुतानत्यां च सत्यां तत्सिद्धिरिति किंच यदि सामान्ये सामान्यं प्रयोजकं तदेव तदा तद्विशेषे त
द्विशेषप्रयोजकता यत्सामान्ययोरिति न्यायात् नवेह वा कार्यत्वेन सामान्यस्य वा कार्यज्ञानसामान्ये हेतुत्वं येन तद्विशेषयथार्थज्ञानयोर्हेतुहे

वा कार्यज्ञानयथार्थ[illegible]

कांनिकं ४

प्र·प ॥४२॥ तुमङ्गाव: नच तदेव कुत इति वाच्यं विसंवादिष्वे वा क्वापि सानादिषु व्यभिचारात्· न चैवमन्योन्याश्रयत्वं अस्त्वेव कारणव्यक्तिविशेषानवु
मानापत्तेः तथाहि सर्वत्र विशेषयोरन्वयव्यतिरेकग्रहः सामान्यकारणतायां प्रमाणं न तु प्रत्यक्षधर्मितावलम्ब्यान्वयव्यतिरेकग्रहः अनुमान
मानेनोक्तेदात्· न चातिप्रसंगः सामान्यविशेषभावस्य नियामकत्वादिति वक्ष्यते· तथा च लौकिकवचसि गृहीतान्वयव्यतिरेकतयाश्नात्र मानं तु
तल्लिङ्गव्याप्त्यान्योन्याश्रयमनैकान्तं च प्रागेव व्यभिचारस्फुरणे कारणताग्रहाभावादनुमानमेव दुःशंकं निश्चयात्मकस्फुरणाभावात्· संशयात्म
कस्या दोषत्वात्· यत्तु सामान्याहेतुत्वं विशेषहेतुत्वे बाधकमुपन्यस्तं तत्तु विपरीतनियमपतीति निबन्धने विशेषाहेतुत्वं सामान्याहेतुत्वे न व
तुतं निर्विशेषितसामान्याभावात्· यादृकाभावात्· विशेषान्वयव्यतिरेकस्यैव सामान्यहेतुताग्राहकत्वात्· ईदृशान्वयव्यतिरेकस्य सामा
न्यहेतुतायामिव विशेषकारणतायामपि प्रमाणत्वात् न तु सामान्याहेतुत्वमपि विशेषाहेतुत्वे वीजाभावात्· अत एव यद्विशेषयोरिति निय
मे बाधकाभावे सतीति विशेषणं अन्यथा विशेषहेतुत्वानुपपत्तेैव तद्धेतुत्वावश्यकत्वे नियम एवास्यान्तु बाधकाभावे सतीति विशे राम
षणं [illegible] प्रयोजनं अथ बाधकं विनेत्यस्याक्षेपे सर्वसामान्यहेतुतापत्त्या प्रमेयाभिधेयहेतुता

वीऊं ३

पिप्रसत्वेन॰ तथा च तत्र व्यभिचारवारणाय न विशेषणं तेनायमर्थः सामान्यत्वे सत्यपि यत्र न बाधकं तत्र तस्य हेतुतेति अत एव यत्सामान्येय
त्सामान्यमिति नियमांतरेपि बाधकाभावे सतीति विशेषणं अन्यथा द्रव्यगुणसामान्यहेतुतायां तद्विशेषपृथिवीत्वादिव्यपि हेतुतापत्तेरितिचे
त्॰ मैवं एवं हि नियमो यद्वाक्यार्थज्ञानसामान्ये नैव हेतुना जातं॰ यथार्थवाक्यार्थज्ञाने विशेषप्रमारूपविशेषप्रयोजकत्वेन वक्तृ[illegible]नसा
मान्यस्यैव शाब्दज्ञानसामान्यहेतुत्वसंभवात् विशेष्ययाथार्थ्यरूपमेकं विशेषणं तथा वाक्यार्थविषयत्वविशेषणांतरं शब्देपे बाधका
भावात्॰ तथा च शाब्दज्ञानसामान्ये वक्तृ[illegible]पदज्ञानमेव सामान्यकारणमिति किमनुपपन्नं॰ अस्तु वा यावतां विशेषाणां सामान्येन रूपेण
थे६ सामान्यं प्रयोजकता तावती विशेषरूपेण विशेषप्रयोजकतेत्यर्थः तेन वाक्यार्थस्य विशेषप्रवेशे सामान्यप्रवेशोप्यावश्यकः स चेन्न तदा
विशेषप्रवेशोपि दुर्लभः सामान्यविशेषकार्यकारणभावग्रहस्य विशेषान्वयव्यतिरेकमात्रग्राह्यत्वेन समानसामग्रीकत्वादिति यदि तदा
मास्त्वन्वयव्यतिरेकेणास्य विशेषणस्य हेतुता कथं तन्न विरोधादित्यन्वयव्यतिरेकयोस्तत्राप्रमाणत्वे प्रमायागुणजन्यत्वेन पक्षधर्मताबलात्त
द्विशेषमात्रहेतुत्वं केन वारणीयं॰ नह्यनुमाने पक्षधर्मताबलात्तत्सिद्धिरपि नत्सामान्याहेतुत्वेन बाध्यते॰ यद्वा बाधकाभावे सतीति विशेषण

प्र·प
॥४९॥

प्रक्षेपादेवैतद्दोषानवकाशः विसंवादिषु कवाक्येषु व्यभिचारादेव वाक्यार्थज्ञानसामान्ये बाधितत्वं विशेषे च तन्नास्तीति किमनुपपन्नं वस्तुतस्तु वाक्यसा
मान्ये पदज्ञानमात्रे हेतुः तद्विशेषे इदं वाक्यमस्यार्थे बोधयत्विति तात्पर्यपूर्वकवाक्यं वाक्यार्थज्ञानसामान्ये हेतुः तत्तद्विशेषप्रमा... यथार्थबुद्धि
पूर्वकशब्दे यथार्थज्ञाने हेतुरिति तज्जन्यप्रमायां तदेव गुण इति सारं न चैवं क्वचिद्व्यभिचार इति चेत् मैवं एवं हि मा भूदन्योन्याश्रयो मा च दोषो
तं ईश्वरज्ञानद्वारा सर्वसामञ्जस्यात् ईश्वरज्ञानद्वारा प्रमामात्र एव यथार्थवाक्यज्ञानमात्रस्य गुणत्वमेवं प्रसज्येत न चेष्टापत्तिः सामान्यविशे
षयोरेकप्रयोज्यतापत्तेः वाक्यार्थज्ञानमपि यात्स्य ज्ञानमेव तथा च प्रमामात्रे शाब्दप्रमायां च तुल्यप्रयोज्यतापत्तिः न च वक्तृ... विशेषणाद्विशेषः न
द्वितदैतन्नैवेन जनकतागौरवात् किंतु वाक्यार्थज्ञानत्वेन तत्तु वक्तृगतत्वावच्छिन्नत्वाद्देतत् इत्यादिकमनुशयस्थानमनेकमिति ... न्यूनः यत्सा
मान्ये यत्सामान्यं प्रयोजकं बाधकं विना तद्विशेषे तद्विशेषस्य प्रयोजकत्वमिति नियमात् कश्चित्प्रमामात्रे कश्चिद्विशेषे प्रत्यक्षादौ कश्चिच्च तद्विशेषे
पीति व्यवस्थितिः तद्विशेषपक्षस्तु गुणानां यदि प्रत्येकप्रत्यक्षत्वादिप्रमितावपि नानुगमः किमनेन यावत्स्वेवानुगमस्तावत्स्वेव गुणसंज्ञा तथा राम
हि स्थूलावयविप्रत्यक्षप्रमितौ भूयोवयवेन्द्रियसन्निकर्षः पक्षतावच्छेदकाविरोधिसाध्यकानुमितिप्रमायां यथार्थपरामर्शः सादृश्यगमीति देश

वाक्यार्थधीपूर्वकोपमितिप्रमायां सादृश्यप्रयाथार्थ्यज्ञानं गुणः प्रमासामान्ये तु यथार्थयाथार्थ्यज्ञानं हीश्वरज्ञानस्य सर्वविषयकस्य तद्धेतुत्वेन क्वचिद्व्यभिचारा
भावात् न च प्रत्यक्षानुमितीयाथार्थ्यज्ञानस्यान्वयसंभवोऽपि नास्ति तत्कुतोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां तद्धेतुः ईश्वरज्ञानद्वारकाव्यभिचारसमर्थनमिति चेत् क्वचि
द्विशेषे तद्धेतुत्वस्य सामान्ये हेतुत्वे पर्यवसायित्वात् न तु प्रतिव्यक्ति विशेषं तद्धेतुत्वं तत्र संभवात् क्वाचित्कतद्धेतुत्वज्ञानं पि शाब्दज्ञाने तथाभावात् प
क्षतस्य प्रत्यक्षानुमित्योरुपमितेर्वा न तु निर्णीतं धारावाहनस्थले अनुमित्याद्यपेक्षानुमितौ च तद्धेतुसौलभ्यात् अत एव न प्रमामात्रस्याकस्मिकत्वं अ
न एव प्रत्यक्षाद्यन्यप्रमाणानि न तु दृष्टानीत्युक्तं नन्वेवं प्रयुक्तविशेषणविशेष्यांतरे याथार्थ्यज्ञानस्य सामान्यप्रयोजकत्वे प्रत्यक्षादिप्रमायामनुगतानीति
प्रसक्तं हेतुत्वाभावादाकस्मिकतापत्तिरिति चेन्न विशेषणविशेष्ययोरिंद्रियसन्निधिर्यथार्थपदार्थावच्छेदकसाधर्म्यविरोधित्वज्ञानं यथार्थोपदेशवाक्या
र्थीभूतधर्मवत्वज्ञानं यथार्थवाक्यार्थज्ञानानां च न स्वप्रत्ययगतानां गुणानां संभवात् विशेषणविशेष्येंद्रियसन्निकर्षश्चोभयप्रतिकोऽपि कएक
त्तिन प्रत्यक्षमाणापि अन्यधर्मस्यापरत्रारोपे तत्र यसन्निकर्षोऽपि न व्यभिचारः न च प्रथमचरमयोर्निर्विकल्पकाव्याप्तिः सामान्यविशेष[illegible]के कप्रो नै २
ज्यत्वप्रसंगः प्रथमेन स्यात् प्रमात्वात् प्रमात्वेवा विशेषणादिपदस्य ज्ञानविषयीभूतयावत्परत्वात् न च न तु यावत्सत्वेन चेंद्रियसन्निकर्षो हेतुरि

शे २

प्र·प
॥५८॥

तिप्रमाणनिर्बंधविरोधः विशेष्यसंनिकर्षमात्रहेतुत्वं न चैतत्प्रयोजकाभावात् विषयेंद्रियसंनिकर्षत्वेन जनकत्वं विषयत्वं मा दत्येव· ननु यावत्त्वम्
यवच्छेदकत्वेन उपविष्टमित्यत्र वा तात्पर्यांतरचरमेत्वक्षणसंग एव नास्ति· प्रमामात्रे ग्राह्यत्वयथार्थज्ञानत्वेन दृष्टप्रमायां गुणकारणीभूततादृशज्ञान
त्वेन एकपदार्थेऽपरपदार्थसंसर्गविषयकयथार्थज्ञानत्वेन वा जनकत्वात्· न चैवमनुमित्यादावपि पक्षतावच्छेदकसमानाधिकरणसाध्यप्रमात्वा
दिना जनकत्वमस्तु किमनेन गुणेनेति वाच्यं· गुणांतरस्य गुणांतरानपवादकत्वात्· तथा चोक्तरूपगुणांतरसत्त्वेपि प्रत्यक्षादेर्योग्यप्रत्यक्षत्वपक्षतावच्छे
दकसमानाधिकरणसाध्यप्रमात्वयथार्थप्रवृत्तिनिमित्तज्ञानादीनामपि तत्तद्योजकतोज्ञत एव ग्राह्यप्रमायां गुणांतरं योग्यताप्रमा· ननु ग्राह्यत्वयथा
र्थज्ञानमात्रे न तत्प्रमामात्रे तत्र तत्प्रयोजनत यदि ग्राह्यज्ञानमात्रे ज्ञानमात्रे तत्त्वं स्यात् उक्तयुक्तेरिति चेत्· न· तत्र बाधकसत्त्वेन तथाभावादित्युक्तप्रायात्· ये
यत्त्वं चोक्तनीयः प्रमामात्रे नानुगतो गुण इत्यनंतरमस्तित्वार्थ्याहार्यं प्रत्यक्षमेव गुणत्वमित्यत्र केन वारणीयमित्याहार्येणानाभ्युपगमसिद्धांत
रीतिः स्फुटीभवति· तथा चेदं पर्यवसितं· अस्तितावदनुगतमेव गुणत्वं यदि च न वदीत्याईश्वरे हेत्वान्न तथा भवति तथापि प्रत्यक्षगुणत्वेपि सिद्धं नः
समीहितं प्रमायां गुणजन्यत्वात् तदनंतरमनायत्ते ईश्वरसिद्धेश्चेति· अत एवाथ यदि प्रत्यक्षगुणताभ्युपगमेन सिद्धांतस्तदा अतोनेश्वरसिद्धिरित्यानि राम

मैथि १

संपादयिष्यतीति अत्र च भ्रम इतीति दिक् । विशेषेति । व्याप्यदर्शनमित्यर्थः नन्वुक्तहेतोरिति न्यायात् विशेषदर्शनहेतुरेव हेतुरिति न तत्त्वत्वमेव व्याप्यमपि
गोचरयति । न चैतरापि व्याप्यविषयकं ज्ञानमित्याशंकते [illegible]ति [illegible]थेति विशेषदर्शनहेतुसत्त्व इत्यर्थः ननु विशेषदर्शनहेतुरपि विशेषद
र्शनात् तदपि च तथा च तद्धेतुहेतुत्वापि विशेषदर्शनमेव हेतुरित्यागतमित्यत आह [illegible]पीति । अनवस्थानिया विशेषदर्शनादन्यदेव तद्धेतुरि
ति नोक्तन्यायेन हेतुरित्यर्थः । एवमिति । व्याप्यदर्शनसामग्रीजन्यत्वे [illegible]स्य व्याप्यविषयतया नियमेनानुव्यवसायेन प्रामाण्यव्याप्यधर्मोपनी
तौ प्रामाण्यसंशयानुपपत्तेरित्यर्थः यद्यपि व्याप्यवद्विषयकज्ञानत्वमात्रमनुव्यवसायेन शक्योपनयं न तु व्याप्यवद्विशेष्यकत्वमपि तथापि
पुरुषप्रत्यक्षप्रामाण्यसंशयाहितसंशयः पुरुषत्वएवानुभूयते न तु करादाविति सर्वसिद्धं तथा च प्रत्यक्षमात्रस्य व्याप्य[illegible]गोचरतया
व्याप्यवत्तयानिश्चितपुरुषे पुरुषत्वप्रत्यक्षप्रामाण्यसंशयाहितसंशयविषयत्वानस्यात् । संशयविरोधिनो विशेषदर्शनस्य विद्यमानत्वात् न
च प्रामाण्यसंशयाहितसंशयः प्रामाण्यस्वरूपविशेषदर्शनमात्रनिवर्त्त्यो विषये करादिमत्त्वदर्शने तिष्ठत्यपि अन्यथा प्रापमिकपुरुषनि
श्चयादेव संशयानुत्पत्तेरिति वाच्यं तत्प्रत्यक्षस्य [illegible]कास्कंदितत्वात् ननु करादिज्ञानमपि तथा सर्वत्र पुरुषज्ञानप्रामाण्यसंशये करादिज्ञान

ता

प्र·प ॥५१॥ प्रामाण्यसंशयावश्यंभावस्य त्वयाप्यनुमतत्वादित्यर्थः तात्पर्यं अक्षरार्थस्तु पुरुषप्रत्यक्षप्रामाण्यसंशयाद्धि न संशयो न स्यादित्येवं व्याख्येयः ननु
विशेषदर्शनस्यापि प्रत्यक्षहेतुत्वेन तद्दोषतादवस्थ्यं विशेषदर्शनानंतरप्रत्यक्षस्यापि अनुमितिवद्बाधकाभावेन व्याप्यविषयकत्वनियमात् तथा
च क्वचित्संशयदर्शनात् विशेषदर्शनं विनैव प्रत्यक्षमित्यकामेनापि स्वीकार्यं तत्तु तत्तद्व्यभिचारिणस्तज्ज्ञानकत्वमित्याशंकते · नैवेति · संशयेति
तत्र च प्रामाण्यसंशयाभावस्यान्यसंमतेनोक्तदोष इत्याशयः तद्धेतुत्वं · तद्दर्शनहेतुत्वं · व्याप्यदर्शनत्वमिति · व्याप्यत्वेन दर्शनं संशयाद्यनंतर
प्रत्यक्षमात्रजनकं वस्तुसत्व्याप्यदर्शनं तु तदुत्तरप्रमायामिति भावः व्याप्यग्रहे पि व्याप्यत्वाग्रहे तदुत्तरप्रमानुत्पत्तिः सामान्यहेतुत्वाभावादित्य
न तात्पर्यं व्याप्यदर्शनेति · व्याप्यदर्शनसामग्रीत्वं तदुत्तरज्ञाने जनयितव्ये व्याप्यत्वेन तदुत्तरप्रमायामनुगतं जनकतावच्छेदकमस्तीति [illegible]नः
संशयोत्तरप्रत्यक्षमात्रे न विशेषदर्शनं हेतुः अंधकारे घटसंशयोत्तरघटप्रत्यक्षस्य तद्विनापि आलोकसमवधानमात्रेणोत्पत्तेः किंबहुना
कुंकुमगंधसंशयोत्तरतत्प्रत्यक्षस्य तैलादिसंबंधादेवोत्पत्तेः नहि तदुत्तरं तद्व्याप्यं तत्तया गृहीतं वा किंतु तत्सामग्रीसापितत्वेन न हेतुः त
ज्ज्ञानकं स्थितं ज्ञानकतावच्छेदकतापत्तेः किंतु संशयविरोधित्वेन तत्र तु निश्चयसामग्रीत्वं तेन मित्यन्यदेतत् किंतु यदिंद्रियसन्योगः संशयः राम

द्वैत

तदुत्तरं तदिंद्रियजन्यनिश्चये ग्राह्यत्र विशेषादर्शने प्रतिबन्धकाधीनं तत्र विशेषदर्शनं हेतुरत्र न तदधीनं किंतु कारणाभावाधीनं यत्तु
व्याप्यदर्शनत्वामग्रीत्वमनुगमकमिति तदनिरुक्तिवीय: अन्ये तु नियतपूर्ववर्त्तित्वे गृहीते अन्यत्रान्यथासिद्धत्वेन ज्ञाने प्रत्याकाशवदहेतुत्वात्
विशिष्टज्ञाने तु यद्विशेष्यज्ञानसामग्रीहेतुस्तत्र विशिष्टज्ञानस्य विशेष्यज्ञानत्वेनान्यप्रतीत्यस्याभावात् वस्तुतस्तु व्याप्यदर्शनसामग्रीप्रत्य
क्षानुमानादिरूपतया नानाविधा न वक्तादृश्या: संशयोत्तरप्रत्यक्षे प्रतिबन्धकत्वे जातिसंकरप्रसंगात् तस्मादयमर्थ: तद्धेतुत्वं विशेषनि
श्चयहेतूनां अननुगततया प्रत्यक्षादिरूपतया नानाविधतया तादृशस्य परस्परविजातीयस्य प्रत्यक्षे अहेतुत्वात् अनुमानादीनां प्रत्यक्षज
नकत्वे विरोधात् तद्दर्शने तु तत्समनुगमकमिति नाननुगमजातिसंकरा[illegible]वपीति अन्ये[illegible]ति विषयत्वे दद्द्यर्थ: [illegible]नविषये कोनन्वेदम
नुमितसत्याप्रतिनायत्वविषयेनुमितिः स्यात् अपाद्यनुमितिसामग्र्यबलवत्त्वमित्यस्यानुमितिसामग्र्यभावोर्थ: तथाहि पक्षतानुमितिसामग्री
निविष्टा न च सिसाधयिषाविरहसहकृतानुमानातिरिक्तमानाभावरूपा सा अनुमानातिरिक्तप्रत्यक्षप्रमाणस्थले संशयोत्तरप्रत्यक्षोदयद्दा
अनुमित्याप[illegible]त्या विशिष्टधीरेव न करादिपुरुषत्वव्याप्यमयं च करादिमानिति ज्ञानद्वयादेव संशयोत्तरप्रत्यक्षे तथा च सर्वत्र प्रत्यक्षसाम

प्र·प ग्रीबलवतीत्यनुमितिसामग्र्येव न पश्यामीत्यनुव्यवसायसाक्षिकप्रत्यक्षबलेन प्रामाणिकतया कल्पनागौरवस्यादोषत्वादिति चेन्नमैवं पक्षता
॥५२॥ याः संशयस्थलेपि सत्वादिति वक्ष्यमाणत्वात् अनुमितिप्रत्यक्षयोः सामग्रीभेदमात्रसिद्ध्या अनुमितौ ज्ञानद्वयमन्यत्र विशिष्टधीरित्यपि सुव
चत्वात् [illegible] ने इच्छाघटितसामग्रीबलवत्त्वादाहार्यज्ञानादौ क्लृप्तत्वात् तिसाधयिषाया अविषये यथोक्तनियम एवादरणीयो बाधकाभा
वात् इदं चेकं [illegible] वोनयसामग्रीत्वेऽपि [illegible] अन्यथा पर्वतप्रत्यक्षस्यापि वह्निवीरत्वात् इति दिक् [illegible] कमप्रमात्वज्ञापकं [illegible] मप्रमात्वेन ज्ञा
यैनत्वसत्वात् [illegible] रूपो बाधः ज्ञाननिमित्तिविरोधात् [illegible] न्येति यच्चनन्यथासिद्धत्वं प्रमात्वेन तदादत्तमुत्तरं प्राक् अथ प्रमात्वेन ज्ञाने तत्राह
[illegible] ति विशेषदर्शनजन्यत्वस्यैव तदर्थत्वात् तत्पर्यवसन्नत्वात् विशेषदर्शनजन्यत्वेनैव प्रामाण्यानुमानादिति यावत् न हि समा
न विषयकज्ञानयोरन्यतरस्य प्रामाण्यमन्यतरस्मिन्विनिगमकं विना शक्यवक्तुं न च विनिगमकं विशेषदर्शनजन्यत्वादन्यदिति भावः
[illegible] ति संशयविपर्ययोत्तरप्रत्यक्षं प्रति तद्भूतयविरोधित्वेन विशेषदर्शनस्यापि जनकत्वात् विशेषदर्शनत्वेनैव युक्तं तथा च तदेव व्याप्य राम
दर्शनमपि तज्जनकं यद्रूमविरोधितज्ञ तदेव पक्षेत्वप्रत्यक्षाव्यभिचारिदर्शनं तत्तु पितात्वावत्कालीनं- न तु व्याप्यदर्शनमात्रं पितका

लीनशंखस्य पीतत्वग्रहे व्यभिचारादित्यर्थः इदमेव कथमित्यत आह प्रत्यक्षेति· प्रत्यक्षत्वे मे प्रत्यक्षविपरीतज्ञानस्यैव विरोधितथा विरोधिसाम
ग्रीत्वेन तदेव प्रतिबंधकं यत्तदव्यभिचारि न शंखत्वज्ञानमात्रमित्यर्थः अत एव भ्रम इत्युपलक्षणं साक्षात्कारित्वे निर्णये न तद्विपरीतप्रत्य
क्षानिर्णयो विरोधी न त्वानुमानिकविपरीतग्रहः प्रत्यक्ष[illegible]रूपतद्व्याप्यग्रहो वा प्रत्यक्षरूपप्रमायामपि व्यभिचारा भावादिति पृथिवीभ्रमा
नंतरं जलेह प्रत्यक्षादेस्तद्व्याप्यदर्शनवद्विपरीतप्रत्यक्षसामग्रीत्वेन प्रतिबंधकता न स्यात् तत्रेति न व्यभिचारः [illegible]वेति· न चैतदप्यसंग
तं सामान्यसामग्र्यां नियमादिवासत्वान्न तत एव फलाभावादिति वाच्यं· सामान्यसामग्री हि लिंगादि[illegible]ज्ञाने· तथा च दोषाभावसहितलिंगादिज्ञा
नमिति पर्यवसन्नं एवं च लिंगभ्रमादेर्दोषत्वे यथा तदभावसहितलिंगादिज्ञानं प्रमाजनकं वाच्यं· तथा च तदपेक्षया भ्रमत्वाभाववल्लिंगज्ञाने
प्रमाकरूपलिंगज्ञानं वा कारणमिति इदमेव गुणजन्यत्वमिति सिद्धं नः समीहितं· न च भ्रमो न दोषः किंतु भ्रमत्वमिति तदभाववत्तेन तया दोषा
भावत्वेन गुणत्वं तेनेति वाच्यं स एव हि दोषो योऽप्रमाहेतुः न च भ्रमत्वं तथा जनकतावच्छेदकत्वात् तस्मादिमं कल्पमपुरस्कृत्य दोषा
भावहेतुतावादिनां त्वायं ग्रंथावतार इति भावः [illegible]ज्ञानेति अत्र वाक्यप्रयोगकारणीभूतवक्तृज्ञानविषयवाक्यार्थो वाधो वार्थः वाक्य

प्र·प ॥५३॥ प्रमेयमकारणीभूतज्ञानविषयतद्यो बाधोक्तत्वाद्ये[illegible]नीति द्वितीये[illegible]निता[illegible]तिगविलिंगाभासात्र गोत्वानुमानं किंतु प्राग
नुक्तगोत्वाश्रयव्यक्त्यभेदानुमानेन तत्रासद्विषयतयाभ्रमएवेतिनेत्यर्थः [illegible]गतिसंसर्गारोपाभ्युपगमादित्यर्थः गोत्वेन समं व्याप्तिग्रहे
गोतादात्म्येन समं वा सामान्यतएव न त्वन्यगोव्यक्तितादात्म्येनेति·न थाव्याप्यग्रहात्तथापि लिंगभ्रमात्मकदोषवशेन संसर्गारोपस्यैवा
भ्युपगमात्तन्न चभेदारोपोबीजाभावादिति भावः वस्तुतस्तु एकव्यक्तिकपक्षे [illegible] एकव्यक्तिकसाध्ये लिंगाभासजन्यानु
मितावन्यतादात्म्यज्ञानमसिद्धमिति नन्वगुणदोषयोर्व्यतिरेकान्वयव्यभिचारो ब्रह्मणापि दुरुद्धरः [illegible] निश्चयमभ्युपगमवादः लिं
गोपधानाभावात्तत्र भावे वा व्याप्यत्वेन तत्·नन्वनुद्भूतत्वादिना तथा चव्यापकवत्तिय[illegible]व्याप्यावश्यंभावे लिंगोपधानांशेन भ्रमत्वमिति
[illegible]सिद्धं वेद्योपलक्षणं संशयोत्तरप्रमायामपि विशेषप्रमाजन्यायामीश्वरीयविशेषप्रमैव गुणस्तस्मिन्नेवं·ननु प्रतारणानाकांक्षो
पंविनासएवविषयाबाधादनारोपरूपं ज्ञानमिति किमीश्वरेण·किंच शुकादिवाक्यस्य केवलपदज्ञानसाध्यत्वात्तत्र वाक्यार्थधीर्हे राम
तुः न चेश्वरज्ञानस्य जगज्जनकतया शुनायत्वैव तज्जनकमितिवाच्यं वाक्यार्थज्ञानतया तस्याजनकत्वात्·नयाजनकजातस्य प्रमा

त्वाप्रमात्वाभ्यां गुणदोषादिति नैवं लाघवादीश्वरज्ञानस्य गुणत्वाभ्युपगमात् आहार्यारोपस्य गुणत्वे बाधकाभावात् एकत्र गुणद्वयजन्य
त्वदर्शनात् वस्तुतस्तु प्रमा गुणः साध्यमानफले न चाहार्यारोपः काकतालीयसंवादस्तथा तथासति प्रमाणान्तरापत्तेः अनुगतानतिप्रस
क्तधर्माविच्छिन्नं विना प्रमाणत्वासंभवात् यद्वा किं चेत्यादि तन्न वाक्यार्थविषयकत्वं जनकत्वं च ज्ञानस्य गुणत्वे तन्त्रं लाघवात् ननु विशिष्ट
वैशिष्ट्यं गौरवादिति दिक् वाक्यार्थयथार्थज्ञानं गुण इति व्यवस्थितं तच्च गुणान्तराभावादुक्तगुणव्यवस्थायै ईश्वरसिद्धिरित्याशङ्क्यमानः गु
कारान्तरेण यथायथातिनगवारतदाशयानु· यदि चान्वयव्यतिरेकाभ्यां यथार्थवाक्यार्थधीर्गुणस्तदा न वन्तु ननु गुणान्तराभावे परिशे
णतस्य गुणत्वं न वा न तएवेश्वरसिद्धिरिति मनसि कृत्वा साधारणं सिद्धान्तमाह अ[illegible]न इति · योग्यताबाधकमानाभावादिकं तदा ज्ञाना
वएव पर्यवसन्नमित्यरुचेराह [illegible]नेवेति इदं चोपलक्षणं अनुमानेपि बाधाभावयथार्थज्ञानं गुण इति बोद्धव्यं ननु बाधाभावः स्वरूप
सन्नेवानुमानाङ्गं न ज्ञानं लाघवात् साध्याभावाभावस्य साध्यपर्यवसायित्वेन साध्यज्ञानस्य साध्य..ज्ञानजनकतापत्तेः न च तत्त्वं न पतिसिद्ध
साधनस्यानुमितिप्रतिवंधकत्वादिति नैवं प्रकृतेपि वा..र्थज्ञानस्य वाक्यार्थज्ञानजनकतापत्तेः न चेष्टापत्तिः अनुमानेपि ..साधनव

३१

अ॰प॰ ॥५८॥ च्छेदेपुनस्तत्तौस्यदोषत्वात् तस्यचाकांक्षाविरहपर्यवसन्नस्याप्रापिज्ञाने जिज्ञासानुदयेनस्खलनत्वात् नचप्रकृतेयोग्यतानिश्चयोन नवत्वेवसं
शयस्यजनकत्वेदोषाभावादितिवाच्यं तुल्यत्वात् साध्यनिश्चयस्येवसिद्धसाधनत्वात् नत्संदेहस्यानुमानांगत्वेनानुगुणत्वात् एतेनप्रकारांतरे
णयोग्यताज्ञानेवैशिष्ट्यंविषयः प्रकारांतरेणशंकितइतिदोषापहारः प्रत्युक्तः अनुमानतुल्यत्वात् तस्मादेकपदार्थेऽपरपदार्थनिष्ठधर्मविरोधि
तावच्छेदकशून्यत्वरूपयोग्यताज्ञानवत्पक्षतावच्छेदकसाध्ययोरविरोधविषयकयथार्थज्ञानंगुणत्वंच योग्यताज्ञानवत्संदेहासंदेहसाधा
रणं विरोधिनिश्चयेत्वनित्यत्वादिनायोग्यतानिश्चयाभावव्यापकयोग्यताज्ञानमात्रवत्तदविरोधज्ञानमात्रस्यानुमितिसामान्यहेतुतयाप्र
माणविशेषितस्यगुणत्वौचित्यात् अतएववाधानवतारदशायांगंधप्रागभावावच्छिन्नपक्षकगंधानुमितेराजासत्ता अन्यथायथार्थलिंगपरा
मर्शसापेक्षतया अनुमितेर्यथार्थत्वस्यवज्रलेपापत्तेः नन्वेवमधिकहेत्वाभासतापक्षतावच्छेदकसाध्यविरोधज्ञानस्यान्यत्रासंकीर्णस्यप्रति
बंधकत्वात् नचतद्विरोधज्ञानेयदिनसाध्यंतदावाधः अपरथाआश्रयासिद्धिरित्युभयथापिनाधिक्यमितिवाच्यं विरोधज्ञानस्यतदुपजीव्यत्वा
त्स्वतोहेतुपकत्वाश्रयास्तद्धर्मसामानाधिकरण्याभावावगाहित्वात् अन्यथा आसिद्धिवाधोभयसमावेशविकल्पकरणेनविरुद्धोपिहेत्वा राम

भासो न स्यादिति दिक् ॥ अथ भ्रमः भ्रम एव दोषः प्रमैव गुण इति न विनाशः प्रतियोगिप्रमाया अनावश्यकत्वं प्रतिप्रतियोग्यारोपस्य तावत्प्रमोत्पत्ति
जनकत्वेन व्यभिचारात् किंतु प्रमाजनकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नाभावत्वेनाजनकत्वे सति भ्रमत्वावच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिककारणताकत्वं
दोषत्वं भ्रमजनकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावत्वेनाजनकत्वे सति प्रमात्वावच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिककारणताकत्वं गुणत्वं तदि
दं व्याप्यवति व्याप्यज्ञानमव्याप्यवति व्याप्यज्ञानं प्रमाः प्रमाजनकत्वेन गुणो दोषश्चाक्लृप्तलाघवात् ननु तद्व्याप्यवति तद्व्याप्यज्ञानादि गौरवात्
तथा च वक्ष्यतो वह्न्यादिमति यत्किंचिद्व्याप्यावस्थेनावे न तदज्ञानेपि तद्व्याप्यतया गृहीतस्य ह्रदादेस्तत्रासत्वेप्युत्पत्तेः प्रामाण्यं केन वारणीयं
वक्ष्यतो व्याप्यवति व्याप्यांतरज्ञाने व्याप्यवत्त्वज्ञानसंभवात् न हि यदेव व्याप्यं तत्रास्ति तद्व्याप्यवत्त्वेनैव ज्ञानमनुमितिहेतुरिति संभवति गौर
वादित्युक्तत्वादित्यस्मदादिज्ञाने नैव तदुपपत्तेः किं तदनुरोधेनेश्वरज्ञानस्वीकार इति दिक् । किंतु विपरीतेति व्यवहारप्रवर्त्तकत्वं यदि तद्यो
ग्यत्वं यदि वा तदुपधानं तु न यथापि योग्यतावच्छेदकरूपतया असंसर्गाग्रहात्मकत्वेन ज्ञानसामान्यं दोषानुप्रवेशादेः इष्टे तु कासंसर्गाग्रह
: तस्मादेकत्वासंसर्गाग्रहसहितादुत्पन्ने ज्ञाने दोषसहकाराद्धर्मिधर्म्यसंसर्गाग्रहरूपं परतन्त्रत्वमुत्पन्नम् इत्यर्थः ॥ ननु वह्निमद्धावेन साध्य

प्र·प तदभावयोः सिद्धिर्हेतुत्वाभावात् अत एव धर्मिसंदेहे तन्निसिद्धोत्तर आशयेन शङ्कते अथ किमिति स्यात्फलं योग्यस्येति अथ च दोषात्तदनिश्चये न वृत्ति
॥५५॥ संशयास्पदं इत्यरुचेराह प्रमात्वस्येति तदा संशयोत्तरं स्यात्फलत्वादिवत्प्रामाण्यबुद्धिः प्रत्यक्षास्या नानुमितिः तादृशि स्थले प्रत्यक्षसामग्र्या बल
वत्त्वादिति भावः ननु तदनुमितिरसिद्धैव अपि तु संशयोत्तरं तु रूपप्रत्यक्षवत्तत्सत्त्वक्षमेवेत्यरुचेराह साक्षात्त्वेति न च गुणगतजातौ संकरो
न दोषः इत्याह बीजेति कार्यकारणभावव्यवस्थानं गात्मकबीजस्य द्रव्यजातावित्र गुणजातावपि संभवादिति भावः ननु नानात्वे [illegible] के
पार्थिवदिव्यापि संवादिप्रवृत्तिजनकतावच्छेदकत्वमेवोपाधिः प्रमात्वानामनुगमकः स्यादित्यस्वरसादाह किं चेति न चेति तथा चेदं [illegible]
मितिज्ञाने विषयरूपधर्म्यंशावच्छेदेन प्रमात्वं जातिः तदभावश्च विषयशून्यरजतमित्याकारके वर्तत इति न विरोधः तद्विषयत्वस्येति
रजतमित्याकारकमेव तद्विषयत्वस्य रजते सत्त्वात्तद्विषयरूपांशावच्छेदेन तत्रापि प्रमात्वं स्यादित्यर्थः [illegible]नामिति यद्यपि प्रहरादीना
मतीन्द्रियत्वमेव सूर्यक्रियारूपत्वात् उपनीतभानं च लक्षणस्यापि फलत्वे तथापि कालो विद्यमानतयोपनीतोपि प्रत्यक्षेण भास्यः तथा चोप
नयेन भानपर्यन्तमुपनीयमानः प्रहरोपाधिर्भवति उत इति वर्तमानतया तदुपनयः संभवति बलोपाधेस्तत्त्वं तांशु विनाशित्वापनयप राम

र्थेनमनवस्थित्यानतद्रुपनयः संभवति अतीतस्यैवयथाकथंचिदनुमानतयाग्रहेऽप्रमात्वेनतत्संग्राहकत्वेऽवनेत्यवतात्पर्येणेति· ज्ञानतायानि
राकारिष्यमाणत्वादिति भावः भावेवातत्राव्याप्त्युद्धारेप्यत्रकागतिरित्याह वेत्यादिति· धारावहनबुद्धिः समानविषयकनानाबुद्धिः अव्यवधाने
नतादृशशाब्दज्ञानानुत्पत्तेः अतएवाह क्रमोत्पन्नेति ज्ञानइति· साकारवादनिषेधादित्याशयः प्रमाजनकत्वेनैवानुगमः स्यादित्यत आह प्रमे
तिबाधस्येति· विपरीतप्रमाबाधइतितल्लक्षणादिति भावः तद्योग्यतायाइति· कारणतावच्छेदकधर्मस्यैवयोग्यतात्वादिति भावः अवच्छेदकइ
ति· तथाचव्याप्त्यसिद्धिरिति भावः भानेवेति· नतावत्परिदृश्यमानेत्रघटज्ञानंपश्यामइतिव्यावहारिकस्यकस्यचिदसत्त्वात्रूपस्यप्रसि
द्धावपिशुक्तिरजतभ्रमादौनामतयाभावेनवस्तुशून्यत्वसाधारणत्वादिति भावः संयोगश्चेति· गुणेऽयंसंयोगवानितिज्ञानस्यगुण
निष्ठात्यंताभावप्रतियोगिसंयोगप्रकारकत्वेपिनदत्वंताभावस्याव्याप्यवृत्तित्वेनव्याप्यवृत्तीभूतविशेष्यनिष्ठात्यंताभावा
प्रतियोगितयासंयोगस्यविशिष्टाभावसत्त्वादतिव्याप्तिरित्यर्थः ननुकुतोविशिष्टाभावोपतोव्याप्यवृत्तिरस्त्वेवसंयोगाभावोगुणइत्यतआ
हतदितिः ननुप्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वप्रकारकत्वंनप्रमात्वमित्याह विशेष्येतिप्रथ

।ध मेप्रकाराधिकरणावृत्तिरवृत्तिरेव प्रसिद्ध इति तत्र निर्विकल्पकाव्याप्तिरेव दोष इति हृदि निधाय दोषान्तरमाह प्रमेयमिति यदि निर्विक-
५८। ल्पकं व्यवहारानंगत्वेनासंग्राह्यं ब्रूयात्तदा प्रथमे किं दूषणमित्यत उक्ते दोषान्तरमाह किंचेति वैशिष्ट्यस्येति तथा च धर्मिणि सद्वैमत्यन्ते प्र-
कारे तु विपर्यय इति सिद्धान्तविरोध इति भावः विषयमात्र इति विषयतापन्न एवेदं दूषणं अन्यथा रजतत्वभ्रमविषयताया रजतवृ-
त्तित्वोपवर्णनविरोधादिति तदनुसारेण दोषमाह वैशिष्ट्येति प्रकारत्वेन निरूपकत्वेन प्रतियोगितेति प्रतियोगितावच्छेदकावच्छि-
न्नप्रतियोगिज्ञानस्याभावधीहेतुत्वात्तत्सामग्रीत्वादिति भावः तथा च योग्यानुपलम्भसहितस्य तस्य सामग्रीत्वं वाच्यं न च व्यधिकरणधर्मा-
वच्छिन्नत्वं न वति तदुपलम्भकदोषसत्त्वेनानुपलम्भः दोषासत्त्वे यावत्तदुपलम्भकाभावे योग्यानुपलम्भाभाव इत्युन यथापि व्यधिकरण-
धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावासंभवः विस्तरश्चास्यानुमानभाग इति भावः इदं च वस्तुगतिमनुरुध्योक्तं प्रकृते च व्यधिकरणधर्मावच्छि-
न्नाभावाभ्युपगमेऽपि न संगतिः तदवच्छेदेन प्रकृतलक्षणकरणे असंभवात् । तादृशविषयत्वानधिकरणवृत्तिप्रमेयत्वप्रकारावच्छिन्न- राम
त्वात्प्रमेयत्वज्ञानविषयताया तदभाववति घटे प्रमेयत्वसत्त्वादिति स्मर्तव्यं न तु स्वव्यधिकरणत्वं स्वानधिकरणवृत्तित्वं किंतु स्वाधि-

करणवृत्तित्वं तथा च अवृत्तिपदार्थमादाय व्याप्त्युद्धारः स्यादित्यत आह किं चेति प्रकृतेति न च प्रकृतज्ञानव्यधिकरणप्रकारावच्छिन्न
भिन्नत्वमर्थः तथा चान्योन्याभावमादाय सर्वं समंजसमिति वाच्यं अमांशप्रमा असंग्रहापत्तेः अन्योन्याभावस्य व्याप्यवृत्तित्वनियमादिति भाव
ः॥ ॥ यत्रेयदिति॥ ॥यत्र धर्मिणि येन संबंधेन यो धर्मोस्ति तत्र धर्मिणि तेन धर्मप्रतियोगिकतत्संबंधावगाह्यनुभवः प्रमेत्यर्थः निर्विकल्पका
संग्रहं च स्वयमेवोकरिष्यति यत्तु लक्षणयोर्भेदान्यथानुपपत्त्या निर्विकल्पकसंग्राह्यतैव विशेषयतीति तन्न विशेषणांतरस्य वक्ष्यमाणत्वात् तत्
संग्रहानुरोधेन प्रकृतव्याख्यानानादरे अवृत्तिप्रमानुपसंग्रहस्य दुर्वारत्वापत्तेः येन संबंधेनेत्यादि प्रयोजनं तु लोहितः स्फटिक इत्यादौ नांशा
द्यांतरं परासंबंधविषयत्वे तेन धर्मप्रमोजयरूपत्वमिति न तु प्रतियोगित्वं स्वरूपसंबंधविशेषो न तु निरूपकत्वं प्रतीतो तदविषयत्वा
त्तन्न चैकस्मिन्नेव प्रत्यय एकसंबंधप्रतियोगित्वमुभयोर्विशेष्यत्वविशेषणत्वाव्यवस्थाप्रसंगात्तन्न हि नासमाने वैशिष्ट्यप्रतियोगित्वानुयो
गित्वाभ्यामन्यद्विशेषणत्वं विशेष्यत्वं वा नाममात्रभेदमेव च प्रकारत्वं प्रकारित्वं चेति नियतमित्यस्वरसात्लक्षणांतरमाह तद्वतीति अत्रापि तत्
त्संबंधपुरस्कारेणेति पूरणीयं तथा च तद्विशेष्यकत्वत्प्रकारकोनुभवः प्रमेत्यर्थः स्मृतेरपि भ्रमत्वादाह [illegible]वेति सर्वमन्यत्पूर्ववत् तद

प्र·प न्यत्वरूपितत्वात्येताभाववत्त्वइत्यर्थः अन्यथान्योन्याभावस्यव्याप्यत्वेनानियमेन अप्रमांशप्रमानुपग्रहापत्तेरितिध्येयं नदेशविशिष्टविषयकत्वेप्र
॥५८॥ र्वलक्षणनिवेदइत्यर्थोनरमाहतद्विशेषणेतिनचतज्ज्ञानमन्यत्वमेवास्ताम्मितिवाच्यंविशेषणज्ञानत्वेनजनकत्वलाभार्थंतदुपादानात् अन्यथा
तद्विषयकज्ञानजन्यतयाअप्रमात्वव्याप्तिरितिभावः ननुयदिनिर्विकल्पकमसंग्राह्यमेवतद्विशेषणलक्षणघटकद्वितीयार्थसन्निकर्षत्वादेरप्र
मालक्षणेअव्यपदेश्यपदोपादानंनस्यादित्यतआह अव्यपदेश्येति नहिनलक्षणप्रविष्टंव्यर्थत्वात् अव्याप्त्यापत्तेश्चेतिनकोपिपरमतनि
राकरणार्थंतदुपादानमित्याकरएवस्फुटं ननुतदुपादानवत्त्वात्प्रमात्वंतस्येत्यर्थः योजनारहितंवैशिष्ट्यविषयं नचाभावप्रमायामना
वत्ववत्यपिनाभावत्वप्रकारकत्वं अभावत्वस्यतद्विशेष्यतयाअभावत्वविशेषणज्ञानजन्यत्वाभावादितिवाच्यं तद्व्यतिरिक्तप्रकारकानु
मवोहितदुनयप्रमेत्युक्तप्रायेतथाचप्रतियोग्यादिविशेषणवानभावइतितद्विशेषणज्ञानजन्यत्वप्रतियोगिविशिष्टाभावज्ञानंतदुनयप्र
मा अन्यथातद्धर्मिप्रमानुपग्रहापत्तेः नचतद्विशेषणज्ञानजन्यंतदुनयांशप्रमेतिवाच्यं अन्यथेदंत्वप्रकारमादायरजतांशप्रमेतिव्याप्ति राम
वारणमशक्यं तथाचप्रतियोगिनिविशेषणेअभावेचधर्मिणितज्ज्ञानमस्तिप्रमाअभावत्वांशेतुतदुक्तइतिवाच्यंयद्विशेषणज्ञानजन्य

त्वं यादृशज्ञाने तादृशज्ञानविशेष्यकोऽत्र नवहस्त्वर्थो तन्न वनित्यज्ञानावृत्तित्वानाजन्योऽपि प्रतियोग्यादिज्ञानस्याभावत्वविशिष्टज्ञाने जनकतानवच्छेदं
त्वविशेषणज्ञानस्य तज्ज्ञानत्वविशिष्टज्ञानं प्रतिजनकतायेनातिव्याप्तिः स्यादिति नाव: नन्ववच्छेदकभेदे नापि हानिरिति चेदेवं नहि रहस्यं विहाय के
वलेवच्छेदकेहानि: नवतील रूपेत्याह यदवच्छेदेनेति नन्वयं संयोगवान् गोत्वान्नित्यत्वभेदे अवच्छेदकाविषयके अव्याप्तिः न च तत्र तदवविष
यकप्रत्यक्षो असिद्धएवेति वाच्यं प्रत्यक्षेण तथाभावेऽपि शाब्दज्ञाने तादृशप्रमात्त्वपयहापत्तेरिति न तदन्तिरिक्तदेशकत्वस्यावच्छेदकपदार्थत्वेन सं
योगादेरेव तदवच्छेदकत्वात् वस्तुतस्तु यदवच्छेदेनयत्र यदस्ति न हि विरुद्धधर्मानवच्छेदेन तत्र धर्मिणि तस्यात्र नवः प्रमा सच विशिष्टाना वो
वच्छेदकमात्रानाना तत्र कारविरुद्धधर्मावच्छेदकानानात्वा विशिष्ट इति सर्वं रमणीयं पाकेनि हदं च घटादिसत्वमात्रमस्तीत्यादेवु मर्यादा विवक्षि
तः तदा यदि च वर्तमानत्वपर्यन्तं तत्तात्पर्यविषयस्तदा पाकरक्ते श्याम धीरप्रमैवेति तत्वं अन्येतित्यस्वरसो ज्ञापनं स च अतएव तं प्रामाण्य
मिति किमतएव तं त्र ह स्यौपथिकं प्रमापदप्रकृतिनिमित्तं प्रमाणां त्वः अर्थानरत्वात्व्यतिचारात् स्वतो ग्राह्यत्वादि विचारविषयस्य प्रकृत्यौ
पयिकस्य प्रामाण्यस्य प्रस्तावे उक्तलक्षणस्यानाकांक्षितत्वात् अप्रमांशेऽप्यतएव तात्रनापरः असंभवस्यां कप्रवदर्शितत्वादिति प्रकारभेदे

प्र·प ।।५६।। ।।५८।।

नदोषइति लक्षणांतरमाह यद्वेति एकस्या विषयतायास्तदवच्छिन्नत्वानवच्छिन्नत्वपरं विरुद्धेन तु विशेष्यवृत्तिप्रकारत्वनदवृत्तिप्रकारत्वेऽपीति भाव
ः। विषयताद्वयेति ज्ञानलक्षणो निष्प्रायेण प्रकृते तु विषयतैक्येपि न दोष इत्युक्तमनुपदं तदुक्तं ज्ञानमतत्त्वविवेकइति शेषः प्रकाशस्येति संबंधांतरं विनात
दीयताप्रयोजकस्वभावविशेषएव विषयत्वं इत्याद्योगनमतः प्रकाशस्य सत इति प्रकाशत्वेसतीत्यर्थः स्वभावतः सविषयः प्रकाश एव लाघवात् इत्यादी
नां तत्तज्ज्ञानोपाधिकमेव सविषयत्वं अन एवेश्वरज्ञानस्वीकारः कृतेरेव कार्यहेतुतया तस्याश्चेश्वरज्ञानं विनासद्विषयकत्वाभावात्तद्विषयकत्वलाभा
र्थं ज्ञानेच्छयोः स्वीकारः स्वसमानकालीनेच्छाधीनं कृतिविषयत्वं तादृशज्ञानाधीनेच्छाविषयता अतएव न ज्ञानवदिच्छादिप्रत्यासत्तिरभ्यु[illegible]ज्ञा
नेनैवान्यथासिद्धेः वस्तुतस्तु ज्ञानमेव विषयतालाघवात् न च विषयतासंबंधः सचान स्वरूपद्वयमिति वाच्यं विशिष्टधीहेतोरावश्यकत्वात् न च विषयो
तेकेतुः अतीतानागते च विषये ज्ञानत्वव्यवहारानापत्तेः न च ज्ञानमात्रस्य विषयतात्वे तद्वदेव विषयतासंदेहानुपपत्तिः घटज्ञानो न वा घटेपि संश
यदर्शनात् घटीयत्वेन ज्ञानस्य गृहीतमिति यदि तदा प्रकृतेपि तुल्यं न च घटीयत्वेन ज्ञाने घटविषयत्वं तत्तु ज्ञानमेवेति ज्ञानत्वाद्यवच्छेदेन संदेह इति वा राम
च्यं तद्वन्न यद्यहेपि तुल्यत्वात् तेन रूपेण गृहीतेपि घटज्ञाने विशिष्टधीजननयोग्यतायाः न गृहीतेति तत्त्वेहि संबंधत्वमननः संशय इति चेत्तरदमपि

ज्ञानमात्रविषयत्वे तुल्यं तर्हि ज्ञानस्वरूपं न विषयत्वं अपि तु विषयविशिष्टधीजननयोग्यत्वमिति चेत् सोयमस्माकं सगोत्रकलहो न तु विशेषणता
वादः स चार्थे स्वरूपसंबंधनिरूपणेप्यावेसमर्थयित्यत इति दिक् कारणकृत इति विशेषणज्ञानं विशिष्टज्ञानकारणं समूहालंबने तु युगपदुत्पन्न
य ज्ञानसामग्री तत्कृत इत्यर्थः नतु विशेषणज्ञानस्य कारणत्वे गृहीते तत्कृतो विशेषः स्यात् न च न विशिष्टज्ञानत्वं कार्यतावच्छेदकं गृहीतमिति भेद
कांतरमवश्यमपेक्षणीयमित्यत आह कार्यकृत इति अतद्व्यावृत्तिबोधलक्षणकार्यकृत इत्यर्थः नन्विह प्रधि कारणतावच्छेदकविशिष्टज्ञानत्वाम
हेतुत्वमिति समूहालंबनेन भेदकं विषयभेदमाह प्रकारकृत इति वैशिष्ट्यप्रतियोगिकृत इत्यर्थः दंडपुरुषाविति दंडपुरुषावुभौ विशेष्यौ दंडी
त्यत्र तु पुरुषानुयोगिकवैशिष्ट्यप्रतियोगित्वं दंडस्य विषयः समानवित्तिवेद्यतया वैशिष्ट्यं गृह्यमाणेन तत्प्रतियोगिनो भावप्रतियोगिन इव प्रतियोगि
त्वस्यापि विषयत्वादिति भावः॥ अर्थवत्त्वेति तद्वतीत्यादि विशेषणस्येति शेषः अन्यथेति ज्ञानस्य व्यधिकरणप्रकारकत्व इत्यर्थः रजतत्वेति रजत
त्वप्रकारकानवविषयत्वाभावासमानाधिकरणमित्यर्थः यथार्थेति समानाधिकरण्यांशवैयर्थ्यादिति रजतार्थीति रजतार्थिप्रवृत्तिविषयता
तिरिक्तावृत्तित्वात् रजतमात्रेति रजतमात्रेत्यर्थः तेन नन्वसाधनवैकल्यमित्यर्थः अप्राप्तकालस्य पुरुषदोषतया व ... माह रजतमात्रेति मात्र

प्र.प ग्रहणं समव्याप्तोपाधिपक्षे रजतेति साधनाधिकरणरजतेत्यर्थः उपाधिर्विषयतात्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकः अन्यथा ज्ञानादेः साध्यव्यापकत्वापत्तिः रजताद्

॥६०॥ वृत्तित्वे अरजतवृत्तित्वं यथाश्रुते रजतारजतसाधारणधर्मि साध्याव्यापकत्वादिति अत्र ज्ञानाप्रवेशे इच्छाविषयतायास्तथात्वेन सिद्धसाधनं स्यादिति ज्ञानग

र्भं पक्षमाह रजतत्वेति वृत्तित्वसंबंधः न चाननुगतत्वमनुगतं साध्यमाह अरजतेति विषयतात्वपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकमुपाधिमाह रजतेति न

नु विशेषणविशेष्ययोरैक्येन विषयता तथा चानवच्छेदकत्वविवक्षितो न साध्यव्यापकोपाधिरित्यतो दोषांतरमाह विषयताया इति तथा चाप्रयाति क्रिय स

पासिद्धि दृष्टान्तासिद्ध्यादीति भावः विवादपदमिति शुक्तिविषयकप्रवृत्तिजनकमित्यर्थः न च तस्य हेतुत्वेन व्याप्तिग्रहएव सिद्धसाधनापत्तिरि

ति वाच्यं रजतज्ञानत्वस्याधिकस्य पक्षतावच्छेदके प्रवेशात् न च तदंतर्भावप्रयोजनप्रश्नावसरः उक्तस्यैव तथाभावात् पक्षतावच्छेदकैक्ये

क्यं अतः सिद्धसाधनमिति प्राचीनप्रयोगाच्च रजतज्ञानमात्रपक्षत्वे त्वंशतो बाध इति विशिष्टपक्षतेति स्मर्तव्यं शुक्ताविति अत्र ज्ञानग्रह

णं निर्विषयेमनोयोगादौ व्यभिचारवारणाय फलज्ञाने व्यभिचारस्तु कथं वारणीयः इत्थं प्रवर्तकज्ञानं प्रवृत्तित्वावच्छिन्नकार्यताप्र राम

तियोगिककारणताश्रयत्वं फलज्ञानं चोपायेच्छायां हेतुर्न तु प्रवृत्तित्वावच्छिन्ने प्रवृत्त्यभावेपि इष्टोपफलज्ञाने नेच्छोत्पत्तेरिति भावः अ

सिद्धिः आश्रयासिद्धिः विशेषणाभावात्तद्विशिष्टाभावात् न तु हेत्वसिद्धिः अप्रसिद्धेर्निकरणे व्यतिरेकाज्ञानात् स व्याप्यत्वाभावो निरूप्यत इति सिद्धां
तादिति विशेष्यवृत्तिरेव विषयतेति मतमालंब्याह शुक्तिरिति स्वधर्मीति स्वविशेष्यविशेष्यकेत्यर्थः अतो नोपाधेः सुखादौ निर्विषयके साध्याव्यापक
तेति भावः ॥ ॥ रजतार्थितेति अत्र रजतार्थिताजन्येति शुक्तिप्रवृत्तिविशेषणं सिद्धसाधनवारणाय न विष्टपदस्य रजतपरत्वेन बाधवारणाय तत्
या सतीष्टसाधनत्वविरोध इति भावः इष्टेति अत्रेष्टं च प्रवृत्तिविषयश्च तयोर्विशिष्टज्ञानमभेदज्ञानं पदार्थतावच्छेदकभेदएव द्वि पुरुषयोरित्य
येव हेतुरस्य साधुत्वात् इष्टमिष्टतावच्छेदकं प्रवृत्तिविषयश्च तयोर्विशिष्टज्ञानं संसर्गज्ञानं वा इष्टस्य पुरोवर्त्तिनि विशिष्टज्ञानं अभेदज्ञानं वारोहे
:शिरस्त्वचेकाभेदेपि भेदविवक्षया पक्षाः साधुत्वात् इष्टमिष्टतावच्छेदकं तस्य पुरोवर्त्तिनि विशिष्टज्ञानं संसर्गज्ञानमिति दात्तत्वाच्च त्वंसा
ध्यमित्यर्थः वस्तुतस्तु अभेदज्ञानसंसर्गज्ञानयोरन्यतरयोरपि प्रवृत्तिहेतुत्वं अत एव संसर्गारोपस्तादात्म्यारोपाद्व्यारोपभेदः सर्वसिद्धः न चा
नयोः प्रत्येकधर्मावच्छेदेन प्रवृत्तिहेतुताव्यभिचारादिति तयोरनुगतधर्मावच्छेदेन प्रवृत्तिहेतुतानुपपत्ताच तथैव साध्यमपि अन्यथा व्यभिचारप्रसं
गात् तत्रेष्टतावच्छेदकप्रकारकप्रवृत्तिविषयविशेष्यकज्ञानसाध्यत्वं प्रवृत्तिरिति तादृशज्ञानत्वेनैव जनकत्वात् न चेष्टतावच्छेदकप्रकारक

प्र·प ॥६२॥ रजतस्मरणप्रवृत्तिविषयविशेष्यकशुक्त्यनुभवाभ्यामेव [illegible] साधने तत्प्रकारकत्वविशिष्टतद्विशेष्यकत्वस्य ज्ञानकत्वावच्छेदकत्वेन तादृशज्ञानत्वस्यै
व साध्यत्वात् इष्टपदस्येष्टतावच्छेदकपरत्वेन प्रवृत्तिविषय [illegible] पदस्य प्रवृत्तिविषयविशेष्यकज्ञानपरत्वेन तद्घटकपदकाभिधारेणान
दृष्टिविशिष्टत्वलाभात् न च संसर्गतादात्म्यविषयभेदे न ज्ञानभेदे कथमेकप्रकारकत्वमिति वाच्यं विशेष्यविशेषणसंसर्ग इत्येवंविधविशिष्टधीविषय
:संसर्गश्च क्वचिद्रजतत्वादिसमवायः क्वचिद्रजतादितादात्म्यं तथा च यत्र समवायः संसर्गस्तत्रापि रजतत्वं प्रकारो यत्रापि रजतत्वाश्रयाभेद
:संसर्गस्तत्रापि रजतत्वं प्रकारः तदाश्रयाभेदस्य वैशिष्ट्यलाभादिति सर्वमवदातं न च भासमानत्वादिना अनुगतीकृतवैशिष्ट्यप्रकारकत्वमनु
गतमिति तदपेक्षयेष्टपदस्येष्टतावच्छेदकपरत्वे षष्ठीसमासएवास्त्रियतां षष्ठीविनत्वार्थसंबंधस्य समवायतदाश्रयाभेदान्यपर्यवसितिवा
च्यं संबंधमात्रस्य षष्ठ्यर्थत्वे तु प्रसंगात् ननु तत्त्वेन परत्वेन अनुगमात् इष्टत्ववभासमानत्वेनानुगमे भासमानसंबंधस्य यः प्रतियोगी तत्प्रकारकत्व
मनुगतं न च युक्तसंबंधोऽयमपि न संबंधेतरप्रतियोगित्वेन भासते येन प्रकृते व्याप्यत्वान्वयव्यभिचारः स्यादिति दिक् अत्र समानाधिकरणतया
इष्टाविशेषणानन्तु ज्ञाने समूहालंबनादपि प्रवृत्त्यापत्तिप्रसंगेन तद्देशे तत्प्रकारकत्वविवक्षायेष्टप्रकारज्ञानस्य अवच्छेदात् प्रवृत्तिलात् भाग राम

त्वप्रवृत्तित्वात् जातिविशेषण एव तात्र प्रवृत्तित्वे अन्यथा प्रयत्नसामान्यपरत्वेनिवृत्तिरूपे यत्ने गगनदीये प्रयत्ने व्यभिचारादित्तिन त्वेष्टेति न चेदं यथा
स्तनं स्वत्वादौ साध्याव्यापकं प्रवृत्तित्वरूपसाधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकतायां त्वपाधिशरीरप्रविष्टप्रवृत्तित्वोपादानानुपपत्तिरिति वाच्यं समव्याप्तो
पाधिपक्षावलंबनेन तथोपाधिव्यपदेशादिति भावः साधनेति साधनं आर्द्रेन्धनं व्यापकतया निश्चितमिति यावत् तद्विशेषितत्वादित्यर्थः तथा च विपक्ष
बाधकेन व्यापकतया निश्चितेऽपि तेन तद्व्यापकतया साध्याव्यापकत्वानुमानादिति भावः यद्वा साधनविशेषितत्वादिति पक्षेतरत्वादिवत्सर्गि
तोऽनुपाधित्वनियमादिति वस्तुतस्तु साधनविशेषितत्वादिति साधनरूपविशेषणविशिष्टत्वादित्यर्थः तथा च व्यर्थविशेषणतया विशिष्टेन
साध्यव्यापकः प्रवृत्तित्वमात्रस्य व्यापकत्वेन व्यापकत्वात् अत एवाग्रे वक्ष्यति यत एव नत्रोपाधिविशिष्टस्य प्रवृत्तित्वस्य साध्याव्यापकतया कथं प्र
वृत्तित्वमात्रे व्यापकतापरः इति वाच्यं प्रयत्नत्वस्यैव पक्षधर्मितावच्छेदकत्वसंभवात् न च व्यापके न व्यर्थविशेषणतावीजसाध्यान्तरनावैश्च सम
नव्याप्तत्वसंभवात् इति तत्वं न चेष्टविषयत्वमेव विषमव्याप्तउपाधिरस्त्विति वाच्यं लाघवेन प्रवृत्तिमात्रेणैव त्वेन पक्ष एव साध्याव्यापकता
दिति भावः कार्यपक्षकमुक्त्वा कारणपक्षकमाह यद्वेति ज्ञानेन साक्षादन्यथाख्यातिसिद्धिस्तेन साध्यत्वपरिचायकतयेति पूर्वोक्तः पक्ष

प्र०प०
॥६२॥

विशेषणप्रयोजनमंशतो बाधवारणमेव यथाप्रमत्तावच्छेदके कोपि न तथा वक्ष्यते रजतेत्याजन्यत्वे तु स्वरूपकथनाया प्रसक्तार्थीत्युपलक्षणं रज
तार्थीदंज्ञानस्यापि दृष्टांतत्वसंभवात् कार्य्याभावव्याप्याभावप्रतियोगित्वं प्रयोजकत्वं न हेतुमात्रनियतमित्याह अवच्छेदकत्वेपीति नन्विदं कारण
कारणेप्यस्तीत्यारोपहेतुस्म...नादेव व्यभिचारीत्यत आह हेतुत्वमपीति तथा च प्रसाध्यांगकं प्रवर्त्तकत्वमेवात्र हेतुरित्यर्थः रजतेष्टेति समानाधि
करणरजतेच्छाजन्यप्रवृत्तिहेतुज्ञानत्वादित्यर्थः नन्विष्टप्रवृत्तिविषयविशिष्टधीसाध्यत्वमप्रसिद्धं सत्यस्थलेपि समवायस्यातींद्रियत्वेन विशि
ष्टज्ञानाभावात् वैशिष्ट्यविषयकस्यैव ज्ञानस्य विशिष्टज्ञानत्वादिति तदिदमन्यतराप्रसिद्धं साध्यमित्यत आह समवायेति वैशिष्ट्यविषयकज्ञा
नवादिनोप्यग्रहीतासंसर्गधर्मधर्मिविषयकैकज्ञानस्वीकारात्तादृशविशिष्टधीजन्यत्वमेव साध्यमित्यर्थः प्रमास्थलवैलक्षण्याभावमात्रानु
द्देश्यं तावतापि निर्व्यूढं तथा सति हि वैशिष्ट्यविषयकत्व एव विवादो न तु प्रमावैशिष्ट्य इति भावः ननु वैशिष्ट्याविषयकत्वेन समूहालंबनाद्भे
दः नचैतावता अन्यथाख्यातिः इमे शुक्तिरजते इत्यादिज्ञानाभ्युपगमादित्याशंक्य निषेधति नचेति व्यधिकरणेति न च वैशिष्ट्यभाने तत्प राम
तियोगित्वं प्रकारत्वमपि दुर्लभं समवायादेरवैशिष्ट्येप्यतद्वद्वृत्तेरेव तत्त्वात् अन्योन्याभावस्याप्यभानत्वप्रकारकज्ञान एव प्रतियोग्यव

त्रिधर्मित्वादिज्ञानादिज्ञानान्तरवत्तत्तद्विशेषणताविशेषो धर्मित्वप्रकारत्वमित्यनर्थान्तरं धर्मित्वं विशेष्यत्वं प्रकारित्वमित्यप्यनर्थान्तरं अत एवाग्र
हीतसंसर्गधर्मधर्मिणोर्वरज्ञानत्वमित्यत्र धर्मधर्मिपदप्रक्षेपः अन्यथा दण्डपुरुषसंयोगा इति समूहालम्बनस्य दण्डपुरुषविशिष्टबुद्धित्वापत्तेः नचात
त्रासंसर्गाग्रह एव दण्डसंसर्गवति पुरुषे न दण्डसंसर्गाग्रहे अन्यथाख्यात्यापत्तेः नन्वेवं व्याख्याने धर्मधर्मीत्येवास्तु न तत एव समूहालम्बनव्यवच्छेदात्
किमगृहीतेत्यादिनेति चेन्नैवं इदं रजतमिति ज्ञानस्यापि रजतविशिष्टज्ञानत्वापत्तेः अत्र केचित् एकपदमत्र संपातायातं धर्मधर्मि
गोचरत्वस्य प्रत्येकज्ञानासंभवे ज्ञानद्वये अतिव्याप्त्यसंभवादिति तन्न धर्मविषयत्वसमानाधिकरणधर्मिविषयत्वज्ञानत्वस्य विवक्षितत्वा
त् तत्र ज्ञानद्वये नापि निर्विकल्पे तदुभयसामानाधिकरण्यसत्त्वाज्ज्ञानत्वस्येति तद्वारणायैकपदं इदं ज्ञानमिति प्रथमे रजतज्ञानमिति द्वितीये
व्यमतत्र इति मन्मतेन तु तस्यैव पक्षत्वात्तत्रैव साध्याव्यापकत्वे न गगनज्ञाने च साध्याव्यापकत्वमिति भावः पक्षस्येति मम तु हेतोः साध्यव्याप्ततया
पक्ष एव साध्याव्यापकत्वादिति भावः अन्यथेति विसंवादिप्रवृत्तिजनकस्यापि दोषजन्यत्वं इत्यर्थः प्रवृत्तिहेतुत्वात् प्रवृत्तित्वावच्छिन्नजनक
त्वात् नत्वान्यथाहादेवेत्यत्राप्रयोजकादिति शेषः तदेवाह परेणापीति पुरोवर्तीति नन्वेवं रजत एव नेदं रजतमिति ज्ञानादपि प्रवृत्त्यापत्तेः न

प्र·प त्रान्यथाख्यातिनये नञ्ज्ञानभेदस्वीकारात् रजतप्रतियोगित्वकल्पनेऽनुभूयमानरजतनिष्ठभेदाविषयकत्वात् न चाख्यातं न्यविशेषणादेवैव
६३॥ मिति वाच्यं तद्भिन्नाभावमात्राविशेषणत्वमित्यस्यैवक्तुमिति किंतु पुरोवर्तिवृत्तित्वेन गृहीतभेदविशेषणत्वं तथा च कथमप्रसंगः इति चेत् पुरोवर्ति
निष्ठभेद इत्यस्य पुरोवर्त्यगृहीतासंसर्गभेद इत्यर्थात् एवमग्रेऽपि पुरोवर्त्यगृहीतासंसर्गेष्टभिन्नत्वज्ञानाभावे तात्पर्यात् अस्तिहि रजतभेदर
जतमित्यत्र रजतप्रतियोगित्वेन ज्ञानभेदस्य रजते असंसर्गाग्रहः रजतभिन्नत्वस्य वा रजते असंसर्गाग्रहः वस्तुतस्तु पुरोवर्तिनिष्ठभेदे
ज्ञायमानरजतप्रतियोगिकत्वासंसर्गाग्रहाभावस्तथा च विशिष्टाभावो यत्र रजतप्रतियोगित्वमज्ञातं विशेषणाभावात् यत्र तु तत्संस
र्गाग्रहस्तत्र विशेष्याभावात् विकल्पः न च पुरोवर्तिशुक्तिनिष्ठभेदे रजतप्रतियोगित्वासंसर्गाग्रहे अन्यथाख्यातिः रजतप्रतियोगिकभेदस्य
शुक्तिनिष्ठत्वादिति वाच्यं दोषवशेन शुक्तौ रजतप्रतियोगिकभेदस्याप्रतिसंधानमित्युभयसिद्धत्वात् अत एव यत्र रजतभेदासंसर्गाग्रहो न र
जतं किंतु रजतवृत्तिभेदे रजतप्रतियोगित्वासंसर्गाग्रहस्तत्रापि नेदं रजतमिति ज्ञानान्न प्रवृत्तिः एवमग्रेऽपि पुरोवर्त्यगृहीतासंसर्गेष्ट राम
भिन्नत्वज्ञानाभावे पुरोवर्तिनि ज्ञायमानेष्टभिन्नत्वासंसर्गाग्रहाभावे वा तात्पर्यं अत्र च विकल्पो भेदाग्रहपदविषयत्वेन हेतुत्वप्रतिवं

यकप्रातियोगिकयोरुभयोरपि हेतुत्वात् ग्रंथस्थाभेदाग्रहत्वेन निरूपयित्वा समंजसनीयः न चित्ताविलायादयो अभेदविषयकव्यवहारः समा
न विषयकधीसाध्या इत्याशंक्य निषेधति न चेति इक्कादीनामिति ज्ञातत्रुटौ व्यावर्तिमात्रविषयत्वेनाभेदविषयत्वस्य स्वरूपासिद्धत्वमित्यर्थः अभेदा
भिलापरूपं व्यवहारस्तु भेदविषयकधीसाध्य एव यः भेदस्फुरणे वासंसर्गाग्रहसहकारिणं तद्धेतुत्वात् रजतस्फुरणे विवक्षिता वित्याह अभेदेति
यद्वा असंसर्गाग्रहमात्रेण तद्रूपप्रवृत्तिस्तद्विषयकत्वं पर्यवसं हेतुत्वाप्रयोजकमित्याह अभेदेति न तु भ्रमत्वेन ज्ञानाभावो नवतु न्यायनये हेतुर्यथा
थेत्याभावस्य तत्त्वात् न तु तन्मते अगृहीतभेदज्ञानद्वयत्वरूपभ्रमत्वस्य ज्ञानाभावो हेतुर्वाच्यः सर्वाविशिष्टाभावो यत्रागृहीतभेदत्वविशेषणा
ग्रहस्तत्रापि संभवतीति गृहीतभेदज्ञानद्वयेऽपि प्रवृत्त्यापत्तेः तथा च केवलभेदज्ञानाभावो हेतुर्वाच्यः [illegible] न संभवति भेदज्ञानोत्तर [illegible] त्वमि
तावपि अनुपदं वक्ष्यमाणापत्तेः भेदज्ञानस्याभेदानुमित्योत्तरवर्तिन्या विनाशे अनुमित्यनुपदविनाश [illegible] समय वर्तिन्स्था [illegible] ततो मनी
तरमाहयद्वेति प्रतिबंधकाभावस्य हेतुत्वे कुतस्तव शाक्तिकादिषु रजतत्वस्वरसाहाय [illegible] इष्टभेदाविषयकं उपस्थितेष्टभेदाग्रहीतासंसर्गाग्र
वर्ति विषयकमित्यर्थः तेन रजतत्वेन इदं रजतमिति ज्ञानं तो [illegible] प्रवृत्तिः [illegible] ज्ञानद्वयत्वेन धर्मिधियो रजतभेदाविषयकत्वेनानिष्ट

प्र०प० ॥६८॥ संसर्गात् स्यात् तत्र विशेषणाग्रहेन तत्प्रतीकारः इत्युक्तं नव्यत्वमते भेदो भेदानुमितिगोचरः इत्याह नचेति अविरोधि ... कनिश्चयप्रकारत्वात्
नचैवमनाहार्यनिश्चये प्रतिबन्धकत्वादिति भावः अन्यथा हि द्वैधीविषयत्वमात्रेणोत्तरज्ञानविषयतायां पूर्वभेदज्ञा. नात् भेदत्वमप्युपपत्ति
बिंबादिप्रत्ययस्योभयविरुद्धकोटिकतया संशयः स्यान्नतु तादृशाः प्रतिबिंबादिप्रत्यया इत्याह अत एवेति नचेदमसम्भवे तेषुच्यते नञ्त्व
मतेपि अयमभ्रान्त इति भेदत्वधर्मिप्रकारितानगृहीतासंसर्गत्वेन भिन्नज्ञानगोचरत्वेपि रजते नेदं रजतमित्यस्यैव प्रतिबंधकत्वसं
भवादिति वाच्यं भ्रान्ताभेदानुमित्येव भ्रान्तभेदासंसर्गग्रहात् भेदे अगृहीतासंसर्गत्वस्याभावात् अयमभ्रान्त इत्यस्य ग्रहस्य भ्रमत्वनिश्च
यात् तादृशनिश्चयाविषयागृहीतासंसर्गभेदज्ञानस्य चान्त्रप्रतिबंधकत्वात् अत एव नपीत इति प्रमायामपि यत्र पीताभेदानुमित्याप्र
वृत्तिस्तत्र नकिंचिदनुपपन्नं तत्र प्रमायामपि भ्रमत्वनिश्चयात् वक्तव्यो नभ्रान्त इत्यगृहीतासंसर्गधर्मिधर्मिधीसत्वे तस्य ज्ञानद्वयतया नाभे
दानुमितिपर्यन्तमुपस्थितिः युगपज्ज्ञानद्वयानवस्थितेः भवतितु नेदं रजतमित्यत्र ज्ञानद्वयावस्थानस्य युगपदभ्युपगमात् इदं चात्राव राम
धेयं यएवारोपनिमित्तोसंसर्गाग्रहस्यएवारोपस्थानीय इत्यनुमित्यात्मकभेदादिग्रहे प्रत्यक्षतदग्रहात्प्रत्यक्षपीतादिभ्रम इति दिक् न

ना

नु संशयः कथमसंसर्गाग्रहः उभयकोट्योरेकानुभवगोचरत्वेन प्रत्येकानुभवजनितसंस्कारस्य प्रत्येकमात्रस्मारकत्वेन युगपदुभयस्म
त्यजाभावादित्यत आह एकदेति पदस्मृताविवान्योन्यसहकारेण स्मृतिजनकत्वात्प्रत्येकज्ञानद्वयसामर्थ्यादेवमिलितज्ञापकत्वादिति भावः अ
थेति युगपदुभयस्मृत्यनभ्युपगम इत्यर्थः दोषमहिम्नेत्यभ्युपगम्योक्तं वस्तुतो भेदाग्रहः प्रत्येकवस्तुगृहीतासंसर्गभेदाग्रहः तथा च स एव
तत्रास्तीति किं स्यात्तन्त्रेणोत्पत्त्यवधेयं नन्वेवमभ्युपगमवादोऽपि नायं उत्पत्संनवादिति न स्यात्तत्र मन्याविशेषणत्वमात्रं अत एव प्रामाण्यसं
शयादन्योऽर्थसंशय इति तथा हि स्यात्तत्र प्रवृत्तिविषयागृहीतासंसर्गभेदाविशेषणत्वं वाच्यं ननु भेदाविशेषणत्वमात्रं अन्यथा भेदं गेहव
हीत्यादितोऽप्रवृत्त्यापत्तेः तथा च भेदाग्रहे स्यात्तत्र नियमः अस्यात्तत्र भेदग्रह एवेति चेन्नैवं। रजतभेदरजतत्वात्यन्ताभावयोर्द्वयोरपि ग्रह
तेः प्रतिबंधकतया द्वयाभावो हेतुस्तदुभयमुभयरूपतया संगृहीतमिति भावात् तथा च भेदाग्रहे स्यात्तत्र तदगृहीतासंसर्गीत्येतावता भाव
प्रतियोगितानुपस्थितधर्मावच्छिन्नत्वं असंसर्गाग्रहे तादृशभेदप्रतियोगितेनानुपस्थितत्वं वस्तुतस्तु भेदाग्रहो व्यावर्तकधर्माग्रहः शु
क्तित्वादिग्रहस्यापि प्रतिबंधकत्वादिति संक्षेपः ननु प्रतियोगिस्मृतिं विना भेदादिज्ञानाभावेन भेदरजतमिति भेदग्रहपूर्वं स्वतंत्ररजत

ग्रह

प्र·प स्फुरतेरावश्यकत्वान्नेदं रजतं किंतु शुक्तिरिति प्रत्ययानुपपत्तेरिति निवृत्त्यापत्तिरिति चेन्न भेदाग्रहो हि प्रतिबंधकाभावतया हेतुरत एव तत्संस
॥५८॥ र्गाभावमात्रं तत्र प्रतिबन्धकाभावश्च कार्यसहभावेन हेतुरिति पूर्वं स्वतंत्रोपस्थितावपि नेदं रजतमिति ज्ञानकाले तदभावादप्रसंगात् द
।६४॥ तत्र भेदासंसर्गाग्रहाञ्जित एवम्भूतत्वुपस्थितत्वे तत्र तु स्वतंत्रोपस्थितत्वशंकापीति न तत्र लिंगभ्रमस्य वह्निस्मृतिद्वारमित्यन्वयः अय
मभ्युपगमवादः निर्विकल्पकाभावासंसर्गाग्रहस्यैव तदानीं भावात् न निर्विकल्पकमित्यत आह भावात् निर्विकल्पकत्वविशिष्टज्ञानस्य त्वयापि प्रतिबंधक
त्वोपगमात् कथमन्यथा संशयादेव न प्रवृत्तिः तथा च निर्विकल्पकाभावधीः प्रवृत्तिजनिका सा चासंसर्गाग्रहस्यानाभिविक्तेत्यत तदर्थमेव
तत्र यथा साधुसरणादिति लिंगज्ञानेति यद्यपि त्वन्मते त्वनुमितित्वजात्यभावेन लिंगज्ञानजन्यत्वे नैवानुमिनोमीत्यनुव्यवसायः स चानापी
ति नारोपः तथाप्यत्र लिंगज्ञानस्य निर्विकल्पकत्वस्वतंत्रोपस्थितिमात्रप्रतिबंधकत्वेन तु पर्वतानुभवजनकत्वं भ्रमत्वं च ज्ञानद्वयवृत्तीति न लिं
गज्ञानजन्यत्वरूपानुमितित्वसंभवोपीति युक्त आरोपः अत एव तदनंतरजातित्वमात्रमुक्तं तथा च तेन तज्जन्यत्वारोप इत्यर्थः नन्वनिष्टा राम
नेदग्रह एव निवृत्तिहेतुः परैरपि किं नांगीक्रियते तत एव न शुक्तिरित्यत्र न निवृत्तिरित्यत आह अनिष्टेति न प्रवृत्तीति स्वातंत्र्याभावात्र प्रव

त्तिर्भेदाग्रहान्नान्यथाख्यातिरित्यर्थः यथा च ख्यातेश्च भेदाग्रहादुनावपि तंत्रं तथोपपादितं अथ प्रिं किंचिदुच्यते भेदाग्रहो न तावदन्योन्याभा
वाग्रहमात्रं व्यावर्तकधर्माग्रहमात्रस्य प्रतिबंधकाभावतया हेतुत्वात् तदुक्तं असाधारणधर्माग्रहश्चेति अत एव शुक्तित्वधियापि प्रवृत्तिप्रति
बंधः प्रवृत्तौ निवृत्तौ च तत्तदग्रहस्य प्रत्येकं हेतुत्वे गौरवमित्यनुगतरूपेणैव हेतुत्वस्य वाच्यत्वात् तस्मादन्यविशेषणत्वानुपस्थिततत्त्वरूपे
ण ख्यातेश्चैणोपस्थिते इष्टानिष्टतावच्छेदकधर्माग्रहः प्रवृत्तौ वा निवृत्तौ वा हेतुरिति पर्यवसन्नं न चेदं रजतं गेहे नास्तीत्यतोऽप्रवृत्त्या
पत्तिः न हि तत्र रजतमन्यविशेषणतयोपस्थितं किंचिदेव तद्विशेषणतया च रजतं यत्त्विदं रजतमिति ज्ञानोत्तरं तथा ज्ञानादाद्यज्ञाना
देव न तत्र प्रवृत्तिरिति तदप्युक्तं रजतएव नेदं रजतमिति ज्ञानपूर्वं स्वतंत्ररजतोपस्थित्या युगपत्प्रवृत्तिनिवृत्त्यापत्तेः कार्यसहभावपर्यंतस्य
तद्धेतुतायां वाच्यत्वात् अत एवेष्टभेदाविषयकज्ञानप्रवर्तकत्वपक्षेपि नपीतः शंख इत्यतः प्रवृत्तिः शंखत्वस्य तद्धि रूढस्य ग्रहात् ननु श्वै
त्यानुमित्या पीतत्वे विषयीकृते येन ततो प्रवृत्त्यापत्तिरिति संक्षेपः एवं विधेति यद्यप्येवं विभ्रमसंज्ञेपि न किंचिदनिष्टं तदुक्तं यथापत्ति
रन्यतरस्यान्यतरत्र ख्यातेः ख्यानाद्वादेव निरासात् न हि ख्यातेरन्यमविशेषणत्वमात्रं किंत्वगृहीतासंसर्गाभावप्रतियोगित्वेनागृहीतत्वेऽ

अ·प
॥६५॥

स्तिचात्र रंगागृहीतासंसर्गभेदविशेषणतया रंगोपस्थितिस्तु रजतागृहीतासंसर्गभेदविशेषणतया न तत्रापि नेदं रंगामित्युल्लेखापत्तेः नच
तु वास्वातंत्र्यमविशेषणत्वमेव तथापि न किंचिदनिष्टं संवादिप्रवृत्तिनिवृत्त्योर्हि एवकारात्वात्तिवंधेनापियुगपद्भयासंभवात् दोषस्य प्रमाण
शक्तिप्रतिबंधकत्वमित्युभयसंमतमेव वक्ष्यते हि रजतव्यवहारात्तु हूला शक्तिरस्त्येव रजतज्ञाने किंतु दोषाभिभूतैव सा जायत इति उत्प
न्नेज्ञाने दोषसहकाराद्धि संवादिप्रवृत्तिरिति दर्शितमेव इदमेव मनसिकृत्याह यद्वेति नव्यतामपि विपर्यये नियामको रजतरंगयोः रज
तरंगभेदाग्रहो लोभादेवेति तथापि सति वक्तव्यतिप्रसंगनियामकमावश्यकमेव मानं न पश्याम इत्यभिसंधाय प्रथमवस्कन्धे बलिमति
दूषितमिति नतु विरुद्धार्थकत्वस्याविशेषेऽपि विरुद्धार्थकनयोत्पन्नत्वमित्यमस्त प्रथमोत्पत्तिकाले विरोधप्रतियोग्यसत्वे विरुद्धार्थकत्वाना
वात्र द्वितीयस्य तन्न्यु नियोगिसत्वेन तथात्वादित्यत आह विकल्पेति तुल्यं च अव्यवस्थाकृतया पूर्ववत्तुल्यमित्यर्थः अत्र हेतुः पूर्वोणेति प्रतीत्यव
प्रतीतिस्वजातादेव किंत्वगृहीतेति नत्रुपक्षे लिंगासंसर्गाग्रहस्यत्वाद्धेयोग्यतासंसर्गाग्रहस्य चानुमितिशाब्दयोर्हेतुत्वमस्त न तु विशिष्ट राम—
भियस्त इतोरेवेति न्यायात् यथा तथैव प्रवृत्ताविष्टतावच्छेदकासंसर्गाग्रह इति मेवं लाघवेन तत्तद्विशिष्टज्ञानस्यैवानुमित्यादिहेतुत्वा

त् ननु संसर्गग्रहाभावस्य गौरवात् प्रवृत्तौ त्विदं रजतमित्यत्र विशिष्टज्ञानाभावादन्यथानुपपत्त्या तत्कल्पनमिति भावः । व्यधिकरणेति न परस्परव्यधिकरणप्रकारकं नविषयताव्यधिकरणप्रकारकमेवेत्यर्थः इच्छायामिति न च तत्रापीष्टाहितभेदाग्रहो ज्ञानवदेव किं न स्यादि तिवाच्यं इच्छायाः केवलेष्टत्वप्रकारिकाया अभावात् उपायेच्छायास्तत्प्रकारकत्वेन उपायेच्छाया इष्टसाधनतावच्छेदकप्रकारकत्वे न नियमादिति मन्तव्यं ज्ञानमात्रेति ज्ञानान्यावृत्तित्वादित्यर्थः प्रमात्ववत्-इदं प्रमात्ववदित्यर्थः अन्यथाख्यातेरिति तथा च बाध इत्यर्थः तुल्ये ति-चाक्षुषज्ञानातिरिक्तजनकत्वेनैव व्याप्तेरित्यर्थः तथा च सिद्धसाधनमिति भावः ॥ ॥ लाघवात् धर्मिमात्रकल्पनालाघवात् ज्ञान ति न च वैशिष्ट्यस्य तथात्वप्रामाण्यस्य स्वतोग्राह्यतायामनभ्यासदशायां तत्र संशयो न स्यादिति वाच्यं नहि प्रामाण्यं तद्विषयकत्वं किंतु न द्विशेष्यकत्वं तत्र मनसोऽसामर्थ्यादनिश्चयेन संशयसंभवादित्यर्थः बाधकाभावहेतुविरहेऽपि वक्तव्यः तेन कल्प्योपस्थितिभाव गौरव एवोक्तेः ननु तद्धेतोरेवेतिन्यायाद्विपरीतेऽपि लाघवमित्याशंक्याह निवेश्यनेनेति न च तद्धेतोरितिन्यायावतारः क्वापि न स्यादिति वाच्यं हेतोस्तत्कार्यातिरिक्तप्रमाणगम्यत्व एव तदवतारात् अत एव संशये धर्मीन्द्रियसन्निकर्ष एव हेतुर्न तु धर्मिधीः तद्धेतोरेवेतिन्यायात् ध

प्र·प मितानातिरिक्तसंशयादितएवप्रमाणान्तसिद्धेरितिफलेनमिथ्याज्ञानरूपंफलंमुखीकृत्यगौरवज्ञानमुपजीव्यतयातदबाधकमत
॥६६॥ स्तस्यादोषत्वादित्यर्थः एवमितिननुसत्यज्ञानात्प्रवृत्तेःप्राथमिकत्वेनियमेपिनतत्रैवकार्यकारणभावग्रहस्यापिप्राथमिकत्वंनियतंन
हिकारणतावच्छेदसत्येवज्ञानेप्रवृत्तिजनकंअज्ञानस्यैवप्रवर्तकत्वात्तथाचयदिविसंवादिप्रवृत्तिस्थलएवप्रथमंहेतुताग्रहस्तदाज्ञा
नस्यवैशिष्ट्यगौरवरतेकुतोवैशिष्ट्यंज्ञानवत्तिवेद्यतयाशीघ्रोपस्थितिकंयेनावच्छेदकंस्यात्तदभावेवानतएवभ्रमसिद्धौकिमनेनप्रकारे
ण किंचैवमत्रजनकबलाबलेनतायामेवैतत्स्वत्वदेतन्नयेप्रत्यक्षप्रमाणोपन्यासःपुनरुक्तः अपिचगृहीतहेतुताकस्यफलव्यभिचारेण
सहकार्यन्तरकल्पनेनतुस्वरूपसहेतावच्छेदकान्तरकल्पनाअवच्छेदकंविनाप्रथमकल्पनायाअभावेनतदावश्यकत्वेअवच्छेदकान्तर
कल्पनायाःपूर्वविपरीतत्वादुपजीव्यविरोधाच्चद्वितीयस्यहिप्रथममुपजीव्यं कथमन्यथागृहीतस्यैवधर्मान्तरकल्पनाधर्मान्तरेणापि
संगतेः अतएवदण्डस्यचक्रंविनाफलाभावेनतत्सहकारित्वंतुचक्रसाहित्यमवच्छेदकमितिनन्वस्तुदण्डस्यचक्रयोस्तथाभावग्रहणेप्राथमि राम
कत्वानियमादुपस्थितत्वाच्चनन्विहतथाज्ञानस्यप्रथमोपस्थितेःनेदाग्रहस्यानुपस्थितेश्चतदुक्तंकल्पनीयोपस्थितिकत्वादितीतिचेन्नमै

वैशिष्ट्यमंशे ज्ञानकारणतायामपि व्यभिचारेणोक्तायाः प्रवृत्तौ सहकारित्वेन निष्ठासहकृतज्ञानत्वस्यावच्छेदकत्वमित्यनैकांत्यात् नेष्टग्रहे फ
लव्यभिचारग्रहेण फलवति तद्विरहोपस्थितेरावश्यकत्वादित्यत्र ब्रूमः न तावत्सर्वत्र कार्यमेव मानं किं मानं क्वचित्सत्यत्वं क्वचित्सामर्थ्यं
क्वचित्कार्यं क्वचिदन्यत् इत्यस्य यथायथमनुपगमादुपन्यासान् इष्टं तथापि द्वितीयमस्त्वेव न च तद्दूषितं प्रत्यक्ष आपाततो दोषानुद्धा
रेपि मा ह्वात्तु मित्यादिस्थले तदभावात् न च योग्यताविशिष्टज्ञानादिहेतुत्वमावश्यकमपि दोषस्तु क्व एवेति वाच्यं तदसंसर्गाग्रहस्यैव तत्तेतो
रिति न्यायेन हेतुत्वसंभवात् उक्तानुपपत्तेरुभयपक्षसाम्यात् अथ योग्यताविशिष्टधीत्वं हेतुर्न तु तदसंसर्गाग्रहो गौरवात् न च वैशि
ष्ट्यविषयत्वेन तत्सहकारिदंडकारणतायां ज्ञानेनेतरं दृष्टत्ववदवच्छेदकत्वसंभवात् च क्वसाहित्यादाववच्छेदकत्वे बाधकं वक्ष्यते न तु वैशि
ष्ट्यविषयकत्वे तदस्ति यत्र ज्ञाने तद्विषयत्वं तत्र तद्विषयत्वस्य कदाप्यसंभवात् न चावच्छेद्यावच्छेदकभावे कृतं उभयत्र न वैपरीत्यं
कारणमात्रोच्छेदप्रसंगात् यदि चावच्छेदककुलालत्वादेराश्रयद्वारके कारणांतरसंबंधेन तदाश्रयस्य कुलालादेः साक्षात्संबंधे ला
घवात्कारणांतरसहकृतः कुलालादिरेव हेतुर्न तु तदवच्छेदक इति नाभ्युपेतहेतुमात्रोच्छेदः तदा दृष्टदंडवैशिष्ट्यविषयकज्ञान

प यौरपितुल्यं किंचैतावतावैशिष्ट्यविषयकत्वमवच्छेदकं हेतुर्वोक्तनदसंसर्गाग्रहस्तत्र शंकितोदितगौरवात् अन्यथा दण्डत्वाभावेचक्र
२७॥ सङ्गविफलाभावेचक्राभावादेहेतुत्वापत्तेः नैदर्थ्येफलाभावेन नैदर्थ्याभाववत्त्वं किंवासंसर्गाग्रहेणासंसर्गाग्रहविरहमात्रं किंतु उपनिवं
धकमाचाभावस्तथा च ताद्दशाभावानां हेतुत्वापेक्षयाल्पत्वेहेतावच्छेदकान्तरकल्पनैव लघीयसी न च पूर्ववैपरीत्यमुपजीव्यविरोधाद्योग्य
तास्नानत्वादीनां पूर्वत्वसामावच्छेदकानामपरित्यागादाधिकमितिन्यायादिति चेन्नहि तावत्यामुक्तया रज्जनविशिष्टज्ञानेपि विशिष्टज्ञानत्वेनैव प्र
वृत्तिहेतुत्वमितिसिद्धान्तमिथ्याधीः तदयं निर्गलितार्थः यदि विशिष्टज्ञानत्वकल्पने लाघवं शाब्दज्ञाने तदा प्रवृत्तिवलादेवापरथा सामग्रीवलादेवा
न्यथाख्यातिरित्तुनयतः पाशारज्जुः नन्वसन्नप्रथमे नियमनस्तत्कारणताग्रहः सत्यप्रवृत्तौ योग्यतादिस्थले तु नयत्र विशिष्टधीस्तत्र न फ
लमित्यपि वक्तुं शक्यत इति वैषम्यमिति चेत् न प्रामाण्यग्रहानुरोधादिनापूर्वत्वनियमात्माभावस्तु पूर्वत्वनियमस्तथापि तत्रगृहीत
मप्यन्यथालाघवात् प्रवर्तादिरणवैपरीत्यकल्पनात्यन्यते कार्यशक्तिवत्त्वविसंवादिस्थले वैशिष्ट्यविषयत्वं ज्ञानविशिवेद्यमेव न चोक्तपीन राम
रुक्तादि अनुश्यतेहि वैशिष्ट्यविषयत्वमित्यविवादं परैरस्मद्बाधकादसंसर्गाग्रहरूपत्वात्ख्यप्रमाण्णादिप्रतिपत्त्यानपंमाणत्वेनोपन्यासा

दं तच्च बाधकं तद्धेतोरेवेत्यादि लाघवमनतस्तदनावरूपमेव विपरीतं लाघवमुपन्यस्तं तेनात्र लाघवं निर्दिष्टम् एवं प्रधानस्तत्र प्रत्यक्षोपन्या
स इति तत्प्रत्यक्षत्वं ग्रंथस्तदिदमां प्रतिवंदितद्वारेण यथान्यथाख्यातिसिद्धिं चातिस्फुटत्वादुपेक्ष्य प्रकृतलाघवरूपः सचोक्तः प्रतिबंदिनये नोनय
संमतिमादर्शयतिस्म अत एव नेदायहे सिद्धवज्जैरवमाहेति· वस्तुतो अगृहीतासंसर्गधर्मधर्मिगोचरैकधीरेव तद्दर्शने विशिष्टधीरतएव
सत्यस्थले सार्थवशासंपन्नेति न वाभ्युपगमः अन्यथाग्रहे तेरन्यथोपपत्तेर्विशिष्टधीः सत्यस्थलेपिदुर्लभा स्यात् तदिहापि प्रत्यक्षोक्तयथा तथाप्य
त्राशंका नासादिदं रजतमित्यगृहीतासंसर्गिगोचरैकैवस्त्विति रूपधीः स्तत्र सा कथं नान्यथाख्यातिः नह्यतत्त्वं पर्यंतमन्यथाख्यातेः स्वरूप
माच्छमहे न वास्मृत्योरयुगपद्भावनियमः अनन्वितान्वयपदे नियमादन्वितान्वयपदेपि प्रथमं संनवाच्च चरमं नियमादेवेति दिक् बाधका
भावरूपहेत्वभावमाह नवेति हित्वादीति· तस्य तन्मते अपेक्षाबुद्धिव्यंग्यत्वात् तस्याश्च समूहालंबनरूपत्वादित्यर्थः इंद्रियेति न तु प्रत्यक्षत्वापि
वैजात्यं दोषस्य वा संवादिप्रवृत्तिप्रतिवंधकत्वं कल्पनीयमेवं प्रथमे अनंतु न वा तरद्वितीये असंभवात् ज्ञानकज्ञानाविघटकस्य द्रष्टव्य प्रति
वंधकत्वादिति स्मृत्याभासादितिस्मरणद्वयस्य युगपदनवस्थानादुक्तप्रकारस्यापि न च बाधेनानन्यगतिकत्वात्समूहालंबनरूपैव प्रवृत्तिरिति

प्र·प यद्यप्यनेनैवान्यथाख्यातिरायाति तथापि हयोर्धर्मिणोश्च निरंतरस्मृतिसंभवेनान्यथाख्यात्यसंभवेनोक्तातिप्रसंगनिवारणादित्यव
॥६८॥ धेयं आकांक्षायाः शुक्तयंशधर्मातिरिक्ताया मानाभावाद् चेतनरजतधर्मादौ तदसंभवादित्याद् उत्कटेति अथरंगेत्यादि कार्यानपेक्षत्वादित्यंतं
शंकाविसंवादिनीतत्र ननवनीत्येतदंतं ताराशंकासाधुसमर्थितं गुरुमतमिति नन्विह प्रथमग्रहादपरित्यागे कार्यं शक्तिरपि न परित्याज्येति
साधुन्यायमतं समर्थितमिति नेनापि स्ववचमिति चेत् न गौरवात् इष्टभिन्नविषयकज्ञानहेतुतायां नरभेदग्रहाभावकारणतायां
गौरवादिति वैषम्यादिति ननु विसंवादिस्थले भेदाग्रहहेतुतावच्छेदकत्ववद् विसंवादिस्थले विशिष्टज्ञानस्य हेतुत्वं ब्रुवतां इष्टज्ञाना
भिन्नप्रवृत्तिविषयज्ञानहेतुतस्य वाच्यतया अभेदपरिचायकतया इष्टज्ञानमवच्छेदकमेव वाच्यं तथा च तत्रापि तज्ञोचरव्यवहाराजन
कतया तस्य तद्विषयतयाज्ञानहृयापत्तिः त्वन्मते विशिष्टज्ञानस्यैकज्ञानत्वादेकत्वस्य चाभेदरूपत्वादित्यत आह अविसंवादीति तत्रेष्ट
ज्ञानभेदाग्रहयोर्भेदेनावच्छेद्यावच्छेदकभावो न विरुध्यते इह च विशिष्टज्ञाने तयोरभेदेनावच्छेद्यावच्छेदकत्वाभावादिति नहीति भेदा ग्रह
ग्रहत्वेनैवान्यथादिग्रहसंभवादिति भावः नापीति भेदाग्रहमग्रहीत्वापि विशिष्टज्ञानान्यथादिग्रहसंभवात् अन्यथापि तथात्वाभ्युपगमे

सहकारिमात्रोच्छेदापत्तिरिति भावः ननु तत्र विनिगमनाविरह इत्यत आह अन्यथेति अत्रापि विनिगमनाविरहाद्द्वयोरपि हेतुत्वमिति
भावः ननु भेदाग्रहत्वेन यद्यन्वयव्यतिरेकग्रहस्तदा स्वातंत्र्यं तत्र न इष्टभेदाग्रहमात्रस्याप्रतिबंधकत्वात् प्रकारांतरोपस्थितेर्जनने भेदाग्रहे सत्यपि
प्रवृत्तेः किंचिदिष्टतावच्छेदकप्रकारेणोपस्थितस्य भेदाग्रहः प्रतिबंधक इति तदभावत्वेन हेतुत्वं वाच्यं तथा चोपस्थितत्वं तत्र विनान्वयादिग्रहं उपस्थि
तिरवच्छेदिके वेत्यरुचेराह किंचेति यदि भेदाग्रहस्य हेतुता तदैव परमुपस्थितिरवच्छेदिका तदैव तु न संवादिस्थले ग्रहलाघवेन प्रवृत्ति
तावच्छेदकेनेष्टविशिष्टज्ञानहेतुत्वनिश्चयादिति भावः इष्टज्ञानस्य इष्टविशिष्टज्ञानस्य अत एवेति विशिष्टकार्यकारणभावाभावेन साध्याव्या
पकत्वादित्यर्थः ननु न तत्रेदं ज्ञानमात्रात्प्रवृत्तिप्रसंगः उक्तभेदाग्रहविलंबेन तत्र फलविलंबादित्यत आह नहीति संवादिप्रवृत्तावप्युक्तभे
दाग्रहहेतुत्वे प्रागुक्तविपरीतचतुष्टये युगपत्प्रवृत्तिनिवृत्त्यापत्तेरिति भावः ननु ज्ञानानां यथार्थत्वपक्षे निष्कंपप्रवृत्तिरेव न लब्धं कथं न स्यादिति
निष्कंपप्रवृत्त्यन्यथानुपपत्तिरेव विपक्षबाधिकेत्यत आह ज्ञानेति प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्तेरभावादिति भावः ननु प्रत्यासत्त्यंतरप्रतिबंधेपि न सा
मान्यप्रत्यासत्तेर्नस्याः सर्वोपसंहारकत्वेन सिद्धेरित्यरुचेराह किंचेति तथा च प्रत्यक्षेण सामान्यप्रकारेण धर्मिणो ग्राहकमाने न यत्र यत्किं

प्र॰प चिद्व्यक्तिमात्रं गृहीतं तत्र तज्ज्ञातान्तरस्मरणाभावादिति भावः ननु व्यक्तिमात्रगोचरप्रत्यक्षजनितस्तावन्मात्रगोचरसंस्कार इति तेनैव सामान्यप्रत्या-
॥६९॥ सत्त्या सकलस्मरणं जन्यतामित्यत आह नन्विति अकारणत्वादिति यद्यपि कारणस्यापि प्रत्यासत्तौ कारणत्वमेव अप्रमाणं संबन्धस्य जनकत्वेनेति
प्रसंगात् न च स्वजनकसंबंधतयैव प्रत्यासत्त्वं तज्ज्ञानपेक्षा कारणत्वे व्यस्य न्यायस्य तुल्यत्वादित्यकारणत्वोपन्यासोऽनासक्त्यावत्किंचित्कर एवेति
स्वजनकप्रत्यासत्तासंबंधत्वादित्युचितं न च स्वजनकप्रत्यासन्निवेशे विषयिणां ज्ञानादीनां कारणस्य तु प्रत्यासत्त्वेन रूपमपि संभवतीत्यकारणत्वं प्रत्या-
सत्त्वं तदाभावे हेतुरुक्त इति वाच्यं करणीभूतस्यापि ज्ञानादेः प्रत्यासत्त्वं तदाभावेऽपि स्वजनकमात्रप्रत्यासन्नत्वादित्यस्यैव वक्तुमुचितत्वात् न च
करणत्वादित्यस्य न च करणं सव्यापारमिति तस्य व्यापारतया प्रत्यासत्त्वं तदापेक्षापि संभवतीत्यकारणत्वं प्रत्यासत्त्वं तदाभावे हेतुरुक्त इति वा-
च्यं सामान्यस्य नित्यत्वेनाव्यापारत्वात् यत्र च तत्प्रत्यासत्तिस्तत्र तदाश्रयसंयोगस्य तदाश्रयस्य तज्ज्ञानस्य व्यापारत्वात् इंद्रियसंयुक्तधूमभूम-
त्वेन सामान्येन ज्ञाने धूमसंयोगस्य शब्दप्रत्यक्षस्थले शब्दस्य शब्दोपनीतमानसव्याप्तिज्ञानादौ ज्ञानस्य व्यापारत्वात् तथाप्यकारणत्वात् प्रत्यक्षा- राम
कारणत्वादित्यर्थः तथा च सामान्यप्रत्यासत्तिः प्रत्यक्षस्य कारणस्य संस्कारस्तेन तथा न जन्यज्ञानस्य प्रत्यक्षतापत्तेरित्यत्र तात्पर्यं भेदाग्रहस्यापि

तद्धेतुत्वादिति नचोपनीतप्रत्यक्षज्ञाने पूर्वं तज्ज्ञततया ज्ञानं सामग्रीउपनीतप्रमासिद्धिदशायामुपनीतप्रमात्वेन तत्सामग्र्यकल्पनात् न चात्रमस्थ
लेसामग्रीतथेति नन्वमविशिष्टज्ञानसामग्रीविशेषसामग्र्यभावेसामान्यसामग्र्यभावात् अतएव यत्र चंदने पूर्वं सौरभेनोपलब्धं तत्राप्युज्ञानस्वी
कार इति वक्तव्यं एतद्धर्मावच्छेदेन यद्धर्मग्रहस्तद्धर्मवत्त्वग्रहस्यैव तदुपनीतज्ञानसामग्रीत्वात् अस्ति च चाकचिक्यविशेषावच्छेदेन गृहीतं रज
तत्वं तदवच्छेदेन शुक्तिग्रहस्य अतएव साहस्यज्ञानेऽभेदहेतुरित्युच्यते अतएव चंदनांतरेपि सौरभोपनयो यत्र चंदनत्वावच्छेदेन सौरभोपलं
भः । चक्षुज्ञातस्तातदादरोपसंसर्गाग्रहार्थेव तस्मिन्सति तद्विलंबेनं मानाभावात् अवच्छेदकांतरेणग्रहे भेदग्रहसंभवेन तद्धर्मावच्छेदेन ग्रहे
भेदाग्रहात्सचात्र दोष एवेति किमनेनेति तात्पर्यं पुरोवर्तीति पुरोवर्त्यंशो भेदांशो चेत्यर्थः इंद्रियेति इंद्रियत्वेनेंद्रियजन्यत्वादित्यर्थ
: न च संस्कारजन्यत्वात्स्मृतित्वमेवोजयत्वेति वाच्यं अनुव्यवसायानुरोधेन तज्जन्यस्य स्मृतित्वप्रमाणांतरासहकृतसंस्कारजन्यत्वस्य प्र
योजकस्य वाच्यत्वादिति भावः तद्विशिष्टेति विशिष्टज्ञानसामान्ये विशेषणसन्निकर्षत्वेन हेतुत्वं नत्वनजातिरिति विशेषणज्ञानसामग्री
त्वं वाच्यं तथा च विशेषणज्ञानसामग्रीत्वेन तत्र संयुक्तसमवायस्य हेतुत्वं संयुक्तसमवायत्वेनान्यथासिद्धमित्यर्थः नहीति सामान्यसाम

प्र·प ॥७०॥ श्रीमाज्ञात्फलाभावो विशेषणसामग्रीकल्पकौ न चेदसदित्यर्थः ननु विशेषणज्ञानसामग्रीत्वमपि संयुक्तसमवायत्वाद्यवच्छेदेन ग्राह्यमित्युप
जीव्यत्वात् नैव रजतत्वविशिष्टप्रत्यक्षमित्यरुचेराह किं चेति विशेषणज्ञानमात्रस्यैव हेतुत्वात् संयुक्तसमवायादीनां तद्विशेष्यकप्रत्यक्षहेतु
त्वादिति भावः ननूक्तसामान्यसामग्र्यां सत्यामपि घटविशिष्टज्ञानकाले कुतो न रजतविशिष्टज्ञानमिति तत्र रजतसंयोगरूपां विशेषसा
मग्र्यावश्यकीत्यत आह रजतेति न च रजतसंयोगस्य विशेषसामग्रीत्वेपि न तत्वेन सामग्रीत्वमपि तु रजतविशिष्टज्ञानविशेष्यसन्निकर्षत्वे
न न रजतसंयोगत्वेनेत्यर्थः [illegible]दिति विशिष्टज्ञानसामान्ये विशेष्यसन्निकर्षसामान्यं हेतुरिति रजतविशिष्टज्ञानरूपे विशेषे तद्विशेष्यस
न्निकर्षरूपस्य विशेषस्य प्रयोजकत्वं न तु रजतसंयोगस्य रजतस्य तद्विशेष्यत्वाभावेन तत्संयोगस्य विशेष्यसन्निकर्षविशेषत्वाभावात्
न हि व्यभिचारेपि सामान्यविशेषभावः संयोगस्य विशिष्टज्ञानसामान्यं प्रति विशेष्यज्ञानसामग्रीत्वेन जनकतया संयोगत्वेनान्यथासिद्ध
त्वाद्विशेषसामग्र्यन्तराकल्पनमित्यर्थः न च द्रव्यप्रत्यक्षे संयोगरूपा विशेषसामग्र्यावश्यकीति कथं रजतरूपद्रव्यप्रत्यक्षं तां विनेति वाच्यं राम
द्रव्यविशेष्यकप्रत्यक्षे द्रव्यसंयोगस्य तथात्वात् न चेह रजतं द्रव्यं विशेष्यमिति भावः विशेष्येति विशेष्यशुक्तिसंयोगादेवेत्यर्थः ननु रजतसा

क्षात्कारे रजतसंयोगत्वेन हेतुत्वं न तु रजतज्ञानविशेष्यसन्निकर्षत्वेन हेतुत्वं गौरवात् एवं चक्षुर्व्यविषयकप्रत्यक्षे तद्द्रव्यसंयोगो हेतुर्न तु द्रव्य
विशेष्यकप्रत्यक्षे इत्यरुचेराह अपि चेति । एवं सति हेतुत्वाभावादन्यथाख्यातिबाधेनाह अन्येदाग्रहस्य प्रवर्त्तकत्वं स्यादिति तद्द्वयेन वरं विशेष्यसन्नि
कर्षत्वेन द्रव्यविशेष्यकप्रत्यक्षत्वेनैव हेतुहेतुमद्भावः कल्प्यतामित्यर्थः । विशेष्यसन्निकर्षत्वेनेत्युपलक्षणं संयोगस्य द्रव्यविशेष्यकप्रत्यक्षं प्रति
हेतुत्वस्य लघुत्वादित्यपि द्रष्टव्यं नन्वेवं फलमुखं गौरवं दोषः इत्यागतमित्यरुचेराह वस्तुतस्त्विति ननु तदेव नोपपन्नमसिद्धेः । परमते दोषस्य विसंवा
दिप्रवृत्तिजनकत्वात् अत एव तज्जनकत्वमयथार्थत्वं परमतेऽस्त्वत्यत इत्यस्वरसादाह अपि चेति दुष्टादिति दुष्टमिन्द्रियं न विजातीयकार्यज
नकं दुष्टत्वाद् दुष्टबीजवदिति नानुमानमिति भावः । न तु कारणबाधेनासंसर्गाग्रहरूपतया व्यवसायोऽन्यथासिद्धः स्यात्स चेन्नास्ति तदानुव्यव
सायएवात्र मानमित्याह एव[illegible]मिति । वि[illegible]रेति अन्यस्यान्यथाज्ञानेन जवतीत्येवमाकारोऽन्यथाख्यातिबाधरूपो संसर्गग्रहस्तद्वाचक इत्यर्थः । शुक्ति
कर्मकेति न चेदं रजतमिदं त्वेतदुत्तरं रजतवदहमित्यन्वयया विशेषणविशेष्ययोरसंसर्गाग्रहाद्विशिष्टवैशिष्ट्यव्यवहारस्तथा रजतत्वप्रकार
केशुक्तिविशेष्यकत्वासंसर्गाग्रहात्प्रवृत्ता व्यवसाय इति वाच्यं रजतत्वप्रकारकत्वस्य केवलस्य तत्प्रकारिणो ज्ञाने ज्ञानप्रसंगेन रज

त्वमेप

प्र·प तत्प्रकारिमानावश्यकतया विशेषदर्शने बाधात् तत्र शुक्तिविशेष्यकत्वासंसर्गाग्रहासंभवात् न हि रजतत्वासंसर्गाग्रहस्तज्ज्ञानेपि संभवति
॥७१॥ न वा तत्तामोषवद्रजतप्रकारिमोषः प्रकृते न तु ऽज्ञाने रजतज्ञानवद्रजतप्रकारकज्ञाने रजतप्रकारज्ञानात् शुक्तिप्रकारिज्ञाने रजतत्वप्रका
रज्ञाने तु सिद्धेः नः समीहितमिति भावः अन्यथेति द्वितीये बाधोनुत्पत्तिलक्षणोऽप्रामाण्यज्ञप्तिलक्षणश्च न तत्र प्रथमः प्रथमेनैव द्वितीये द्विती
येनैव विरोधिनि ज्ञानरूपे विशेषदर्शनं विना द्वितीयस्यानुत्पन्नतया तज्जन्यत्वनियमेन तस्य दुर्लभप्रामाण्यबोधकत्वादित्याखंडलार्थः प्रांच
स्त्विति असद्विषयत्वं भ्रमत्वेन तेनैव अनुव्यवसायस्यापि भ्रमत्वापत्तेरित्युक्तावाथ प्रामाण्ये व्यधिकरणप्रकारकत्वं तत्र मिति सद्सद्विषयतायां
विवादः सोपि तथाविशिष्टस्यासन्मते अनतिरेकेण प्रथमस्यैव समीचीनत्वात् प्रांचस्तद्विषयतावच्छेदकं न प्रत्येकमित्यसद्विषयता माकु
:॥ ॥ वस्तुरिति चक्षुः प्रयोज्यज्ञानत्वावांतरजातिविशेषस्य साक्षात्त्वयोजकत्वादित्यर्थः ज्ञानेति तत्रानुगतव्यक्तिविशेषस्य वंज
कत्वादिति भावः निर्विकल्पकेति तादृशज्ञानस्यानुमित्यादिसामग्र्यजन्यतया विशिष्टप्रत्यक्षस्यापि निर्विकल्पकत्वेनैव तद्वैजात्य राम
सिद्ध्या साक्षात्त्वस्य धर्मिग्राहकसिद्धत्वादित्यर्थः यद्यपि धर्मिसिद्धमनंतरं पारिशेष्यादेवं तथापि धर्मिग्राहको मानोपजीवकतया तदे

वयमिथाहकनयोक्तमिति नाव: योगजेति अत्र योगिप्रत्यक्षवारणाय आद्यं ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्तिजन्यतद्वारणाय द्वितीयं सामान्यप्रत्या-
सत्तिजन्यतद्वारणाय तृतीयं ईश्वरप्रत्यक्षवारणाय चतुर्थं अनुमितिवारणाय पंचमं विशेषणमित्यस्तु· सविकल्पकाजन्यत्वं तु कुत:
ज्ञानाजन्यत्वेन तद्वारणात् न च प्रतियोग्यादिसविकल्पकजन्यत्वादभावादिप्रत्यक्षस्य तत्राव्याप्तिवारणार्थं स्वविषयकेति सविकल्पक-
विशेषणे दत्तेपि धारावाहिकाव्याप्ति नयेन स्वविषयकसविकल्पकत्वेनाजन्यत्वं विवक्षणीयं तेन सविकल्पकपदमप्रसिद्धिवारकं स्व-
विषयकज्ञानत्वेन जनकत्वाप्रसिद्धे: स्वविषयकसविकल्पकत्वेन तु जनकत्वं स्मृतावेव प्रसिद्धमिति वाच्यं तथा सति जन्यपदवैयर्थ्या-
त् नहि स्वविषयकसविकल्पकत्वेनेश्वरज्ञानमपि हेतुर्येन तदर्थवत् न च स्वविषयत्वं स्वविषयविषयकत्वेन व्यपदेशोपि समासाद-
न्यथा सौरभप्रत्यक्षविषयकसविकल्पकाजन्यतया सौरभप्रत्यक्षोपनीतप्रत्यक्षातिव्याप्तिप्रसंगात् तथा चात्मज्ञानस्योपादानं स्मृत-
स्वविषयात्मगोचरनगवत्यत्वदजन्यतया तत्राव्याप्तिवारणाय जन्यपदं सविकल्पकविशेषणमिति वाच्यं तस्य स्वविषयविषयक-
सविकल्पकत्वेपुपादानप्रत्यक्षत्वेन जनकतया यथोक्तविवक्षयैवानतिप्रसंगादिति अत्र केचित् जन्यसविकल्पकमेव प्रत्यास-

प्र.प
।।७२।।

त्तिर्नवतीति तद्व्यावर्त्तं पदाभ्यां ज्ञानप्रत्यासत्तिजन्यत्वं विवक्षितमिति वस्तुतस्तु प्रत्यासत्तितावच्छेदकं जन्यसविकल्पकत्वं निर्विक-
ल्पकेश्वरप्रत्यक्षाभ्यां स्वगोचरज्ञानाजननात् तस्य स्वरूपयोग्यत्वे कदापि फलोपधानापत्तेः तथा च ज्ञानप्रत्यासत्तिजन्यत्वमेव विशेष-
णमप्रसिद्धं ज्ञानत्वस्य प्रत्यासत्तिज्ञानावच्छेदकत्वात् अतो जन्यसविकल्पकाजन्येति विशेषणं सम्यक् एवं च जन्यपदप्रसिद्धि [illegible]कं सवि-
कल्पकत्वेन जनकत्वस्याप्रसिद्ध्या अजातावप्रसिद्धे जन्यसविकल्पकत्वेन जनकत्वं प्रसिद्धं तस्य प्रत्यासत्तितावच्छेदकत्वात् स्वगोचर-
ज्ञानजनकतावच्छेदकस्यैव तथात्वात् तत एव स्वविषयकेति सार्थकं। जन्यप्रतियोगि सविकल्पकत्वेन तज्जन्यत्वात् तदनाव प्रत्यक्ष-
स्य विशेषणे दत्ते तज्जन्यस्वविषयकसविकल्पके न जन्यस्वविषयकसविकल्पकं तथा च ज्ञा नितमित्यर्थो लभ्यते न वृत्ति चाभाव प्रत्य-
क्षमेवं जन्यतावत्सविकल्पकेनाजन्यं। तस्य जन्यप्रतियोगिसविकल्पकाजन्यत्वात् स्वविषयत्वं तु स्वविषयविषयकत्वमत्र रूपयुक्तेः। न चेदं ड-
त्वादिविशिष्टं तद्वैशिष्ट्यावगाहि धारावाहिकाबुध्यव्याप्तिः। तत्र सविकल्पकत्वेनाजनकत्वात् विशेषणज्ञानतयैव विशिष्टज्ञानं प्रति जन- राम
कत्वमिति सामान्यमात्रस्यैव निर्वाहेः विशेषसामग्र्यंतरकल्पनात्। न च सुखदंडज्ञानेपि तदापत्तिः विशिष्टवैशिष्ट्यं हि विशेषणावच्छि-

नविशेषणविषयत्वं तथा च दंडज्ञानाद् दंडविशिष्टज्ञानमस्तु दंडत्वज्ञानात्तद्विशिष्टधीस्तु कथं विशेषणे विशेषणज्ञानमेव च न च विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानं
अतएवविशिष्टज्ञानत्वात्तद्वैशिष्ट्यज्ञानस्य न इत्येकाविशेषणे विशेषणं इत्यादिका अपरा विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानसामग्रीन तु सामग्रीत्वावच्छेदकं रूपद्वयं
वक्तेनैकावच्छेदकेनदंडत्वसंनवालदंडत्वेनघटहेतुत्वाद्दंडद्वयजन्यैकदंडजन्यद्रव्यसामग्रीभेदेपिसामग्रीत्वावच्छेदकभेदाभावात्नहिविशिष्ट
वैशिष्ट्यज्ञानत्वावच्छेदेनकार्यतानीलघटत्ववदाप्येसमाजमहिम्नैवविशिष्टकार्यनिर्वाहकस्तुरजितंदनमित्यादौचजन्यसौरनसविकल्पकस्य
जन्यसविकल्पकत्वेनजनकत्वात्विशेषणसंनिकर्षस्यापिविशिष्टबुद्धौहेतुत्वेननतोक्तसविकल्पकंविहायप्रत्यासत्त्यन्तराभावात्नचदं
डिप्रत्यक्षस्यापिदंडविकल्पकंप्रत्यासत्तिर्यथाहितद्दंडेपिदंडीतिबुध्यादृत्तिसत्त्वसंयोगस्यैवप्रत्यासत्तित्वात्प्रत्यासत्त्यंतराभावएवज्ञानस्य
प्रत्यासत्तित्वात्स्वायोग्यगोचरज्ञानस्यैवप्रत्यक्षजनकत्वाच्च।बहिरर्थस्मरणेमनसस्तथाकल्पनात् अतएववर्वेदनेस्तुरजीत्वज्ञापितदृशीः प्रत्या
सत्तिः नचात्रसंयुक्तसमवायसत्वेज्ञानंकथंप्रत्यासत्तिर्व्याप्यावेज्ञानस्यतत्वादितिवाच्यं अत्रकल्पेतथाऽकल्पनात्नचलौकिकतापत्तिःउक्त
यजन्यत्वेपिज्ञानप्रत्यासत्तिजन्यत्वात्इष्टतापिस्वविषयप्रदर्शनेनतत्रभावप्रत्यक्षेप्रतियोगिसविकल्पकस्यप्रत्यासत्तितयैवजनकत्वात्नचज्ञा

न तु सामान्यलक्षणाजन्यानुव्यवसायेऽव्याप्तिः स्वविषयकेत्यत्र नेदंगर्भस्य स्वविषयत्वस्य विवक्षितत्वात् । न च सविकल्पकत्वमेव प्रत्यासत्तितावच्छेद
कं ईश्वरज्ञानस्य तत्त्वापत्तेः न च सहकार्यजातावच्छेदकत्वात् नित्यस्य स्वरूपयोग्यस्य तदवश्यंभावात् अन्यथा ज्ञानत्वमेव तथेति किं न ब्रूयादि
ति । वयं तु योगिप्रत्यक्षस्य विजातीयत्वेन तदस्कन्दयथार्कतं यत्र धूमत्वेन सामान्यलक्षणया सर्वे धूमगोचरं धूमत्वगोचरं च संयुक्तसमवायेनैकं
तत्र धूमत्वांशे अव्याप्तिनयेन स्वविषयकसामान्यप्रत्यासत्त्यजन्यत्वं लौकिकप्रत्यक्षत्वं वाच्यं स्वपदं च स्वविषयपरं एवं च मध्यपदलोपे समा
सप्रसंगोऽपि नास्ति न च तदंशे सामान्यप्रत्यासत्तिरजनिकेव ज्ञाने यो विषय एव तेन तस्य सामान्याजन्यत्वात् । तथा च विकल्पकस्य प्रत्या
सत्तितया ज्ञानप्रत्यासत्त्यजन्यत्वमव्याप्तं सुरभि चन्दनमित्यादेः खंड चंदनांशेऽपि ज्ञानप्रत्यासत्तिजन्यत्वादतः स्वविषयज्ञानप्रत्यासत्तिजन्यत्वमलौ
किकप्रत्यक्षत्वमस्तु सुरभि चंदनप्रत्यक्षस्यांशे ज्ञानप्रत्यासत्तिजन्यत्वेऽपि चंदनांशे प्रत्यासत्त्यजन्यत्वात् एवं च दंडिप्रत्यक्षादावव्याप्तिशंकापि ना
स्ति तत्र दंडप्रत्यक्षस्य प्रत्यासत्तित्वात् प्रत्यासत्त्यंतराजाव एव ज्ञानस्य प्रत्यासत्तित्वात् । न च ज्ञानत्वसामान्यज्ञानाजन्यानुव्यवसायाव्याप्ति राम
ः नेदंगर्भविषयत्वाप्रमात् स्वविषयकज्ञानप्रत्यासत्तिमात्राजन्यत्वस्य विवक्षितत्वात् वा । न च न त्वात्मानं जानामीत्यत्र चैकविषयाव

ग१

च्छेदेनैव लौकिकालौकिकत्ववद्द्रव्यादिस्थले ज्ञाने दंडांशे उपनयप्रत्यासत्तिजन्यत्वादुपनयरूपत्वमिति वाच्यं तत्र विशेषणविशेष्यत्वावच्छेदने
देनैकत्रोपनयसमावेशात् प्रकृते च तदभावात् ज्ञानप्रत्यासत्तेः प्रत्यासत्त्यंतराभाव एव ज्ञानजनकतयोपनयप्रत्यासत्त्यजन्यत्वाच्च । नन्वेवं सुरभि
चंदनमित्यत्र सौरभांशे संयुक्तसमवाय एव प्रत्यासत्तिरतो ज्ञानमिदं तदंशे लौकिकं स्यादिति चेत् न तत्र सतोपि संयुक्तसमवायस्याग्राहकत्वा
त्स्वयोग्यगोचरस्यैव तस्य तथात्वात् वक्ष्यति योग्यसंनिकर्षात्ग्रहो न संनिकर्षमात्रात् इति न चेह चक्षुषो योग्यो गंधः तद्विशेष्यकज्ञानाजननात्
तद्विशेष्यकप्रत्यक्षजनकस्यैव तद्योग्यत्वात् न च लाघवेन तद्विषयप्रत्यक्षजनकत्वमेव तथास्त्वत्र सत्त्वस्य तथात्वे न तदुपनयविज्ञानागाउपपत्तेः
किं च तत्र संयुक्तसमवायस्य ग्राहकत्वे अतीतसौरभेणोपनयानुपपत्तिः षोढा प्रत्यासत्तेर्वर्त्तमानार्थग्राहकत्वात् अत एव चंदने सौरभमित्यत्र ज
नकत्वेपि घ्राणेन चंदनसंयोगस्य न द्रव्यप्रत्यासत्तिता तथात्वे तद्विशेष्यकप्रत्यक्षतापत्तेः अत एवोपनीतं विशेषणतयैव भासत इति नियमः त
द्विशेष्यके तदसामर्थ्यात् मानसे तूपनीतभाने अनियमस्तयोर्द्वयोरपि तद्योग्यत्वादुपनयविशेषणत्वे विशेष्यभाने विशिष्टबुद्ध्यनुदयापत्तेः व
स्तुतस्तु प्रत्यासत्त्यंतराभावोस्तु वा स्वयोग्यो वर्त्तमानो विषयो द्रव्यरूपादिर्यथायथं वक्ष्यमाणषोढाप्रत्यासत्तिग्राह्य एवेति यदि गृह्यते तदैव

प्र.प. ॥७४॥ नो चेत् न गृह्यत एवेति दंडादेर्ज्ञानलक्षणया ग्रहणं कैव नास्ति यत्र तत्र योग्यो विषयश्चक्षुः सौरभादिर्येन वा घटे रक्ते अविद्यमानमुपनीतं
श्यामत्वं तत्रो नयनादिसंयुक्तसमवायस्य स्वतोऽग्राह्यकतया ज्ञानलक्षणैव प्रत्यासत्तिरिति न लौकिकतासंयुक्तसमवायेन वर्तमानस्यैव ग्रहा
त् अन्यथा संयुक्ते घटे जातिविशेषग्रहापत्तिः न च विषयस्य हेतुत्वान्न तथा नत्वनियमस्यापि तत्प्रत्यासत्तिनियतत्वात् अन्ययोपनीतस्य यन्यतो
ऽज्ञानापत्तेः तस्मात्त्वयोग्यवर्तमानविषयेतरत्र तत्प्रत्यासत्तिनियम इति तत्प्रत्यासत्त्यभावेन स्यतत्स्य विषयस्याग्रह एव ननु तद्विशेषण
ज्ञानात्मकप्रत्यासत्तिः हि विशिष्टधीरत एव वक्ष्यते विद्यमाने चक्षुर्योग्ये ज्ञानलक्षणायां सत्यामपि न चाक्षुषात्विंद्रियसंयोगाभावात् अनु
मानमेव एवं रूपादावपि वर्तमान इति सर्वमवदातं ॥ ननु स्वायोग्यगोचरज्ञानमपि यदि ज्ञानलक्षणया तदा चक्षुषा सौरभविशिष्टकम
पि ज्ञानं जन्येतेति चेत् न ज्ञानलक्षणाया अयोग्ययोग्यविभागाभावात् वस्तुतो ज्ञानलक्षणा न चक्षुरादेः प्रत्यासत्तिः चक्षुषा ज्ञान[illegible]सन्नि
लैकविकाद्यादिमूलस्य मानसज्ञानस्यापि चाक्षुषत्वापत्तिः चक्षुःसंयुक्तसमवेतविशेषणतायां मनसैव संजाता । न च प्रत्यासत्तिकृतं राम
ज्ञानं न चाक्षुषमिति वाच्यं । तज्जन्यत्वस्य तत्प्रत्यासत्तितायामकिंचित्करत्वात् अन्यथा सौरभज्ञानं घ्राणजं चाक्षुषविशिष्टज्ञाने चक्षुः प्रत्या

सत्तिः सुतरां तन्मते पि न स्यादिति तु न यथापि न सा चाक्षुषप्रत्यासत्तिः किंतु मानसः। जनकेंद्रियप्रत्यासत्तेः प्रत्यक्षहेतुत्वे प्रत्यासन्नमिंद्रियं जनकं
न तु जनकया यदिंद्रियप्रत्यासत्त्या यावत्प्रत्यासत्तिमदिंद्रियवान् च मनोगत्या सन्नमेव जनकं अन्यत्र बहिरिंद्रियजन्यदृष्टमिति किं न प्रत्यासत्तेति
वाच्यं। विशेषणविशेष्ययोर्नयेंद्रियसंनिकर्षस्य हेतुत्वात्तस्य चेनयेंद्रियसंनिकर्षेणान्यतरसंनिकर्षेणापीति किं विरुद्धं। न चेनयेंद्रियसन्निक
र्षजन्यत्वेन चाक्षुषत्वमानसत्वयोर्विनिगमनाविरहः मनोमात्रजन्यत्वस्य मानसत्वप्रयोजकत्वमित्यवश्यं वाच्यत्वात् न च संनिकृष्टमनोज
न्यत्वमेव तथा लाघवादिति वाच्यं शाङ्कविशेष्यकोपनीतभानस्थले हि ज्ञानलक्षणात्मके विशेषणसंनिकर्षस्य श्रोत्रप्रत्यासत्तित्वमसंभावि
तं संयुक्तसमवायात्मकस्य श्रोत्रात्मसंयोगाभावेनाभावनियमात्तथा च नस्य मनःप्रत्यासत्तितायामुक्तनयसिद्धायां मनोमात्रजन्यत्वस्य मानसप्रयो
जकत्वमिति त्वया पि वाच्यमिति संक्षेपः। अनागतेति प्रत्यासत्तित्रयमुक्तं अनागतगोचरसाक्षात्कारजनकमिति। नन्वतद्जनकप्रत्यासत्तिजन्यप्र
त्यक्षमित्यर्थः ननु वर्तमानतोपाधिना प्रत्यासत्त्या जनिते ज्ञाने विद्यमानं घटमहं जानामीति ज्ञानलक्षणाजन्ये ऽतिव्याप्तिः ज्ञानत्वसामान्यजन्य
ज्ञानानुव्यवसाये ऽव्याप्तिश्च अनागतपदस्याजनकत्वपरत्वे जनकत्वसामान्यलक्षणाजन्ये चातिव्याप्तिरिति चेत् नैवं। अनागतगोचरं साक्षा

प्र॰प॰
॥७५॥

त्काराद्हेतुप्रत्यासत्तिजन्यत्वस्य नष्टव्यत्यासेन विवक्षितत्वात् नचैवमप्युक्तदोषः स्वयोग्यवर्त्तमानविषयत्वावच्छेदेनैव संयोगादीनां प्रत्यासत्तितया
तस्य तद्योग्यत्वात् सामान्यादीनां च प्रत्यासत्तित्वं स्वाश्रयप्रत्यक्षमात्रं प्रति स्वाश्रयत्वं चानागतसाधारणमिति न वर्तितद्योग्यत्वं अनागतवृत्तिधर्मा
वच्छिन्नविषयताकसाक्षात्काराद्हेतुत्वस्योक्तलक्षणार्थस्य तत्र बाधात् न हि कारणत्ववर्त्तमानत्वादेः प्रत्येकं प्रत्यासत्तितापि तेनैकवृत्तिधर्मत्वेन
स्वाश्रयसाक्षात्कारं प्रति स्वाश्रयत्वं चानागतसाधारणं अत्रापि पूर्ववदेव स्वविषयानागतगोचरसाक्षात्काराद्हेतुप्रत्यासत्तिजन्यप्रत्यक्षत्वं लक्षण
मिति सर्वं सुंदरं अन्ये त्विति तथा च योगजधर्माजन्यजन्यप्रत्यक्षत्वमेव लक्षणमित्याशयः अत्रैवं व्यवहारातिक्रमे योगजधर्मजन्यत्वमपि त्यक्ष्यतां
तस्यापि संस्कारस्यादृष्टरूपस्य वा उक्तन्यायेन इंद्रियसंबंद्धविशेषणतात्वस्य तु वचत्वात् तस्माद्व्यवहारानुरोधात् य   संप्रदायमेवसम्य
गित्यपि संधाया स्वरसो अन्ये त्वित्यनेन दर्शित इत्यवधेयं। विशेष्यत्वेनेति। स्वजनकेंद्रियप्रत्यासत्त्याश्रयत्वेनेत्यर्थः लौकिकत्वस्य निरुक्तस्यावच्छे
देन प्रत्यक्षं प्रति तथा जनकत्वात् प्रत्यासत्तौ सत्यां शाब्दविलंबेन प्रत्यक्षविषयत्वात् तथाविषयस्य जनकत्वावधारणात् यथाश्रुते तत्संजनवापत्तेः राम
विशेष्यत्वस्य विषयत्वविशेषणतया ज्ञानसमानकालीनत्वेन ज्ञानपूर्ववर्त्तितानवच्छेदकत्वात् कार्यपूर्ववृत्तेरेव कारणतावच्छेदकत्वात् न हि

ज्ञानोत्पत्तेः पूर्वं तस्य विषयतास्ति तथा सति तदैव ज्ञातत्वव्यवहारापत्तेः न च विषयतायोग्यता तथा विषयताया एव विशिष्टधीजननयोग्यतारूपतया तद्यो
ग्यत्वाश्रयं न यात्र न चेंद्रियस्यापि तथात्वादलौकिकप्रत्यक्षातिव्याप्तिः न हि हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नयावज्जन्यत्वपर्यंतमर्थ इति वाच्यं इंद्रियविशेषितसं
निकर्षस्याइंद्रियावृत्तेः विशेषणस्य तत्रावृत्तेः विशेषणस्य तत्रावृत्तौ विशिष्टस्य तद्वृत्त्यसंभवात्। तदुक्तं कुसुमांजलिप्रकाशे इंद्रियस्य प्रतियोगित्वेना
श्रयत्वमितीति नावः। इंद्रियत्वेनेति। स्वजनकेंद्रियप्रत्यासत्तिप्रतियोगित्वेनेत्यर्थः तथा च चक्षुःसंयोगत्वादिना तत्तद्विषयतत्तज्ज्ञानकारणत्वेग्र
हीति प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति स्वजनकेंद्रियप्रत्यासत्तिप्रतियोगित्वेनेंद्रियाणां कारणत्वग्रहात् यथाग्रे वाच्यमिंद्रियत्वं तु न प्रत्यक्षजनकतावच्छेदकं
ज्ञानजनकताया एव संयोगताया इंद्रियमनोयोगत्वादिना ग्रहेऽन्योन्याश्रयात्। न च चक्षुर्मनोयोगत्वादिना तद्ग्रहः। तथापि सहकारीभूतत्वेन संयो
गस्यावच्छेदकत्वाभावादन्यथा सहकारिमात्रोच्छेदप्रसंगात्। मानससाक्षात्कारजननकाले मनस इंद्रियांतरसंयुक्तत्वरूपेंद्रियत्वाभावेन तत्राज
नकत्वापत्तेश्च न च त्वङ्मनोयोगस्य ज्ञानमात्रजनकतया तदापि तत्संयोगसत्त्वान्न सो नैवमिति वाच्यं। त्वचो ज्ञानमात्रजनकत्वपक्षेऽपि शरीरत्वकृ
त्संयोगेनैवावश्यकेनान्यथासिद्धस्य त्वङ्मनोयोगस्याहेतुत्वात् अन्यथोक्तलक्षणस्य त्वचाव्याप्त्यापत्तेः नन्वेतयापि स्वजनकेंद्रियप्रत्यासत्तिप्रति

प्र·प योगित्वमर्थो वाच्यो न तु स्वजनकप्रत्यासत्तिप्रतियोगिना न तथा सत्येवं अन्यज्ञानमात्र एव जनकत्वसंभवात् तथात्वेन तज्जन्यत्वस्य ज्ञानमात्र एवा
॥७८॥ तिव्याप्तेः अन्यथा त्यक्तत्वस्य तद्विशेषणत्वासामान्ये वाधकाभावात् कार्यतानवच्छेदकत्वात् सामान्ये वाधए व विशेषे प्रमाणवदृत्तेर्न हि अन्यज्ञानजनकप्र
त्यासत्तिप्रतियोगिनो नात्मादेस्तज्जनकत्वं असंभवात् तज्ज्ञानएव अथैन्द्रियत्वं लक्षणं यत्त्वन्यथा तस्य जनकतानवच्छेदकत्वे तदुपन्यासस्यार्थान्तरतापत्ते
:तथा च मानससाक्षात्कारजननकाले मनसो उक्तरूपेन्द्रियत्वाभावस्तत्वापि दोषइति चेत् एवं भवतामुक्तसंयोगाश्रयत्वस्यावच्छेदकतया का
र्येऽपूर्वप्रवेशस्यावश्यं तदेकश्लिष्ट्याभ्युपगमेन तदसंभवस्य दोषत्वात् अस्माकं मनन्तिप्रसंगार्थोदितिरव्यावर्तकमिन्द्रियत्वमात्रमवच्छेदके प्रवेशितेन त
स्य यदा कदाचित् तादृशसंयोगवत्त्वएतावतैवानिन्द्रियव्यावृत्तेरिति महदेवष्यं किंचैवं मनोन्तरस्यापि त्वन्मते जनकतापत्तिर्यदि तत्संयोगस्यो
पलक्षणत्वं अस्माकं तु तदिन्द्रियत्वेपि न क्षतिरिति दिक्। स्मरतीति स्मृतिस्वरूपायोग्यज्ञानकारणमनोयोगाश्रयत्वमित्यर्थः अत्र चात्मपदेनात्मा
द्वितीयेन घटादयो ह्यालोकसंयोगमादाय तृतीयेनापि घटादयो वारिता इति स्मर्तव्यं। शब्देति। शब्देतरोद्भूतविशेषगुणस्तदनाश्रयत्वे स रा
ति ज्ञानहेतुमनोयोगाश्रयत्वमित्यर्थः तेन सत्यन्तविशेषणेन घ्राणशरीरादौ ज्ञानपदेनाकाशादौ मनःपदेनेन्द्रियाश्रये वे अतिव्याप्तिर्वारितान

वतीति तेषां प्रत्यक्षगुणवत्वादुदासीनमनोयोगवत्वात्ताहशात्मसंयोगवत्वेपि तन्मनोयोगस्य ज्ञानाहेतुतया ज्ञानहेतुमनोयोगानाश्रयत्वादिति
भावः। विशेषपदं च प्रत्यक्षप्रतिबन्धकादृष्टवत्वाभावरूपमुद्भूतत्वमिति मते तत्संयोगादावपीति तमादायासंभववारणाय। अत्र वदंति।
शब्देतरपदं विशिष्टाभावनिर्वाहकतया श्रोत्राव्याप्तिवारकं अन्यथोद्भूतविशेषगुणानाश्रयत्वं श्रोत्रे अव्याप्तमेव स्यात्तथा च व्यर्थविशेषणता
अव्याप्ते भागासिद्धिरूपायाः व्यावर्त्तकं यद्विशेषणं तस्य व्याप्तिग्रहानौपयिकतया व्यर्थत्वादिति। अत्र विशिष्टाभावतया न व्यर्थविशेषणत्वे
त्वेकेन भागासिद्धिवारकमपि व्यवहारे साध्ये व्यभिचारवारकमेव पृथिव्या घटत्वलक्षणत्वे पृथिवी घटत्वनिमित्तकपृथिवीव्यवहारविष
योघटत्वादित्यादौ पटेपि पृथिवीव्यवहारात् घटत्वनिमित्तकपृथिवीव्यवहाराभाववत्तयागृहीते घटे घटत्वसत्वेन व्यभिचारात्। अ
प्रसिद्धिवारकं वाहेतौरेव निमित्ततया साध्यप्रवेशो घटत्वनिमित्तकपृथिवीव्यवहाराप्रसिद्धेः घटादिसंग्राहकविशेषणप्रक्षेपेतु त
न्निमित्तव्यवहारस्य साध्यतया व्याप्तिग्रहौपयिकतया साध्यकत्वमिति पक्षेऽपि तथेत्यपरे। वस्तुतस्तु विशिष्टाभावो अविशिष्टाभा
वो वा शब्देतरोद्भूतविशेषगुणाश्रयान्योन्याभावो हेतुरुत यथापि न व्यर्थविशेषणता द्विविधं हि विशेषणं एकं व्याप्यतावच्छेदकोपाधि

प॰ पु॰ ॥७७॥ संकोचकं यथा नीलधूमत्वशरीरजन्यत्वादौ नीलत्वशरीरत्वादिनाभ्यां विशेषणाभ्यां हि प्रत्येकं तयोर्धूमत्वजन्यत्वयोर्न्यूनवृत्तितापादनेन सं
कोचात् अपरं च तत्प्रसारकं यथा प्रमेयत्वादौ तत्र हि प्रमात्वस्य न्यूनवृत्तितया तद्विषयत्वविशेषणेन विश्वसंग्राहकेणावच्छेदकप्रसारणा
त् तत्राद्यमेव दूषणं नानिष्टं तन्निरूपितव्याप्तेस्तद्विनापि ग्रहात् न त्वपरमपि प्रमातिरिक्तेन तन्निरूपितव्याप्तेस्तेन विना च ग्रहनियमात् न
च प्रमांशेन स्यूतैव यथा तद्विशेषणावच्छेदेन सामान्यतो व्याप्तिग्रहस्य प्रमाविषयत्वात् अन्यथा केवलान्वयिनि दत्तजलांजलावनुमाने
विधानमपि शास्त्रे विरुध्येत न च केवलान्वयिसाध्यकतया तत्र विभागः इति वाच्यं न्यायसाम्येन प्रमेयत्वसाध्यतावच्छेदकस्यापि दूषणत्वात्
तद्व्यर्थविशेषणत्वात् न चैवं धूमालोकान्यान्यत्वेऽपि न व्यर्थविशेषणतेति वाच्यं तत्र तदन्यान्यत्वेन संग्राह्ययोर्धूमालोकयोस्तदन्यान्य
न्यत्वविशिष्टधूमत्वालोकत्वाभ्यामेव व्याप्तिग्रहसंभवात् तस्माद्यावत्संग्राह्यगोचरव्याप्तिरवच्छेदकप्रविष्टैकदेशेन शक्यग्रहा तत्र वि
शिष्टेनावच्छेदकं गौरवात् तत्र व्यर्थविशेषणता यथा नीलधूमत्वधूमालोकान्यान्यत्वादौ यत्र चैकदेश एव न सम्बद्धैकदेशेन व्याप्तिग्राह रा
कोऽवच्छेदकावच्छिन्नयावदधिकरणनिष्ठव्याप्यग्राहकोऽवा तत्र न तद्व्याप्यतावच्छेदकं न तु तत्र व्यर्थविशेषणता यथा धूमत्वं यथा वा पाला

लवह्नौपांडुरद्रव्यत्वंयथावाप्रमेयत्वाभिधेयत्वादि अतएवगुणत्वंताभावाभावत्वादिकं अनेकमवृत्तिहतौहेतुमाहइदत्ते एवंचात्रप्रकृतेशब्देत
रविशेषणाद्वैशेषद्भूतविशेषगुणवदन्योन्याभावगर्भेतायांश्चानिष्ठस्थानहेतुमनोयोगवृत्तिव्याप्तेरग्रहतत्संग्राहकशब्देतरोद्भूतविशेष
गुणवदन्योन्याभावगर्भेतायांतन्निष्ठव्याप्तेरपिग्रहसंभवेयन्निष्ठायन्निरूपितेतिन्यायाव्यर्थविशेषणतानतन्न्योपिहेतुःसाधकइतिनव्यर्थवि
शेषणताबीजंआर्द्रेंधनस्यहमातुमापकत्वेत्याद्रेंधनजन्यवह्निमत्वेतदभावात्लघुन्यस्यसाधकत्वेत्यस्यासाधकत्वंबीजाभावात्अतिप्रसंगाच्च
नवाविशेषितेनतत्कार्यकरणमित्येववैयर्थ्यंतत्संग्राह्यनिष्ठव्याप्तिग्रहस्यतत्कार्यस्याविशेषितेनाकरणात्एवमन्यत्राप्यव्याप्तिवारकेविशेषणे
दृष्टव्यंतत्रापितद्विशेषणसंग्राह्यनिष्ठव्याप्तिग्रहस्यतेनविनाऽभावनियमेनसार्थकत्वात्·एतेनलक्षणमिदंमनोयोगगर्भंमनोपिलक्ष्यप्रविष्टं
तथाचमनसिमनस्त्ववैशिष्ट्याग्रहेप्रकृतलक्षणमेवकुत्रगृहीतमत्रेततएवमनसिसाध्यसिद्धौसेनवंत्यामपरसंग्राहकापरविशेषणानांव्यर्थता
तेषांव्याप्तिग्रहानौपयिकानांभागासिद्धिमात्रवारकत्वादितिकेषांचिद्दूषणमलग्नकंव्याप्यतावच्छेदकविकासकविशेषणस्यव्याप्तिग्रहौपयिक
विशेषणवत्वेनसार्थकत्वात्किंचनचेदव्यर्थविशेषणताव्याप्यतावच्छेदकावच्छिन्नविशेषणविशिष्टहेतौतादृशविशेषणस्येवमूकत्वेनसार्थक

ग१

प्र·प
॥२७२॥

त्वात् यथा नीलधूमशरीरजन्यान्योन्याभाववत्त्वाल्लिंगस्य व्याप्यतावच्छेदकधूमत्वजन्यान्योन्याभाववत्त्वरूपव्याप्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्योपस्थि
तौ तत एव व्याप्तिग्रहे नीलशरीरे विशेषणे व्यर्थे· न चेह तथा मनस्त्वलिंगितया मनस्त्वस्य लिंगत्वेन लिंगतावच्छेदकं मनस्त्वं प्रतीत्य व्याप्तिर्ग्राह्या।
न चोभयोर्योगाश्रयत्वरूपहेतुग्रहे मनस्त्वग्रहवन्मनस्त्वत्वस्यापि ग्रहीये न व्याप्यतावच्छेदकावच्छिन्नैकदेशागमकतया विशिष्टहेतौ व्यर्थविशे
षणता अत एव प्रमेयत्वादावपि न व्यर्थविशेषणता तत्रैकदेशप्रमात्वस्य प्रमात्वेनानुपस्थितत्वात्· नहि तदवच्छिन्नं तत्र विशेषणमिति न किं
चिदेतत्· अपि च अव्याप्तिवारकमपि विशेषणं व्यभिचारवारकमेव तथाहि· द्विविधा हि लक्षणस्येतरभेदकता भेदाश्रयं पक्षीकृत्यान्वयेन इ
तरं पक्षीकृत्य व्यतिरेकेण च· तथा चानिंद्रियाणि इंद्रियभिन्नभेदप्रतियोगीनि उद्भूतविशेषगुणानाश्रयत्वसमानाधिकरणज्ञानकारणमनो
योगानाश्रयत्वादिति प्रयुज्यमाने श्रोत्रे व्यभिचार इति तद्विशेषणं एवमव्याप्तिवारकविशेषणे अन्यत्रापि लक्षणं कर्तनीयं न चैवमितरभेदा
नुमाने अतिव्याप्तिवारकविशेषणानुपादानापत्तिः तद्भिन्नापीतरे पृथिवीभिन्नभेदप्रतियोगिनः नीरसत्वादित्यस्यापि समीचीनत्वे रसवत्त्वस्या
पि तल्लक्षणतापत्तिरिति वाच्यं इतरत्वं लक्ष्यतावच्छेदकसमनियतभेदप्रतियोगितावच्छेदकं लक्षणाभावसमनियतत्वादित्यत्रोक्तानुमान राम

तात्पर्यात् आ परमाणोरित्यादिग्रंथदर्शनेन तादृशभेदस्य साध्यत्वेनोक्तरूपसाध्यस्यावश्यकत्वात् तत्र च घटत्वरसवत्त्वादेः व्याप्यतिव्याप्तलक्षण
त्वेन पृथिव्यां घटत्वाभावनीरसत्वसमनियतत्वादिति हेतुः कर्तव्यः तथा च व्यभिचारोऽघटत्वावच्छिन्नान्योन्याभावस्य घटमात्रावृत्तित्वेन पृथिवी-
त्वसमनियमाभावेनान्योन्याभावप्रतियोगितायास्तदनवच्छेद्यत्वाद्व्यभिचारस्य स्फुटत्वात् एवं च नीरसत्वावच्छिन्नान्योन्याभावस्य रसवन्मात्रवृ
त्तित्वेन पृथिवीत्वासमनियततया व्यभिचारस्तु उक्तक्रमेण बोध्यं न च पृथिव्याः पृथिवीत्वे लक्षणे पृथिवीत्वाभावसमनियतत्वादिति हेतौ समनि
यमपर्यंतं विशेषणमप्रयोजकं पृथिवीत्वाभावव्याप्यत्वस्यैव व्यत्वेतद्व्यापकत्वस्याघटत्वे व्यभिचारवारकत्वात् न चैवमितरभेदानुमानेऽसा
व्याप्त्यसिद्ध्या दुर्लभं पृथिवीत्वं किंचिद्भेदसमनियतं व्यतिरेकित्वादिति सामान्यतोदृष्टावतारेण सुलभत्वादिति दिक् ज्ञानेति ज्ञानं संव्यापारं नय
नेत्यर्थः विशिष्टेति अत्र विशेषणज्ञानमात्ररूपायाः सामान्यसामग्र्या विशेषणतावच्छेदकावच्छिन्नविशेषणज्ञानरूपाया विशेषसामग्र्या वा जनकत्वा
दिति भावः नष्टेति अनुभवं प्रति ज्ञानस्य प्रत्यासत्तित्वकल्पनात् संस्कारस्य कल्पनीयत्वाभावादित्यर्थः स्मृतित्वइति अन्यथा अनुभवकारणसम
वहितसंस्कारजन्यत्वस्य स्मृतित्वप्रयोजकत्वे गौरवादत एव विशिष्टानुभवेऽव्यवहितविशेषणज्ञानं कारणमित्यपि वदंतीति भावः वयंतु संस्कारे

प्र·प ॥७९॥ नोद्बुद्धं न वा जनकप्रत्यासत्तिः तथा सति समाने विषये सर्वापेक्षया प्रत्यक्षसामग्र्या बलवत्त्वेन पूर्वानुभवात्मकविशेषणज्ञानेन संस्कारद्वारकप्रत्या
सत्तिद्वतेन तेन संस्कारेण च सर्वत्र विशिष्टप्रत्यक्षसामग्र्या विशिष्टप्रत्यक्षनियमेन स्मरणमात्रापलापापत्तेः न च प्रत्यासत्त्यर्थं स्मरणमिहाप्यपेक्ष्यतां न
विशेषणज्ञानत्वेनेति वाच्यं तदावश्यकत्वे तेनैव निर्वाहे विशेषणज्ञानांतरानपेक्षणात् न चानुभावकसहकृतस्यैव संस्कारस्योद्बुद्धजनक
प्रत्यासत्तित्वं गौरवात् स्मरणे तथादर्शनात् तद्विषयत्वस्य तन्मते प्रत्यासत्तितावच्छेदकत्वात् वस्तुतस्तु तस्यानुभावकप्रत्यासत्तित्वेन त्राप्यनुभा
वकसाहित्यस्य संभवादिति। इदं तु योगिप्रत्यक्षाव्यापकं तस्य निदिध्यासनादिद्वारा पूर्वपूर्वप्रतिपत्तिकारणकत्वादिति केचित् तन्न ज्ञानत्वगर्भ
धर्मावच्छिन्नकारणकत्वाभावस्य विवक्षितत्वात् न च शाब्दत्वानुमितित्वादिना कारणत्वस्यावच्छेदादनुमित्यादौ लिंगज्ञानत्वादिना न च श्रोतव्य
: श्रुतिवाक्येभ्य इति स्मरणात् श्रुतिवाक्यजज्ञानत्वेन तत्रापि कारणता श्रुतिविषयकप्रत्यक्षस्य तत्कारणत्वेन श्रुतिजन्यशाब्दत्वेन तन्न का
रणत्वात् तदपेक्षया श्रुतिजन्यश्रुत्यर्थज्ञानत्वस्योपाधितया गुरुत्वात् वस्तुतस्तु आत्मविषयकशाब्दत्वादिना च तत्र जनकत्वं न तु श्रुतिजन्यत्व राम
मपि तत्र प्रविष्टं। अदृष्टकल्पनापत्त्या श्रुतिपदस्य प्रमाणपरत्वात् न चैवमपि विवक्षिते अभावप्रत्यक्षाव्याप्तिः तस्य प्रतियोग्यारूपपूर्वकत्वात्।

आरोपस्य च प्रतियोगिस्मृतिपूर्वकत्वात् आरोपस्य च प्रतियोगिस्मृतिजन्यत्वात् अन्यजनकत्वस्य च व्यापारत्वात् एवं व्याप्तिप्रत्यक्षस्यापि धूम-
ज्ञानजन्यसामानाधिकरण्यज्ञानजन्यत्वाद् व्याप्तिरिति वाच्यं यदवच्छिन्नं प्रतिजनकीभूतो व्यापारो येन विना तदवच्छिन्नं न जनयति तस्यैव व्यापा-
रत्वात् अस्ति च तथा लिंगपरामर्शो हि अनुमितित्वावच्छिन्नं प्रतिजनकीभूता व्याप्तिधीस्तद्विना न तज्जनयति प्रकृते तथाभूतज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति-
जनकीभूता प्रतियोगिधीर्न च भावप्रत्यक्षं प्रति न चारोपं विना सामान्याभावविषयं जनयति अभावानुमितौ व्यभिचारात् । एवं व्याप्तिप्रत्यक्षेऽपि साध्य-
सामानाधिकरण्यज्ञानत्वेन न हेतुता व्यतिरेकसहचारज्ञानादपि व्याप्तिग्रहात् न च सोऽपि धूमज्ञानजन्यः किंतु धूमाभावज्ञानजन्यः न चाधूमा-
भावज्ञानजन्येऽपि तद्द्वारा धूमज्ञानकारणतामानाभावात् कुलालपितृवदन्यथासिद्धत्वात् तस्मात् पितापुत्रयोरिव घटे प्रतियोगिज्ञानादित-
दारोपयोरेकतरजनकता न तु व्यापारव्यापारिभाव इति साधूक्तं ज्ञानत्वगर्भधर्मावच्छिन्नकरणकत्वाभाव इति अत एवेश्वरज्ञाने नेंद्रियादि-
व्यापारकेणापि जन्यत्वादसंभववारणाय ज्ञानेऽजन्यत्वं विशेषणमिति कश्चिद्व्याख्यानमनादेयं न हि कार्यत्वावच्छिन्नं प्रति जनकमीश्वर-
ज्ञानमिंद्रियादि विना न तज्जनयति इंद्रियाजन्यकार्याप्रसक्तेः न च फलीभूतप्रमालक्षणे न गतव ज्ञानसाधारण्ये दोषः साक्षात्त्वलक्षणे इदसा

प्र·प
१२०॥

मान्यं लक्षयित्वाजन्यपदादिदाने न फललक्षणाद्दृष्टान्तः प्रमायालक्ष्यत्वेप्रमात्वविशेषलक्षणावश्यकत्वेन तत्रोऽव्याप्ति   र्थक्त्वाति व्याप्ति
शंकेति सर्वमवदातं प्रत्यभिज्ञेति पूर्वोक्तजन्यवृत्तियोगिज्ञानापेक्षावुद्धिजन्यत्वाद्बुद्धियामिति भावः किंत्विति न च द्वित्वविषयत्वे अपेक्षावुद्ध्यपेक्षण
तत्राप्यप्रत्यक्षतापत्तिः तन्मते समूहालंवनमात्रस्यैवापेक्षावुद्धितया तद्धंग्यत्वेतद्विषयत्वमित्येवपरसिद्धांतात् न चैवं प्रागुक्तत्वद्व्याप्तिविरो
धः अयं घटोयं पटइति प्रत्येकैकत्वसविकल्पकानंतरं समूहालंवनस्य द्वित्वविषयस्योत्पत्त्या तत्सापेक्षत्वेनाव्याप्त्युपन्यासात् न चैवमपि मयं
थेनापि तदनुत्पादः समूहालंवनत्वेतदपेक्षानवुद्धित्वविषयत्वे तत्रसमूहालंवनत्वस्यैवप्रयोजकत्वमित्यभिसंधानेनाप्यिमग्रंथेन तदुक्तरूपा
दिति निर्णीतमित्यंशो मानंशो चेत्यर्थः। ज्ञानाजन्यत्वात्तथा चस्वतरां सविकल्पकाजन्यत्वमिति भावः ज्ञानाजन्यत्वमपहायसविकल्पकत्वार्थ
त्वप्रयोजनमाह ज्ञातावितिि। ननु सादृश्यत्वविशिष्टसादृश्यवैशिष्ट्यप्रत्यक्षे विशेषणज्ञानीभूतसविकल्पकजन्यत्वाभावाद्व्याप्तिरित्यतआह सादृ
श्यादीति सादृश्यत्वादीत्यर्थः धर्म्मित्विति। संस्कारद्वारा तस्य हेतुत्वं तथा च संस्कारजनकत्वं येन रूपेण तेन तद्धेतुत्वं ... संस्कारजनकत्वेन राम्
सविकल्पकत्वे नालोचन...पि तज्जनकत्वादिति भावः तत्रासविकल्पकादेव तत्तत्प्रकारीभूतत्ताज्ञानमात्रात्पूर्वमपि चेत्तत्त्वाज्ञा

त्वेन जनकतानर्हत्वमिति चेन्न अपि लिंगज्ञानत्वेन जनकत्वमस्तु ज्ञानमात्रादनुत्पत्तेरिति प्रतिबंदिमनसिकृत्याह अन्वमितीति तथा च तत्रा
पि हेतुतापत्तेरित्यर्थः तथा च यथा तत्र न तत्वेन जनकत्वं तथा न तत्रापि काशीपीति भावः संस्कारार्थतायां तु व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकलिंग
ज्ञानस्य व्याप्यत्वप्रकारकलिंगज्ञानस्य वा हेतुत्वादसंभव एव [illegible] तु येन रूपेण संस्कारजनकत्वं इत्यादि तत्र फलबलापारोपत्येकरूपेण
जनकताया वक्तुं शक्यत्वमिति चारादिति । परो वेति । स्मृतिरूपत्वेच्छनयोर्जनकत्वे नोनयानानुनयापत्तेरिति दूषणं वक्ष्यमाणयुक्त्या शब्दा
नेदेनाजनकत्वादिति नन्विंद्रियजन्यत्वमात्रेतु मित्याशंक्य अतिव्याप्तिरित्याह ज्ञानेति तथा चातिप्रसंगः [illegible] कल्पितमप्यतिप्रसंजकमे
वेति तदर्थमन्यतरकल्प्यमिति भावः नन्वेवं सविकल्पकानपेक्षत्वसापेक्षत्वयोरेकत्राभावाद्विषयभेदे न च तज्जन्यत्वाजन्यत्वा[illegible]
साक्षात्वं जातिरेवेंद्रियप्रयोज्या वाच्या तथा च सर्वज्ञानमिति मानं [illegible] प्रत्यक्षं नेत्याह एवमिति नन्वेंशांशिनाभेदे [illegible] न्यथा [illegible]
प्रयोज्यप्रमात्वाप्रमात्वयोः कथमेकत्रसंभवः कथं वा एकमेव ज्ञानमंशभेदेन प्रत्यासत्तिभेद अन्यत्वेन लौकिकमलौकिकं च नचां
शभेद जन्यत्वाजन्यत्वाभावात प्रमात्वाप्रमात्व लौकिकालौकिकत्वासंभवः किंतु निरंशकतया ज्ञानस्याखंडमेव [illegible]

प्र.प
॥८१॥

नासंनिकर्षजन्यं च एवं चाखंडमेव ज्ञानं प्रमात्वाप्रमात्ववल्लौकिकालौकिकत्ववच्च किंतु तत्तद्विषयतावच्छेदेन तत्तज्जन्यत्वं तत्तद्विषयघटितं
च प्रमात्वादीति वाच्यं एवं = दि ममयद्विषयत्वेन सविकल्पकजन्यतावच्छेदकं तद्विषयज्ञानत्वं तत्साक्षात्त्वमतिकिमनुपपन्नं । [illegible] तत्तासविकल्प
कस्य न तत्तासविकल्पकं प्रतिजनकता जन्यत्वजनकत्वयोरेकानवच्छेद्यत्वं नियमात् न तेदं ता विशिष्टज्ञाने प्रति इदंत्वांशे साक्षात्वापत्तिः
पूर्वं तत्तासविकल्पकस्य उत्तरसविकल्पकं प्रतिहेतुत्वेन सर्वसामंजस्यादिति सर्वपूर्वदोषोद्धारादपरितुष्यन् दोषांतरमाह इदंडीतितनवो
मेयेंद्रियसंनिकर्षस्य हेतुत्वे सप्तदूत्वेनापत्तेर्विशिष्टज्ञानोत्पत्तिरेवासाधारणकारणं॥ तर बाधात् परिशेषेण विशेषणज्ञानजन्यतया
दंडत्वविशिष्टदंडज्ञानजन्यत्वं दंडिज्ञानस्य साधयतीति भावः पूर्वं संनिकर्षत्वस्यैकस्याभावात् संयोगत्वादीनामननुगमात् कथं साक्षात्का
रजनकत्वं ग्राह्यमित्युक्तं तत्राह प्रत्यक्षेति । संयोगेनेति । इंद्रियसंयोगत्वावच्छिन्नस्य स्वयोग्यवर्तमानद्रव्यसाक्षात्कारं प्रतिहेतुत्वमित्यर्थः संयु
क्तेति इंद्रियसंयुक्तसमवायत्वावच्छिन्नस्य वर्तमानस्वयोग्यसंयुक्तसमवेतसाक्षात्कारं प्रतिजनकत्वमित्यर्थः एवमग्रेपि समवायेति । शब्द राम
प्रत्यक्षं प्रति कर्णसंयोगावच्छिन्नश्रोत्रसमवायो हेतुरित्यर्थः एवमग्रेपि । इंद्रियेति इंद्रियसंयुक्तविशेषणतया तत्समवेतविशेषणतया त=

त्समवेतसमवेतविशेषणतयासमवेतविशेषणतयासमवेतसमवेतविशेषणतया विशेषणविशेषणतया चेत्यर्थः [illegible]दिति। जलत्वादिनि
ष्ठरूपादिनिष्ठरूपत्वादिनिष्ठशब्दनिष्ठशब्दत्वादिनिष्ठसमवायनिष्ठघटाभावादेरित्यर्थः नन्विंद्रियार्थयोर्योग्ययोः संनिकर्षस्य पृथिवीत्वं नष्ट
स्यात इत्यत आह योग्येति न केवलमर्थेंद्रिययोरेव योग्यता किंतु संनिकर्षस्यापि सोपि तद्विषये अनुगत एव न चार्थेंद्रियसंनिकर्षः पृथिवी
त्वादौ योग्य इत्यर्थः न तु संयोगोपि वेति। वाशब्दोऽनास्थायां। प्रकृते तस्य विचारस्याप्रयोजकत्वात् वस्तुतस्तु न संयोगहेतुतापेक्षया लघुत्वहे
तुसंयोगेस्थूलावयवावच्छेदकत्वे लाघवादिति। आत्मग्रह इति। तथा च रूपत्वादिविशेषाद्गुणयोरपि हेतुत्वं न त्वन्यतरस्येति भावः नन्वात्मग्रहे
न द्रव्यग्रहत्वेन जन्यता अपि त्वात्मग्रहत्वेनैव बहिरिंद्रियजन्यग्रहे तु संयुक्तसमवाय एव हेतुरिति नेत्याह न चेति लाघवेनेतीन्द्रियसंयो
गत्वेनैव द्रव्यग्राहकद्रव्यप्रत्यक्षं प्रति सामान्यतो हेतुत्वं निश्चयादित्यर्थः ये तु यथाश्रुतमेव व्याचक्षते तेषां संयुक्तसमवायकारणतायां कार्यतावच्छे
दककोटौ द्रव्यातिरिक्तत्वप्रवेशापवेशयोर्गौरवात्स्वत्वप्रवेशान्यतरदेव बाधकमिति न किंचिदेतत् साध्याप्रसिद्धिरित्युपलक्षणं स्वप्रत्यक्ष
जनकेंद्रियप्रत्यासत्त्याश्रयत्वे च न व्याप्तिमहत्त्वकस्यैकस्याभावादित्यपि द्रष्टव्यं। संयुक्तेति। न च यत्र ध्वंसमवायो यस्यां सा व्यक्तिरूपजन्या न हि तद्दे

.प वास्माकमपितद्गंधसमवायो अन्यत्रव्य विनिवार्यं नदैक्यसाधकतर्कौवह्नें ने न तदभिधानादिति नावः तदेतद्वित्यापाततः परमार्थेत
का१ स्तत्त्वसमवायीत्यत्र स्वंयद्वितत्तत्र रूपादि न दा नत्यत्वदेतदाश्रयसंयोगो हेतुरित्यनुगमः इंद्रियसंयुक्तसमवेत तद्वत्वंशनिरिंद्रियसंयुक्त
१२ समवेताश्रयसंयोगो हेतुरिति इंद्रियसंयुक्तसमवेत [illegible] स्वपदंच दिन दाव्यक्तमेव गौरवं स्वाश्रयसंयोगपरित्यागस्य संयुक्त [illegible]
वनागृहीतविशेषणान्यायेन हेतुत्वौचित्यात् विशेष्यांशस्यापि हेतुत्वापत्त्वेश्चादितिध्येयं । अन्यथेति । उक्तविकल्पेन न तत्रापि परंपरासंबंध
ज्ञावस्त्वर्थः [illegible] जाताद्रूपत्वस्य जातित्वाभावात् न तु [illegible] व्याप्यत्वादिति । नन्वाश्रयसाहश्येनाप्युपमाश्रितानांमनेकत्वादित्यरूपसं
नाहरूपादेयेति न तु [illegible] रूपमानादेव न प्रत्यक्षादिति पूर्वोक्तस्वरसात्तत्त्वात्त्यासन्निसिद्ध्यै हेतुत्वं तरमाह [illegible] ति । इत्येवानुमन्येत्युप
नालापः नानिदं रूपमिति शब्दाभिलापः इति विशेषः एवमग्रेपि अन्यथा रूपस्येव वर्णितया वृत्तिलक्षणं [illegible] त्यात्मकत्वेनयद्य
पीत्यादेरसंगतत्वापातादिति ध्येयं । चक्षुरिति [illegible] ग्राह्यगुणत्वादिकमित्यर्थः यथाश्रुते [illegible] संज्ञा रूपाजातावाप्य राम
ति व्याप्तिः न तु चाक्षुषत्वादि जातियोगित्वात् विषयत्वमात्रे [illegible] वहिरिंद्रियपद [illegible] वाच्यं । रूपत्वविशतिपन्नस्य ८१

ताद्दशज्ञानानवच्छिन्नप्रतिपत्तेः नचोपनीतभानावारणाय तद्द्वयं वाच्यमिति वाच्यं अध्यक्षत्वेन ग्रहणविशेषणस्योक्तत्वादिति अतींद्रियेति रूप
त्वेन रूपेणातींद्रियरूपानुमानापत्तेरित्यर्थः ननु ग्राह्यत्वेन योग्यत्वमिति अत आह योग्येति योग्यत्वं यावत्स्वरूपविशेषगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं न जात्य
सिद्धौ संभवतीत्यर्थः प्रत्यक्षत्वेति यद्यपि यथाश्रुते तस्येष्टापत्तिः घ्राणादिवृत्तित्वेन प्रत्यक्षत्वापादनं घ्राणप्रत्यक्षत्वादेर्बाधितं तथापि घ्राणादि
घटितेंद्रियसंनिकर्षेण तत्प्रत्यक्षत्वापादनं इष्टं एवं न चक्षुर्जन्यत्वादिकं परिसामान्यं न देकत्र विरुद्धं तत्र रूपत्वादिति विप्रतिपन्नस्य शंकितमपि न
किंतु प्रत्यक्षानुकूलप्रतिकूलसमवधानं तदुन्नयं नञाश्रयविशेषरूपमेकस्याप्यविरुद्धमिति अरुचेर्दोषांतरमाह रूपत्वेति गंधरसेति त्रवृ
त्येकमेव गंधाव्यंजकत्वे सति नीलव्यंजकत्वादिति हेतुनेत्युमिति व्यंजकत्वं हेतोर्व्यर्थविशेषणत्वात् न च प्रत्येकं हेतुत्वे शिलाशकलएवव्यभि
चारः। नीलव्यंजकतयापदकस्य नीलव्यंजकत्वादिलक्षस्य विवक्षणात्। न चैवं तद्वारणाय स्पर्शाव्यंजकत्वेनैव विशेष्यतां कृतं परकीयपदद्वयेनै
नेति वाच्यं तथासति स्पर्शाव्यंजकनीलव्यंजकस्यैव गमकत्वे [illegible] वैयर्थ्यं स्यादावश्यकतया [illegible] प्रत्येकगर्भतया एवाभ्युपगन्तव्यत्वात् न सरेकु
व्यभिचारवारणाय परकीयविशेषणस्यावश्यकत्वात्। न चैवं प्रत्येकगर्भीयां गंधाव्यंजकपरकीयनीलव्यंजकत्वं तु शादरनीलरूपव्यंजके

ज्ञान १

त्र·प ८२ ॐ व्यभिचरतीति वाच्यं तस्य नवशरावगंधाभिव्यंजकत्वात् गंधव्यंजकत्वेन व्याप्तियोग्यताया विवक्षितत्वात् न चैवं प्रत्येकहेतुभिरितरजसत्वस
नेस्पर्शाव्यंजकत्वे सति पीतव्यंजकत्वं पित्तद्रव्ये व्यभिचरतीति वाच्यं प्रत्येकमंगभेदे तु प्रत्येकव्यभि...स्त्वत्र तत एव तैजसत्वानुमानं...व्याप्यग
मेन तत्रापरहेतुभ्यामेव तदनुमाने दोषाभावात् न चापि परकीयपीतव्यंजकत्वावश्यकत्वाच्च न चैवमपि निकषोपले गंधाव्यंजकत्व...
व्यभिचारः तस्य सुवर्णपीतव्यंजकत्वात् तत्र तेन पीतत्वावांतरजाते व्यंजनस्य न च स्पर्शाव्यंजकत्वगर्भे हेतौ नालोको दृष्टांतः स्यादिति वाच्यं
दीपचंद्रालोकस्य दृष्टांतत्वसंभवेन न तत्परतयापि सामान्यशब्दपर्यवसानादिति । द्रव्यपदं चा=धिकं प्रवेश्यं अन्यथा संनिकर्षव्यभिचार
पत्तेरिति एवं ब्राह्मणादीति न चवनीति कलहः तदज्ञानस्यावश्यकत्वात् तथाहि यथा रूपानुगतमतादिये घ्राणादीन् तथा गंधाद्यनुगतमत
वपि वाच्याने चेत्तत्र गंधत्वजात्यभ्युपगमे तत्रैव प्रत्यासत्त्यंगीकारे किमनेन कांछोद्भाहेण तथा च तत्र रूपाव्यंजकत्वे सुरभ्यादिगंधव्यंज
कत्वादिति सुरभ्यसुरभिभीकरणयोः पार्थिवत्वं प्रसाध्य पार्थिवेंद्रियग्राह्यत्वेनानुगतमनुविवोध्यात् तथा चानुगते रूपत्वे ज्ञाते रूपाव्यंजकत्वगर्भो रा
हेतुर्वोद्धव्यः तस्मिंश्च ज्ञाते गंधत्वधीस्तस्यां च सत्यामुक्तरूपत्वमतिरित्यन्योन्याश्रय इति संबंधे घ्राणादीनां नियमो नादरणीयः न च नीलसौरभा ८

क्रमेण १ वै १

[illegible]कात्वं गन्ध एव हेतुः कर्तव्यः तथा च तज्ज्ञानपर्यन्तापेक्षणात्। न चाति तद्व्यंजकत्वं न तद्व्यंजकतावच्छेदकाभावात् ग्राह्यत्वमन्यथा क्वचित्
नी[illegible]नये दिदृक्षुरह कार्येन्द्रादेव न व्यनत्ती निःशंकयाद दृष्टान्तादौ न तद्व्यंजकत्वस्यानवधारणात्। तथा च तद्व्यंजकत्वानापत्तेः तदव
च्छेदकाभावे गन्धे [illegible]माणे रूपत्वगन्धत्वादिधीरवश्यमनुसंधेया गन्धत्वादिगोचरधीजनकत्वस्य तद्व्यंजकतावच्छेदकत्वात् न हि तत्र पार्थिवेन्द्रि
यत्वादिना सौरभादिव्यंजकत्वमवच्छिद्यते। अननुगमात्। किंतु गन्धव्यंजकत्वं एवमन्तर्गतगन्धादिवृत्तौ तद्व्यंजकतावच्छेदकस्य प्रत्ययेन
दर्शनावगन्धे हेत्वर्थोऽयः। तज्ज्ञाने चोक्तरीत्या गन्धान्तर्गतधीरित्यन्योन्याश्रयसंभवेन दूषणालीनामनावश्यकमिति स्फुटं त्वं एवमित्यादि। तुष्यतु
दुर्जन इति न्यायेन नत्र तु नीलादिगन्धे एव हेतुस्तथापि नीलत्वजात्यन्तरोधादपि साक्षात्सहितिरित्याह नीलेति। चक्षुर्ग्राह्यत्वे चक्षुर्मात्रग्राह्यत्वं
अन्यथासिद्धिसंभवकाभावादिति। स्वमतेन समाधायोन्यमतेन समाधत्ते गोत्वेति नीलेति। इदं यद्यपि तारतमरूपनानागकारव्यक्तिवृत्ति
त्वापकृष्टैकनीलव्यक्तिस्वीकारेऽपि तारतम्यधीः संभवत्येव तथापि महानीलोऽल्पनील इत्येव तदा प्रत्ययः स्यात्। महागकारो अल्पगका
र इति चेत्। न तु नीलतर इत्यादि। प्रकृत्यर्थावच्छेदकजात्यवच्छिन्नावधिकोत्कर्षस्य तरप्रत्ययार्थत्वात्। अत एव न तत्र गतरत्वधीः। गत्व

प जात्यभावेन साक्षात्त्वाभावादिति विकारांतरेण तादृशत्वे विवक्षितं समानाधिकरण इति भावः । नहिति । नच तद्व्यत्यादिना रोपः अनारोपतयैवोपपत्तेः नच प्र
८२ त्यभिज्ञायामेव न्यायः स्फुटत्वात् नच तस्याः प्रमात्वे सैवोत्पादादिप्रत्ययबाधिका । एकप्रत्ययेनालीनत्वे अप्रत्ययस्योत्पत्त्यादिविषयभेदेनोन्नये
: प्रमात्वाभ्युपगमात् । तज्जातीयत्वेनैव तथा अपि [illegible] सायाः प्रमात्वे यथा भ्रमेदानगात् नैयायिकोत्पादादेरेव न विषयभेदकत्वं
तथा वक्ष्यते शब्दानित्यत्वे । एतावता इत्यापाततः परमार्थतस्तु तदेकत्वे समवायोत्पादादिना तद्व्यत्याद धीर्बोध्या । नच धर्मिग्राहकादेकतया सि
द्धस्य तस्य तद्भेदं प्रति संभवति समवायस्य समवायिकारणनाशात् । द्वितीयेपि गुणस्यापि समवायसंबंधेन समानाधिकरणविशेषिताभा
वात् । अन्यथा [illegible] संगतेन चापि संयोगस्याप्यसमवायस्तथा समानाधिकरणे समवेतत्वात् समवायस्येति बोध्यं । एवं [illegible]
[illegible] नित्यपि तुच्छत्वदर्शनमिति न्यायात् । वस्तुतो रूपत्वादिग्राहकतयैव साध्यत्वे । नचन
[illegible] साक्षात्त्वं [illegible] कृत्रिकतापत्तेः । नहि प्रत्यक्षनीलत्वं तत्रैवानुगमात् । नच [illegible] ८३
[illegible] पोऽत्यक्ष [illegible] । नच [illegible] लोकरूपानित्यत्वात् न चाश्रयविशेषा

त्वज्ञानात् । तदिन्द्रियकत्वप्रयोजकानां न तु तदिन्द्रियत्वमयमद्रष्टृत्वं [illegible] प्रत्यक्षे अनुगतत्वेन ज्ञानात् [illegible] इति रूपव्याप्तिभेदस्वीकारे सर्वोक्त
युक्त्या [illegible] भङ्गेन नास्तीति । प्रत्यासत्तीति । न चाप्रत्यासत्तित्वस्य कस्यापि [illegible] व्यापकतावच्छेदकाभावात् तदनुमानासंभवः । प्रत्यक्षजनकेन्द्रिय
निरूपितधर्मस्यैव प्रत्यासत्तित्वेन विवक्षितत्वात् । तावतैवाभिमतसिद्धेः । परामृष्टरूपगतजातेरिन्द्रिय[illegible]प्रतियोगिकत्वाभावात् । तत्प्रतियोगि
कधर्मीतरस्य प्रत्यक्षजनकत्वाभावात् । व्याप्तिश्च सामान्यतो मुखी प्रत्यक्षं तत्प्रत्यक्षजनकेन्द्रियप्रतियोगिकधर्मे वर्तते न वा [illegible] तथा
अन्यथा प्रत्यक्षजनकेत्यादिगर्भे साध्ये इन्द्रियान्योन्याभावेन सिद्धसाधनं शङ्क्य प्रत्यक्षजनकेत्यादि [illegible] साध्ये अप्रसिद्धिरिति [illegible]
तिसाध्ये । कर्मसंयोगावच्छिन्नेति । अवच्छेदक[illegible] विशेषणमिति भावः । ननु कर्मसंयोगादीति । अत एव कर्मसंयोगा[illegible]
त्वं कर्मसंयोगस्य विशेषणतायां बाधः उपलक्षणतायामतिप्रसंग इत्यपास्तं । कर्मसंयोगस्य समवायघटितत्वाभावेन तादृशविशेषणताघटकतयो
पलक्षणत्वात् । स्वरूपसंबन्धेन विशेषणत्वात्कपिसंयोगे बाधाभावादिति भावः । ननु सर्वत्र शङ्काधारता चेत्सर्वत्र सर्वज्ञातिप्रसंग इत्यत आह
एवं चेति । कर्मसंयोगेनेति । न च तस्याप्यव्याप्यवृत्तित्वात्तदवच्छेदकतारतम्योगः तत्रापि [illegible] इति भावः । समवायेनेति

प्र.प. ८४ स्वसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगित्वमव्याप्यवृत्तित्वं तच्चेदोन यथाऽसिद्धं समवाय[illegible]समवायवृत्तिसा[illegible]स्य च व्याप्यवृत्तित्वादित्यु
क्तपर्यवसितोर्थः। तद्धुयेन संबंधेन वृत्तित्वं तेन संबंधेनात्यंताभावप्रतियोगित्वं वाच्यं। अन्यथा व्याप्यवृत्तिमतः एवाव्याप्यवृत्तितापत्तेः।
तथा च विशेषणतया समवायो व्याप्यवृत्तिः समवायवृत्त्या समवायो अवृत्तिरेवेति न समवायेन न वा स्वरूपसंबंधेन तस्याव्याप्य[illegible]त्तित्वं। न
च समवायोपि व्याप्यास्ति न तदभावोपीति वाच्यं। [illegible]तः समवायावच्छिन्नप्रतियोगिकसमवायाभावेन स्वरूपसंबंधावच्छिन्नसमवायस्य समा
नाधिकरण्यस्याविरोधात्। अन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेनैवोभयोरेकत्रविरोधात्। अत एवाकाशसंयोगे व्याप्ति अवृत्तेस्तस्य स
मवायावच्छिन्नाभावोपि अस्तीति यथा चैवं तदभावस्तथान्यत्र निवक्ष्यते। [illegible]दिति। शब्दसमवायो यो[illegible] विशेषणतया व्याप्यवृत्तिस्तदा सर्वं शब्द
समवायः सर्वकर्णसंयोगावच्छिन्न इत्यर्थः। [illegible]ति। वायोः रूपसमवायस्य स्वरूपाभाववत् शब्दसमवा[illegible] सत्त्वेपि यत्कर्णसंयोगावच्छेदेन श
ब्दाभाव[illegible] तत्र तत्र सत्त्वापि विषयाभावादेव न शब्दप्रत्यक्षं वायोः रूपप्रत्यक्षवत्। इयांस्तु विशेषः तत्र प्रतियोग्यभावयोर्वैयधिकरण्यं राम, ८४
अत्र तु विरुद्धावच्छेदकावच्छिन्नत्वं। न च कर्णसंयोगावच्छिन्नसमवा[illegible]स्य त्यादि[illegible] विशेषः। तत्रापि कर्णसंयोगावच्छिन्नस्य शब्द[illegible]स

मवाय इत्यर्थात्। तथाच समवायमात्रे प्रत्यासत्तिः। शब्दस्य कर्णसंयोगावच्छेदेनावच्छेदार्थोप्रत्यक्षत्वापत्तेः [illegible]दौ अत एव कर्णसंयोगेनेत्यादि
नासमवायत्वात् शब्दाधारतायामेव परिचायकतोक्ता। ननु समवाये कर्णसंयोगस्य परिचायकत्व उक्तं कर्णसंयोगस्य समवायावच्छेदकत्वसं
भवेपि तेन रूपेण प्रत्यासत्तितायां गौरवात्। किंतु समवायत्वेनैव। अतिप्रसंगस्य शब्दाभावादिवाभावादिति सर्वं सुस्थं। ननु समवायेन
शब्दोयमिह इति गृह्यमाणशब्दस्य यत्राधारता तदवच्छिन्नेन नः श्रोत्रेण तत्र वीणाद्यवच्छिन्नमपीति न कर्णावच्छिन्नमेवेत्यत आह। अर्थेति। नाव्यत्वा
दिति। इदमप्यापेक्षावक्तृतो व्यक्तिवाद्यन्त्यं न गौरवं किंत्ववच्छेदकस्य बहुघटितत्वं तच्च कर्णसंयोगावच्छिन्नत्वेनाग एव। तदप्रत्यक्षयाश
ब्ददेशत्वस्य लघुत्वादिति ध्येयं। एकदेशिसमाधानं दूषयति नन्विति। संनिकृष्टप्रवीणत्वात्। संनिधिरूपत्वात्। कर्णेति। न चोक्तलाघवं
शब्ददेशत्वेनापीन्द्रियत्वे कर्णावच्छिन्नस्यैव नष्टत्वात्। तस्यैव शब्ददेशत्वात्। एवं नावच्छेदकलाघवे व्यक्तिलाघवमप्यादरणीयं [illegible]
हलाघवादिति। यद्वा शब्ददेशतायामेव लाघवात्। अत एव तस्यैव शब्ददेशत्वं नान्यस्येत्यत्र हेतुं तत्र माह शब्देत्यादि समवायेन शब्दाश्र
देशब्दकरणस्यैव तत्समवायित्वसंत्यते हेतवो निर्वक्तुं नीतिस्मर्तव्यं। यद्वेति। अर्थन्तु विकल्पो न प्रकृतोपयुक्तः किंतु व्यवस्थि[illegible]। तथा

प्र·प ८५ संतानस्य सामायिकत्वे निमित्तस्य तत्कृत्यत्वे निमित्तभेदाभेदाभ्यां फलभेदाभेदयोः सर्वसंप्रतिपन्नो वायु[illegible]प्रागभावाभेदे वीचीतरंग
न्यायेन वायुप्रागभावभेदे च कदम्बगोलकन्यायः। एवं च दशदिशि द्वैतयोः वायवः प्रागभावावच्छिन्नाः [illegible] इति दशत्वे
एकत्वे वा न तस्य कथमपि नियमः किंतु संख्यानिमित्तसंख्यानुविधायिनीति तत्वं। अत्र च वायुभेदे वैजात्यं कुतो [illegible] नतु व्यक्तिभे
दः कारणतावच्छेदकभेदादेव कार्यभेदसंभवात्। अन्यथा [illegible] घटस्यापि भेदापातात्। वैजात्ये च तारमंदशब्द[illegible]नकवा
[illegible]दशदिक्कानां समावेशोनापि [illegible] दशदिक्त्वं [illegible] नतु तादृशवायुसर्वे एकजातीयः सर्वतोदिक्को वीचीतरंगवत्
[illegible] व्यक्ति[illegible] प्रागभावभेदे [illegible] नियमं वृथैव। ननु [illegible] स्वप्रागभावस्यावश्यकत्वादित्वसंगतं समं
[illegible] सर्व [illegible] न्यासविशेषात्। एवं रूपादिषु तथा कल्पनादित्यसंगतं न हि [illegible]
[illegible] सादौ प्रथमतः स्वप्रागभाव [illegible] तथा च पाकजरूपपरमेषु राम
[illegible] प्रागभावस्यान्यथा [illegible] प्रागभावस्य तथा [illegible] दित्वस्य रसादिरूपादिप्रागभावस्य व्यभिचारेण गंधप्रागभावम[illegible] ८५

हेतुत्वमूहादावश्यकमामाश्यइति। तुल्यत्वेपिपूर्वोविलक्षणत्वेपिसौरभनसौरभेऽसौरभनाशानंतरंसौरभंसौरभनाशानंतरंचासौर
भमित्यर्थः। नचतत्रएवंरूपनाशानंतरंरूपांतरमपिजातमेवेत्याह [illegible] वेति। श्यामानंतरंरक्तेत्यत्रपाकाद् [illegible] विद्यमानसजातीयमेवरू
पांतरमितिपाकेनदृष्टंइत्यग्निसंयोगस्याहआ [illegible] कारणं किंत्वन्यादृशेत्यर्थः। एवंसतिव्यभिचारादन्वयव्यभिचारादित्यर्थः। नहिसत्य
पिपाकेनष्टसजातीयंरूपंकदाप्युत्पन्नंदृष्टंतथाचतत्रगंधप्रागभावस्यापरनैरपेक्ष्येणकारणत्वकल्पनादावश्यकेनतेन [illegible] प्रागभा
वादीनामन्यथासिद्धत्वमित्यर्थः। ननुरूपादिस्थलेनवत्वप्रागभावोहेतुर्नैसर्वत्रयेनशब्दादि [illegible] स्थादिनिकाह। नन्वि [illegible] ति।
घटादिस्थलेज्ञानस्यपुनरजननात्कार्यमात्रंप्रतिस्वप्रागभावस्यकारणत्वकल्पनादित्यर्थः। एकेति। एकास्मगीरकामेवोत्पत्तिंजन
यतीत्यर्थः। सामग्रीति। नचाद्यसमयाभावादेवतत्संबंधरूपोत्पत्त्यभावः। तदन्तावस्थापि [illegible] तयाप्रागभावाहेतुत्वेहेतुत्वेनर
सत्वेतस्याव्याप्यत्वादितिभावः। यत्तुकारणाभावात्कार्याभावइत्यत्रकारण [illegible] नादिसंसर्गाभावोवाप्रागभावोवा। नचेहप्रागभाव
स्यप्रागभावोत्पत्तानावोवाकिंतुध्वंसइतिकथमित्यंहेतुताग्रहइति। नना [illegible] भावः। तथाचदृष्टसहितच

प्र॰प ८६

क्तानावच्छेदकतानागतावसमवहितदेशत्वं तज्ज्ञानावच्छेदकत्वोपिस्थूलनइति नोक्तं विदेतत् ॥ ॥ नन्विति ॥ शब्दरूपादेराश्रयसंबंधानावाचनतत्सा
क्षात्कारः प्रत्यासत्तिजन्य इत्यर्थः । यथाश्रुते सिद्धसिद्ध्यव्याघातादिति । विशेषणेति । संबंधविषयत्वे विद्धसाधनं प्रसिद्धोन्मत्तयोगिज्ञानसं
बंधविषयत्वस्य समूहालंबनवारणाय दंडपुरुषयोरेव विशेषण[illegible]विशेष्यत्वप्रतीतेर्नियमाप्रसर्वसंमतत्वाद तत्त्वं विशेषणवि
शेष्येति । न च प्रतियोगित्वादेरनय निरूप्यत्वं विशेषणे प्रतियोगित्वस्य विशेष्ये चानुयोगित्वस्य नानात्वं [illegible]गादेरन्यनिरूप्यत्वमिति न
वः । प्रत्यक्षएवोपोद्बलकं तत्कमाह नलीति । समवायिनाविति । नीलोघट इत्यादिप्रतीतौ तथाकारानुभवादित्यर्थः । एवमग्रेपि । स्वा
तंत्र्येण नाह शाब्दनवीनोनय संमतौ येन तौ प्रणालीक्रियेतामिति भावः । स्वरूपेणेति । स्वरूपेण वैशिष्ट्यविषयता न विशेषणत्वेन न वावि
शेष्यत्वेनेत्य[illegible]जिमतं तन्नु न संनवत्येव अन्यथैव ज्ञानेन विषयीकरणादिति स्वाभिसंधिना स्वरूपेणेत्यस्मदादेः प्रत्यक्षेन रूपेण
विशेषणाद्यप्रधानेनेत्यर्थं कल्पयित्वा दूषयति समवायमिति । स्वरूपेणेत्यस्यार्थांतरस्यासंभव इत्यभिमानः परस्येति । विशिष्टबुद्धि
त्वादिति विशेषणधीजन्यबुद्धित्वात् । अत आह निधीजनकबुद्धित्वादित्यर्थः । वस्तुतो विशेषणत्वगोचरबुद्धित्वादित्यर्थः । अनियोगित्व

लक्षणस्य विशेषणतस्य संसृष्टत्वं वन्नेदाय विशिष्टज्ञानविषयत्वस्वीकारात्। इत्यानूपरं विशेषः संबंधविषयत्वेपि तत्प्रतियोगित्वं तदवच्छि
न्नविशेष्यनिरूपितमेव ज्ञात एव वायोः समवायसत्वेपि न रूपवानिति धीः तन्निरूपितविशेषणतास्य रूपेतन्निरूपितविशेष्यतस्य च वायावभा
वात्। एतदभावे विवक्षिततदेतरप्यवच्छेदकाज्ञानादज्ञानापत्तेरिति भावः। अतद्व्यावृत्तिधीजनकत्वमुक्तावदेदेन[illegible]हेतुस्मात् देव तत्रैव
तर्कसंभवेन व्याप्तिग्रहात्। तथाहि। अतद्व्यावृत्तिः संसर्गाविशेषावच्छिन्नविशेषणाभावव्यावृत्तिः सा च न तदा विशिष्टज्ञाने न जन्येत यदि वि
शिष्टधीस्तत्संसर्गविषया स्यात् यत्संसर्गविषया धीस्तत्संसर्गाभावव्यावृत्तिबुद्धिं जनयतीत्येवानतिप्रसक्तस्य[illegible] व्यापकस्य संभवा[illegible]ति सारं
दंडि ज्ञानवदिति। यद्यपि दंडेनेह विशेषणं किंतु मत्वर्थः संबंधः स च संयोगरूप इति तद्विशिष्टधीः पक्षसमान[illegible]त्वान्तः तथापि एतदुक्तानि
लक्षयान प्रत्यक्षप्रतीतिदंडप्रकारिकादृष्टांतोक्तष्ट्या। तस्यान्यथाप्रतिपादनासंभवेन उक्तवाक्येनैव प्रतिपादनात्। यद्वा[illegible]
तयाङ्क्व्यविशेषणिकाद्यश्चादिशाष्ट्रजाधी दृष्टांत तयाविवक्षिता। तत्र लांगूलादेः प्रवृत्तिनिमित्तत्वं न तत्संबंधस्य गोरवादिति गोपदक्षीत्वस्थि
वतस्यैव प्रकारत्वादिति दृष्टव्यं। तद्विषयकत्वासिद्धेरिति। परस्य तथात्वासिद्धेः। तंतिनस्याः प्रमाणी जनकतावच्छेदकत्वादित्यर्थः। अन्यथेति। अ

प्र·म ८२

न्यतरासिद्धं तद्विषयताकायाः असाध्यांगीकारात्स्यादेव तत्र मानत्वे इत्यर्थः । अन्योन्याश्रयादिति । तस्याः समवायविषयत्वसाधने समवायप्रसि
द्ध्यधीनं तत्साधने च सिद्धे तस्यास्तद्विषयत्वेन ततः समवायसिद्धौ साध्यप्रसिद्धिरित्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः । यथाश्रुते क्वाप्येवं प्रत्यक्षेणार्थं साधयेदित्य
न्योन्याश्रयानवकाशादिति । संबंधमात्रं च नयनिरूप्य मात्रं । नाप्यविशिष्टेति । अविशिष्टपदं अविशिष्टधीपरं अविशिष्टपदस्यासंबद्धत्व न
न्वयप्रयाश्रुते अन्योन्याश्रयप्रसंगात् । अविशिष्टधियस्तद्विशेषणत्वागोचरार्थत्वेन तु निर्वचनात् । तथा च तद्धा [illegible] त्वं न तज्जनकत्वं तद्विषयत्व
साध्ये नीलविषयत्वेनैव सिद्धसाधनं नीलस्य नीलाविशिष्टधीरूपे नीलाभावज्ञाने अजनकस्य नीलविशिष्टज्ञानविषयत्वात् । एवं तज्जनकसद्
द्विशिष्टधीनियामकं तद्विषयत्वं साध्यमिति साध्यतावच्छेदकनिरुक्तिरियं द्रष्टव्या । न तु संबंधनिरुक्तिः [illegible] नान्तरीयकसंबंधाव्याप्यादिदूषणाद
सरः । तथा च प्र [illegible] नीलविशिष्टादिबुद्धिपक्षयित्वा तादृशं दण्डादि [illegible] तद्भिन्नत्वासमवायेसाधिते विशेषणविशेष्यान्यविशिष्टधीविषयत्वेन
संबंधसामान्यं निर्वाच्यमिति नैतत्संबंधत्वनिर्वचनं च न निबंध [illegible] नाधिकरणत्वे च विष्टतया व्याप्यादिलक्षणेषु चक्रकाद्यासंजनमित्यव राम ८२
धेयं । नियामकत्वं तु जनकत्वमेव । तेनाविशिष्टताज्ञानाजनकस्य [illegible] जनकं तदसाधारणं कारणमुच्यत इति तद्विषयत्वं साध्यं न चा

धे संबंधनिमित्तका इति साध्ये विशिष्टज्ञानासाधारणकारणनिमित्तका इति यथेच्छितोऽर्थः। तथा च लिङ्गसाधनमिति वाच्यं विषयत्वे साध्ये नि
मित्त[...]घनिमित्तत्वे साध्ये विषयत्वस्य नियामकपदेन विवक्षितत्वात्। यद्वाव्यापकत्वमेव नियामकत्वं तथा च तेन विशिष्टत्वस्य संबद्धपर्य
यत तथा अन्योन्याश्रयादित्युक्तं। ननु संबंधाविषयत्वे समूहालंबनाविशेषापातो विशिष्टज्ञानस्येत्यत आह विशेषणेनेति। संबंधविषयकस
मूहालंबनवारणाय संबंधविषयत्वे विशिष्टज्ञानस्य स्वीकृते विशेषणतादिकृत एव विशेषो वाच्य इत्यर्थः। अत एवेति। यद्यपि प्रत्यक्षत्वे
नेंद्रियसंबंधसाधने संबंधाभावात् प्रत्यक्षत्वसाधनमशक्यमन्योन्याश्रयात्। तथापि अतिरिक्तसंबंधाभावः समवाये सर्वथाऽसिद्धः स एवा
प्रत्यक्षत्वे तंत्रं अत एव संबंधत्वेनातिरिक्तसंबंधसाधने[...] नाशंक्यनवस्थयापरिजिहीर्षा। नचैवमभावस्याप्रत्यक्षत्वं भावविशेषणतायाः संबं
धांतरगर्भत्वात् अभावे तु तदभावेऽपि विशेषणतायाः स[...]दिति तेषामभिसंधिः। नन्वप्रामाणिकानवस्थेत्यत आह स्वभावादिति। अन्यथोपप
त्त्याप्रामाणिकत्वाभावादिति भावः। ननु संबंधत्वव्यवहारकारित्वं स्वभावात् संभवि। संबंधांतरमंतरेण रूपाद्यसंबंधे तस्य रूपाद्याधेयत्वेना
नुपस्थित्या केवलस्य कदाचिद्ग्रहेण रूपादि समवायीति प्रतीत्यभावादित्यत आह समवायो हीति। यथा स्वभावादाश्रये संबद्धः तथा स्व

प्र॰प भावादेव रूपादावपीति वृत्तियोगिनि अनुयोगिनि वास्वभाववत्त्वमवरणमिति भावः । अत्र भावानामित्यादि नियमस्याप्रयोजकत्वादाह नेया
८८ शङ्कते तद्वित्यभिसंधायाभाववद्विशेषणतयैवोपपत्तेरनुमाने सिद्धसाधनमित्याह समवायेति । अत एव घटज्ञानयोरिवेति कालिकसंबन्धान
मेव दृष्टान्तत्वेनोदाजहार । ननु घटज्ञानयोर्विशेषणतेन्द्रियसत्त्वासत्तिः असत्त्वेनिष्टस्यैव घटादेर्भेनसायहारविशेषण [illegible] हेतु
त्वादित्यस्वरसादाह [illegible]लेति । यथा नैवेन्द्रियसंबद्धविशेषणता न येनापीत्यर्थः । समवायेनापीति समाधिसौ[illegible]कं । वस्तुतः [illegible]
ढनयानन्तसंयोगाभ्युपगमेपि न साध्यत्वासत्तिः । [illegible]विशेषणतायाः सर्वत्र सत्त्वासत्तित्वमित्यभ्युपगमेपि कल्प्यनावात् । [illegible]खादि
नुपलब्धमसंभवान्नेत्यपि द्रष्टव्यं । समवायाद्धि विना भावकार्यानुपपत्तेः । विनाशकाभावाद्वा नाशानुत्पत्तेः फल[illegible]लादिति । लाघवादिति । न
नुयत्नैव मानेगुरुलघुविषयतासंभवतिनैव लाघवं सहकारि । [illegible]तथान्यथाहि । तावतीबुद्धिं पक्षयित्वे च समवायसाधनानिष्प्रमा
त् । गुणादिबुद्धिमात्रपक्षतायां तु कलाघवानवतारात् । तथाभावे वाङ्गाविशिष्टबुद्धिमपि पक्षयित्वा तदंशे जीवेनापि समवायसिध्या राम
पत्तेः । न च तत्र बाधः उक्तलाघवसहकृतोक्तानुमानात्समवायत्वसंबन्धस्य संयोगश्चेत्यत्राविरोधात् । तथा च पक्षता कृत्यलाघवमनादि ८८

यं च[illegible]नियतत्वात्। नियतत्सिद्धिहेतौ नियतलाघवस्यैव सहकारित्वं। लाघवप्रतिसंधानं चैवं। [illegible]नाना[illegible]नानात्वे[illegible]
मित्व[illegible]तोपस्थितावेकत्वेन लाघवादेकः कर्त्ता न तथा नानाविशेषणतं[illegible]एककर्तृकत्वानेकत्वदर्शनादेकत्वेन लाघवं न चैतत्र क्वापि दृष्टं विशे
षणभेदेन संबंधभेदादिति[illegible]लाघवावतार इति। अत्राहुः। प्रत्येकादिविशिष्टबुद्धेरेव पक्षीकृतायाः संबंधविषयत्वे साध्यमाने संबंधत्वा
वच्छिन्नस्यानेकत्वे गौरवादेकमेव तथा सिद्ध्यति स्वरूपसंबंधस्य संबंधित्वयामेकत्वेन तत्सिद्धौ गौरवादिति। तदुक्तं। नत्तत्स्वरूपाणां सं
बंधित्वरूपाणामित्यर्थः। नत्वन्यविशिष्टबुद्धिविषयीभूतस्वरूपाणामिति। तत्र ज्ञानुपस्थितौ समवायासिद्धिप्रसंगादिति। नन्वना
वस्थत्वे संबंधित्वात्मनः स्वरूपसंबंधस्य कल्पनाद्विद[illegible]लाघवमनत्राह संबंधत्वेनेति। अनावस्थ[illegible]स्यतु[illegible]
त्मकस्य स्वरूपसंबंधत्वेनाकल्पनाद्विदेवकल्पनीयं अत एव धर्मकल्पनालाघवमपि नाद[illegible]धर्मकल्पनस्यतु
नयधर्मकल्पनात्वेन तदवच्छिन्नैककल्पन एव लाघवादिति भावः। ननु प्रतीतेर्विषयनि[illegible]नवाकाशसामर्थ्यमिता[illegible]वस्था
प्यते न लाघवात्। अन्यथा विशेषणविशेष्यमात्रविषयत्वे लाघवात्तद्विषयत्वानुमानात्संबंधावि[illegible]त्वमेव स्यादिति विपरीतलाघवं

प्र·प
८९

मापतितानित्यस्वरसात्साध्यांतरमाश्रित्य तत्साधनमाह अथवेति। अत्र नपक्षे [illegible] दृष्टांतेऽनुकूल [illegible] दृष्टत्यत्र परनया [illegible] अन्यथा [illegible]
धव्यतिचाराद्यापत्तेरिति। नन्वेवं लाघवानुरोधाद्यद्येकत्वं तर्हि संयोगिन्यपि समवायाद [illegible] न [illegible] नवसिद्धसंयोग [illegible] लाणतमा
त्तारेप्रमेयसमाहाराविशेषादिति मैवं अनुगतत्वेन संयोगत्वावच्छेदेन संबंधत्वस्य क्लृप्तत्वाद्न्यसंबंध कल्पनायां लाघवं [illegible]
न च गुणगुण्यादिविषयधीव मनुगतमस्ति धर्मांतरं येन क्लृप्तत्वाल्लाघवात्परीत्यं स्यादिति नाव [illegible] लाघवमिति [illegible]
त्तिरित्याह अनुगतेति। गुणकर्मादिविशिष्टबुद्धीनां तेन तेन विशेषणेनानुगतानां विशेषणसमवाय [illegible] अनुगत [illegible]
स्याभावात्। न च विशेषणसंबंधत्वेनैवानुगमः संबंधत्वस्य विषयत्वादिगतस्य जनकतानवच्छेदकत्वेन संयोगसमवायादि [illegible] नत्त
द्विशिष्टबुद्ध्यनुगतधीहेतुत्वात्। अभावविशिष्टबुद्धौ त्वभावत्वेनैव तस्येव स्वरूपसंबंधस्वरूपत्वा [illegible] अनुगतस्य [illegible]
वादिति भावः। अन्यत्वनुगतस्याभावकार्यादेरनुगतसमवायि [illegible] हेतुत्वादपि समवायसि [illegible] समवायेऽभावांतरमन [illegible]
चितं स्वरूपसंबंधेनान्यथासिद्धौ संसर्गले नावोत्यन्ति [illegible] नाशेन संगा [illegible] दित्यपक्षेने निवदंति गु [illegible] विशिष्टबुद्धयोः [illegible]

दि[illegible]त्वेन साध्ये इत्युक्तविशिष्टज्ञानत्वादित्येव। न चाभावज्ञाने व्यभिचारः तद्भानसत्त्वेऽपि तदप्रतिसंधाननियमेन तत्साधारणसम
वाया[illegible]का तदंशे समवायबाधात्स्वरूपसंबंधकल्पनात् अत एव न तेन तदा अर्थान्तरं समवायबाधोत्तरकल्पनीयस्य त
दानीमनवसरात्। न च [illegible]लिंगजत्वादनुमितेर्भ्रमत्वापत्तिः [illegible]दुष्टलिंगजानुमितेरपि प्रमात्वात्। वस्तुतो व्यभिचारेणा
स्यैव संबंधवि[illegible]सत्ता तदानीं स्वरूपसंबंधमादाय संबंधविषयत्वाग्रहेऽपि सा[illegible]सत्त्वादिति समवायसाधनं निःप्रत्यूहमेवेति व
यं। न च [illegible]त्यस्वरसाविष्कारः तदेतं तु [illegible]घटाद्यादरे व्यर्थविशेषणोपादानप्रयासः। तदनादरे विशेषणोपादानेऽपि न फ
लसिद्धिरप्रयोजकत्वात्। समवायसिद्ध्यनंतरं तेनैव तदतिरिक्तसंबंधसाधनमिति प्रतिकूलतर्कपराघातश्चेति। निर्विषयके
ति। निर्विषयज्ञानमात्रविषयविशिष्टबुद्धित्वादेव प्रत्युत रज्ञाप्ययथार्थज्ञाने भूतले घटाभाव इत्यादिबुद्धौ व्यभिचारात्। ज्ञानादिवि
शिष्टबुद्धेश्च पक्षेनानन्तर्भावे नैवं भागासिद्ध्यापत्तेः वने सिंहनाद इत्यादिबुद्धौ वनावच्छिन्नसिंहनादातिरिक्तस्य नभोगस्यापि विषयत्वात् न व्यभि
चारः तदविषयत्वेऽत्रांततमेव बुद्धित्वेन हेतोरप्रमात्वस्य विवक्षणादिति [illegible] न्यक्ततर्कसहकारपुरस्कारेण वैशेषिकानुमानमपि समर्थि

प्र०प तिमत्त्वात्तदुपन्यस्यति यद्वेति। पराभावश्चेति। प्रतिबंधकाभावमात्रहेतुत्वे अतिप्रसंगाद् एवं हेतुर्वाच्यः स चास्त्येव न तथासत्यपि कार्याभावेन पर
८० स्य प्रतिबंधकत्वेन नैकवैशिष्ट्यप्रवेशो नाहि न ह्यभाववति यद्विपटवति तद्वैशिष्ट्याभावसंबंधो न स्यादित्यर्थः। समवायस्यातींद्रियत्वमाश्रित्य वैशिष्ट्य
स्यैवेत्युक्तं। प्रतिबंधिमात्रांकते समवायस्येति। रूपसंबंध रूपत्वमित्यत्र विशेषणत्वपक्षे दोषमाह। रूपेति। प्रकारांतरेण विशेषणत्वं दुर्व
चं तत्पलक्षणत्वपक्षे तु रूपवातिप्रसंगाद् इत्याह अन्यथेति। अधिकरणेति। न चाभावे येवं वक्तुं शक्यं स्वभावो हि वस्तूनां यथा वह्न्यभावीनां तथा
घटादिरूपत्वे पदार्थादधिकरणत्वं रूपतद्भावाद्यधिकरणत्ववत्स्वभावः स्यात् तदासदा तथाभावापत्तिरित्येकवैयधिकरण्यं का
लभेदेनापि न याधिकरणं न स्यात् न ह्यभावाधिकरणवद्धायावयधिकरणे द्विविध्यमस्ति येनाधिकरणस्वाभाव्यं न व्यवस्थाप्येत। न
न्वेवं प्राकरत्वेपि घटे श्यामाधिकरणताप्रत्ययप्रसंगः तस्य श्यामाधिकरणस्वभावत्वात् रक्ताधिकरणताप्रत्ययश्च न स्यात् एकस्य वि
रुद्धाधिकरणस्वभावत्वविरोधादिति चेत्। तादृशोपनीतभानस्येष्टत्वात्। अतादृशप्रत्ययस्य तदधिकरणत्वेपि तदभावादेवाभा राम
त् तत्र विषयस्यापि हेतुत्वात् अभावस्थले तु पदार्थाभावस्य स्यानीतरेतस्यैव सत्त्वेन विषयाभावस्यानेव वक्तुमशक्यत्वात् तज्जन्याधिक ८०

रणतायाश्चैकत्राविरोधात्। एकदा श्यामरक्तयोरेव तथाविरोधात्। ननु स्वभाव एव कथमवधारित इत्यत आह अबाधितेति। तस्मान्नेयं प्र
तिबन्दीयत्समवायसत्त्वादिव रूपप्रतीतिरिति। वस्तुतस्तु परमते दण्डीत्यादाविव दण्डवैशिष्ट्यमेव विषयो न दण्डादिरपि अत एव ज्ञानानामनाक
नेपि तदाहितवैशिष्ट्यमादाय गृहीतग्राहित्वं धारावाहनबुद्धीनां नैराश्यं किन्तु कुसुमांजलौ समूहालम्बनव्यावृत्तये विशिष्टज्ञानस्य लक्षणं
वैशिष्ट्यं धर्मिग्राहकमानातिरिक्तज्ञानमात्रगोचरः तस्य च न विशेषणं विषय एवेति लीलावतीप्रकाशे स्फुटं अतस्तं प्रति प्रतिबन्दिः घटा
भावाभावेपि घटाभाववैशिष्ट्यगोचरात्मनः घटाभावविशिष्टज्ञानस्यापत्तिः अस्माकं तु सत्यपि समवाये रूपाभावेन रूपविशिष्टज्ञान
स्यानुत्पत्तेरिति वैषम्येण प्रतिबन्द्युद्धारात्। अत्र च यं रूपसमवायसत्त्वेपि कथं रूपाभावः संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिकस्य सति संसर्गे असं
भवात्। अन्यथा घटवति भूतलेपि संयोगावच्छिन्नघटाभावापत्तेः। न च तत्र तथाप्रत्ययाभावान्नास्ति घटाभाव इह तु प्रतीत्यनुरोधाद्रूप
समवाये सत्यपि रूपाभावः स्यादिति वाच्यं। इह रूपमित्यपि प्रतीतेः। न चैतदसिद्धं अभावप्रत्ययानुरोधेन त्वयापि तादृशप्रतीतेर्वाच्यत्वा
त्। न च सारोपरूपेति वाच्यं अभावप्रतीतेः सत्यत्वे तस्यास्तथात्वस्य वक्तव्यत्वात्। तथा च तत्प्रमात्वेन वैपरीत्यस्यापत्तेः। वस्तुतस्तु अयेन संबंधे

१० प नयत्रास्ति तत्संबंधप्रकारेण तत्र तज्ज्ञानं भ्रमेति रूपवत्त्वधीरेव प्रमा स्यात्। यत्संसर्गावच्छिन्नो योऽभावस्तत्संसर्गाविरहवत्त्वेऽपि तद
८९ भावप्रत्यय एव भ्रमः स्यात्। तस्माद् विद्यमानसंसर्गावच्छिन्न एव संसर्गाभाव इति रूपाभावेऽपि वायौ न समवायावच्छिन्नः किंतु तद्धर्मितालक्षण
संबंधविशेषावच्छिन्नः सतु वायौ रूपसमवायसत्वेऽपि नास्ति विशिष्टज्ञाने तदेव हि तंत्रं। तद्विषयत्वादेव संबद्धत्वं वनतो विशिष्टज्ञानं निष्ठ
तदुक्तमेवं सतिसमवायसिद्धिः कारणत्वमात्रेण विशिष्टबुद्धिव्यापकतया परैरप्यवश्याभ्युपेयत्वात्। अन्यथा संबद्धत्वं वनाद्विशिष्टज्ञा
न विशेषो न स्यादिति साकांक्षधर्मधर्मीत्यादि तद्विशिष्टज्ञानलक्षणविवरणे प्रामाण्यवाद एव व्यक्तमुक्तं।। सर्वाणि लक्षणानि कालेऽति
व्यापकानीत्याक्षेपप्रकरणोक्तप्रकाशेऽप्ययमर्थः कंठरवेणैव स्फुटीकृतोऽस्तीति। तथा च समवायवत्त्वावच्छेदकत्वेनाभावविशिष्टबुद्धीनां
वैशिष्ट्यं सिध्यतु घटाभाववद्वैशिष्ट्यसत्त्वेऽपि तद्धर्मितावच्छिन्नघटाभावाभावसत्वात् न घटाभावविशिष्टबुद्धिः तथा विशिष्टबुद्धौ व्यापकवै
शिष्ट्यमात्रस्य समवायवद्दर्शनेनेति प्रतिबंदीस्तु [illegible] अथैवार्थं समनायेप दोषमज्ञानापादनमिवोत दुष्टत्वं न च तत्र समवायस्वीका राम
रेऽवश्यापादनं समवायिनाशप्रसंगमवेतनाशादेतुल्यादिति वाच्यं नाशोऽपि वेन निरुक्तसंबंधिनाशेन नाशोऽपि नैव तद्धेतुत्वकल्पनात्। ननु त ८९

द्धिरे[illegible]म कार्यैककारणनाशत्वेन किं च समवायत्वं जातिरिति वैशिष्ट्यान्तं नित्यसं[illegible]त्वि[illegible]चं तथा च स्तुतरां तथा कारणत्वे गौ
रवादिति व्यापकत्वेनाभाववैशिष्ट्यसिद्धिरिति संक्षेपः। [illegible]अनित्यत्वलक्षणेति। [illegible]पदद्वयनयमित्यर्थः। ननु त्यं तान्निमाति
नाभ्यां व्याहतं सद्गर्थोपदर्शितविषयाभेदाभेदं साधयेत् [illegible] साध्यं प्रत्येकं वा साध्यः [illegible] सिद्धिः उंत्येव असाधारणे न चासाधारणस्तत्वेति
पक्षविषयाद्देषः सच साध्ययोर्विरोधः [illegible] कोऽयं न्यायमत इति दर्शनात्। हि विरोध एव नास्तीति वाच्यं [illegible] लभेदाव्छेदे विरोधदर्शनेऽपि प्रकारान्तरेण
विरोधदर्शनादिति तत्र मानान्तरमाह। अन्योन्याभाव[illegible]मिति। अव्याप्येति। स्व[illegible]लावच्छिन्नस्वात्यन्ताभावसमानाधिकरणवृत्तीत्यर्थः। तेन नो
क्तस्थलमादाय सिद्धसाधनमिति। साक्षादिति। अभावविनाशकोपाधित्वादित्यर्थः। [illegible] अभावविरहनात्। अन्यथा [illegible] अत्यंताभा
वत्वदृष्टान्ते साधनवैकल्यादिदूषणं स्यादिति भावः। अप्रसिद्धसाधनमाह तस्येति। यथा [illegible] काव[illegible]छिन्न [illegible] दुपाधि
माह तस्येति। भेदाभेदवादिमते अभेदस्य विरोध एव नास्ति [illegible] रूपसमावेशनाभावादिति [illegible] नीयं तथाप्यभेदे न भेदे [illegible] समावेशस्य
तैरपि स्वीकारात्। न चोभयोर्भिन्नाभिन्नत्वेन तदभिन्नाभिन्नतया तत्रापि न पृथ्य समावेश एवेति वाच्यं तैरपि [illegible] दिना भेदो वहत्त्वे नाभि

१.प
८२

दरत्वावच्छेदेनैव तदुभयसमावेशस्वीकारादिति तदुक्तमवच्छेदभेदेनेति भावः। नीलो घट इति। न च यद्विसंबंधप्रकारिका धीस्तदाभनुप
प्रयोगापत्तिरित्तु नीलप्रकारके वैशिष्ट्यविषयासंबंधो विषय इति कथमतिप्रसंगापादनमिति वाच्यं। इति पदादिकार्थयोरभेदान्वयस्यैव व्यु
त्पत्तिसिद्धत्वात्। अन्यथा दंडः पुरुष इत्यपि दंडप्रकारकं संयोगवैशिष्ट्यविषयकं प्रत्ययमापद्येत। अत एव घटः कर्मत्वमानयनमित्यादि
क्रियाकर्मभावेन नान्वयं बोधयंति अभेदेत्ययोग्यमिति वक्ष्यत इति भावः। विशेषणतासत्त्वादिति विशेषणताप्रत्यासत्तित्वसत्त्वादित्यर्थः
शब्दादीनामिति। कर्मसंबद्धस्यैव करणस्य क्रियाजनकत्वदर्शनादिति सामान्यतो हेतुनाप्यहेतुत्वं इंद्रियविशेषे संयोगादिग्रहस्य व्या
पारतयापि संभवादिति भावः। ज्ञानेनेति वक्ष्यमाणमनुरुध्योक्तं वस्तुतः पूर्वोक्तज्ञानेऽपि लाघवाद्... तद्विषय एवानुमानप्रवृत्तिरि
त्युक्तं। [illegible]त्वपि तथा प्रथमोपस्थितानपि गौरवेण तन्निरासनसंभवात्। न च क्लृप्तत्वेन लाघवं विशेषणतायाः प्रत्यासत्तित्वं नानात्वेन समवा
यविशेषणतायाः प्रत्यासत्तित्वकल्पने ध्रुवं तद्विशेषणतायास्तत्त्वाकल्पनादित्युक्तप्रायं। [illegible]त्विति। रूपाभावो वायुवृत्तियोग्यप्रतियोगि र
कत्वे सति वायुवृत्तित्वेनानुपलभ्यमानप्रतियोगिकत्वादिति द्रष्टव्यं। अन्यथानुमाने वायौ रूपाभाव इति बुद्धेरसिद्धेरिति। तदभाव इति।

शूद्राभावइत्यर्थः क्वचित्तदभावइतिपाठः तस्यतदभावप्रत्यासत्त्यंतराभावइत्यर्थः। लाघवादिति। नचलाघवादनुपलंभमात्रंयादृश
मतिप्रसंगश्च स्वग्राह्यसंबद्धविशेषणताप्रत्यासत्तित्वेनवाच्यतामिति वैपरीत्यमेवास्त्विति वाच्यं। विशुद्धमातापित्रोर्योनिजत्वादिव्यंजकधी
विरहकाले ब्राह्मणत्वाद्यभाववत्प्रसंगेन तादृशयोग्यानुपलंभस्याव्रूपवाच्यत्वात् स्वग्राह्येत्यादिना तदतिप्रसंगवारणादिति। अतए
वसंबद्धत्वं प्रत्यासन्नत्वमिति तदपेक्षेंद्रियग्राह्यत्वमेवलब्धमिति नहि विशेषणतैव प्रत्यासत्तिरित्यपास्तं। ब्राह्मण्याद्यभावग्रहानुरोधेन ता
दृशयोग्यानुपलब्धेरवश्यवाच्यतया वायौ रूपाभावप्रत्यक्षानुरोधेनेंद्रियसंबद्धविशेषणतायां प्रत्यासत्तित्वौचित्यात्। योग्यानुपलब्धि
विषयत्वेनैवाभावस्य योग्यत्वमित्यनुपदमेव वक्ष्यमाणत्वादिति भावः। य[illegible]ीति। ननु वैपरीत्यमेवास्तु। प्रतियोग्युपलंभविरोधिनी
अभावविशेषणताऽभावग्राहिका। एवं तादृशविशेषणतास्वीकारे अनुपलंभहेतुत्वमेव दुर्लभं कुतो वैपरीत्यमिति यदि तदाऽन्यदपिम
हदनुकूलं लाघवातिरेकात्। अपिच इत्थं विशेषणतास्वीकारे अनुगमोपि अन्यथा क्वचित्संबद्धविशेषणता क्वचिदिंद्रियविशेषणता
इत्यननुगमेन तत्तदभावप्रत्यक्षं प्रत्येव तस्याः तस्या हेतुत्वं कल्पनीयं। घटत्वविनागमप्रत्यासत्तेश्च कथंचित्परिभाषोपाधिनानिर्वाच्य इति

टाभावइतिबुद्धौ स्वतत्वासंसर्गाग्रहहेतुत्वाभावेपिघटानुपलंभहेतुत्वाभावात् । [illegible] क्रमेण सामान्यसामग्र्यां घटाग्रहोपि
शात् । नचाभावेंद्रियसंबंधादिसामान्यसामग्रीसत्वेपिघटोपलंभेनाभावधीरित्युपलंभोहेतुरितिवाच्यं घटाभाववतिघटोपलंभस्य
भ्रमतया तज्जनकदोषस्यैवाभावप्रमाप्रतिबंधकत्वात् । तदभावेभ्रमस्यैवासंभवात् नैवं । अभावभ्रमस्थलेप्रतियोग्युपलंभेसत्यभा
भावज्ञानमिति अनुपलंभहेतुत्वे कल्प्यमाने लाघवेनाभावज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रतिहेतुता कल्प्यते न तु विशिष्यगौरवात् । नचतत्र प्रमा
सामग्र्येवप्रतिबंधिका दोषाभावाद्धानोत्पत्तिरिति वाच्यं क्लृप्तविवेकेनान्येषां व्यभिचारेणैकोपलंभरूपापायाएवप्रमा[illegible]द
भावस्यैवदोषत्वपर्यवसानात् । नचप्रतियोगिसत्वविरोधीनानुपलंभस्तत्र हेतुत्वेन कल्प्यते न प्रमायां तद्धेतुत्वं कल्प्यतेतिवाच्यं । अत
एवप्रतियोगिसत्वापादितप्रतियोगिकानुपलंभहेतुत्वाभ्युपगमात् सामान्यतोनुपलंभमात्रहेतुत्वकल्पनानंतरं विषयद्वयविशेषाभ्या शे॰
मनुपलंभहेतुत्वसंभवात् । अतएवसामान्यसामग्र्यामप्यसंसर्गाग्रहप्रवेशोबोद्धव्य इति । यद्यपियएवभ्रमस्थलेप्रतियोग्युपलंभप्र
तिबंधकः सएवभ्रमहेतुः सचाभावेनेतिनप्रसंगः तथापितेषामननुगमादनुगतस्यैवहेतुत्वमितितत्वं । चक्षुषिपृथ्वीत्वाभावप्रत्यक्षा

प्र॰प॰ त्वरोपे न चोक्तयोग्यानुपलंभः सर्वथाहेतुरिति तत्त्वं । भवतीति । नन्वेवमुद्भूतरूपे परमाणौ महत्त्वाभावप्रत्यक्षतापत्तिः इष्टत्वात् । यत्रैवोप
५८ लंभो यस्य प्रतियोगिसत्त्वेनापाद्यते तत्रैव तदभावप्रत्यक्षतास्वीकारात् । एवं मनस्त्वाभावोपि घटादावुद्भूतरूपवदन्योन्याभावोपि वायौ
सुग्रहः । न च प्रतियोगियोग्यत्वं संसर्गाभावेऽधिकरणयोग्यत्वमन्योन्याभावे योग्यतेति कथमेतदिति वाच्यं अनभ्युपगमात् । उक्तानुपलं
भविषयत्वेनैवोभयत्र योग्यत्वादिति । अत एवाग्रे तादात्म्याभाव इत्युभयाभाववाचिना पदेन साधारण्येनाक्लिष्टनिर्द्देशः । संभवेति । य
द्ययं पिशाचात्मा पिशाचत्वजातिधर्मवान्स्यात् तदा तत्स्वकारोपलंभविषयः स्यादित्यापादनसंभवात् । न त्वेवं पिशाचे स्तंभत्वसत्त्वेन
तदुपलंभापादनं । अयोग्यवृत्तित्वेन पिशाचत्ववदनुपलंभसंभवादिति भावः । अत्रोपलंभो भावः प्रत्यक्षाभावो वा वाच्यः न चापिशाचप्र
त्यक्षाप्रसिद्धौ तदभावः संभवतीति नाशंकनीयं । प्रत्यक्षेऽधिकरणप्रतियोगिसंसर्गविषयत्वाभावस्य हेतुत्वात् । वस्तुतस्तु प्रतियो
गिसत्त्वेनापादितप्रतियोगिकत्वेनानुगमे यदि पिशाचत्वं स्तंभवृत्ति स्यात् स्तंभवृत्तित्वेनोपलभ्येतेत्यापादने स्तंभवृत्तित्वोपलंभाभा रान
व एव तथा । यदि वायुः रूपवान्स्यात् तदा रूपवत्त्वेनोपलभ्येतेत्यत्र रूपवत्त्वोपलंभाभावस्तथा उभयत्र प्रतियोगिसत्त्वस्यापादकत्वा ५८

दापादनमापाद्यव्रसिध्यनुरोधेन द्विरूपमेवेत्युक्तक्रमेणेवानुगमइतिसंक्षेपः। घटत्वाभावादेरिति। नैवेवं द्रव्यगुणान्यान्यत्वादीनां जाने
त्वेव्रमंजितमनुद्धृतमेवेतिवाच्यं। उक्तपरापरजात्यभावेनजातिभेदासिद्धेः घटत्वाभावादौ नित्यानेकसमवेतत्वस्य सत्त्वेन तावन्मात्रस्य जा
तित्वेऽप्रयोजकत्वमित्यत्रग्रेथ तात्पर्यादिति। सूवेनत्वइति। ननुसमवायिकारणताशास्यकारणतासमवायकल्पनोत्तरकल्प्याः समवाय
कल्पनमेवप्राप्यमिकमनुपजीव्यंच। गुणादिन्यायेनाभावमपि विषयीकृत्योत्पन्नमित्युपजीव्यविरोधेनतत्रनसमवायाभावकल्पनेप्रत्युत
तद्विरोधेनसमवायिनाशेनसमवेतनाशेऽभावत्वेतत्रमंगीक्रियतांगौरवस्यप्रामाणिकत्वादिति। अत्राहुः। अभावेसमवायकल्पनेनो
क्तकारणतायाअनुपजीव्यं अभावमविषयीकृत्यगुणादिमात्रविषयीकारेणसिद्धेऽपिसमवायेसमवायकारणताशास्यहेतुतायदसंभ
वात्। दैवान्तु तदानीमभावेबाधकाभवतारेणतस्याभावविषयत्वात्। तस्मादुपमतोबाधकानवतारादभावसाधारणसमवायानुमिता
वपि अनंतरमुक्तबाधकावतारेणतस्य परित्यागः। वस्तुतस्तु समवायकल्पनमंतरेणापि घटादिनाशदर्शनेन वैसाद्यनाशदर्शनेनचाभा
वसंबंधान्यसंबंधत्वेनैवहेतुतायांलाघवमन्यथामयेनोक्तानुमानेनतत्साधारणैकसंबंधसिद्धिविरोधात्। किंतु अभावव्यावृत्तत्वेन ज्ञातः सं

प्र॰प॰ बंधः समवायसिद्ध्यनंतरं ताद्रूप्येण पर्य्यवस्यति। तस्मादुक्तयथापि नाभावे समवायः। न च त्रिसंबंधसिद्धौ भाव एव विशेषणता अभाव
८५ एव समवायः। स्वरूपसंबंधिकारणनाशएव कार्यनाशहेतुः स्वसमवायिनाशेन समवेतकार्यनाशहेतुरिति विपरीतमेवास्त्विति वाच्यं
अभावस्वरूपाणामनंतत्वेनानुगतानां स्वरूपस्य संबंधत्वेन कल्पनात्। ननु गतावयविगुणकर्मजात्यादीनामित्युक्तप्रायं अतएवाभा
वत्वेन तत्कल्पनात्त्वेतान्योन्याभावयोरपि स्वरूपसंबंधस्य क्लृप्तत्वेन लघुत्वात्स एव कल्प्यते न समवायः कल्पनीयत्वात्। ध्वंसे समवायबा
धकाले कल्प्यमानः स्वरूपसंबंधो ध्वंसत्वं विशेषमनादाय भावत्वे सामान्ये पर्य्यवस्यति अन्यथोक्तबाधकस्यात्यंताभावादावसंभवेन नन्व
समवायकल्पनाया वज्रलेपत्वापत्तेरिति दिक्। कॢप्तेति। तथा च न विशेषणता स्यान्नहि तिरिति भावः। ननु ग्राहकत्वे तस्याः सिद्धे करण
त्वं कल्प्यं तत्र तद्व्यतिरेकेणादर्शयति। तद्धिति। अनुविधानमेवाह अन्यथेति। अत एवेति। इंद्रियानुविधानादित्यर्थः। दृष्टेति। नावश्य
हे नियमतोऽन्वयाद्यनुविधानवतीत्यर्थः। ननु तथैवेंद्रियमन्यथासिद्धमस्तु। न च निमीलिताक्षस्य स्थले तस्यां सत्यामपि फलाभावादिंद्रियहे रा॰म॰
तुत्वनिश्चयः। तर्हि तद्धेवाभावज्ञानेपींद्रियहेतुत्वसंभवात्। न च तदानीमधिकरणग्रहाभावादभावाभावधीर्नेंद्रियसंनिकर्षाभावादि ८५

तिवाच्यं। अधिकरणज्ञानमात्रस्य तत्रापि सत्त्वेन तत्प्रतियोगिग्राहकेंद्रियसन्न्यधिकरणज्ञानकारणाभावो वाच्यः तथा च तस्यापि कल्पनी
यतया इंद्रियसंनिकर्ष एव कल्प्यते। किंच आत्माभावग्रहस्य सामान्यत एव प्रतिबंधकत्वात् अभावानुपलब्धेर्हेतुत्वमित्यसंगतं। यत्तु च पारिशि
ष्टप्रकाशे मतोपाध्यायाः। अभावानुपलब्धेः अभावोपलंभप्रागभावो वाच्यः। तथा चाभावोपलंभेन तत्प्रागभावहेतुतावच्छेदकतया गंधादौ रूपादि
प्रागभावादीनामिव अभावानुपलंभेन सोऽप्यन्यथासिद्ध इति तन्नु अभावानुपलंभसमानयुक्तिकत्वान्नु ब्यामहे। किंच अधिकरणे प्रतियोगि
संस्पृष्टत्वोपलंभविषयत्वाभावरूपानुपलब्धिर्वाच्या सा च तत्प्रागभाव एव स्वप्रागभावेन च ... अन्यथासिद्धिः तदेंद्रिये ... त्वपि विरुद्धं न चा
भावानुपलब्धिरुपयोग्यताविशेषिता वाच्या सा च यावदभावग्राहकेत्यादिगर्भा वाच्या तथा चाभावग्राहकप्रतियोगिस्मरणादेर्भावाग्राह
कत्वात् अभावानुपलब्धिर्ग्राहकेति वाच्यं एतावतापि व्यभिचारात् अहेतुत्वं प्रागंतलत्वलन्यः अन्यथासिद्धेरिति प्रकृतग्रंथविरोधात्। किंच प्र
तियोगिस्मरणादिनयोग्यताप्रविष्टं प्रतियोगितदभावभिन्नपदेन तस्य साधारणतदुपलंभकादन्यत्वकतं यथा अस्मिन् घटोपलंभप्रागभावस्य
घटाभावाग्राहकत्वेनासंभवात्। न हि सप्रतियोगी तद्व्याप्यो वा। तथा च प्रतियोगिस्मृत्यादयो असाधारणोपलंभका इति तदन्यथा वस्त

प्र.प मवधानमस्त्येवेतिनोक्तव्यभिचारोऽपिनचैवंसंयोगिनाशजन्यसंयोगनाशस्थले व्यभिचारोद्धारेणयावत्तदुपलंभकेत्यादिगर्भैवानुपल
९६ ब्धिर्हेतुःस्यादितिवाच्यं। एककारणपरिशेषापत्तेः। रिक्तियादेरग्रहेतुत्वापत्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् अतएवप्रतियोगिसत्वप्रसंजितप्रतियोगिका
नुपलब्धिर्हेतुर्वाच्याःतेनतादृशापादनस्थलएवाभावधीःभावग्रहेचप्राथमिके अभावस्यतदानीमनुपस्थितत्वेनतथाप्रसंजनाभावा
नुपलब्धिर्हेतुरित्यपास्तं एवमपिव्यभिचारदर्शनादिद्विरूपेणान्यथासिद्धप्रदर्शनात्। अथयोग्याभावग्रहःकारणंइत्यभावानुपलंभो
पिकारणमेवयेनप्रकारेणभावानुपलंभःकारणंतेनाभावानुपलंभोऽन्यथासिद्धः। तथाहि। घटतादात्म्यग्रहेतदत्यन्ताभावतदाश्रया
न्योन्याभावयोर्द्वयोरपिनग्रहइतिवस्तुगतिः। एवंचतद्भावग्रहेनघटतादात्म्यग्रहइत्यपि। तथाचाभावग्रहेग्राह्याभावानुपलंभोग्राह
कःघटतादात्म्यस्यतद्भावग्रहरूपग्राह्यविरहरूपत्वात् तद्वद्वित्तेनैवरूपेणतद्भावग्रहेघटतादात्म्यग्रहेपिकारणंतदाश्रयान्योन्याभा
वग्रहेसत्यपितादात्म्यग्रहापत्तिः। अन्योन्याभावस्यतदभावत्वाभावात्। नहियथातादात्म्यमन्योन्याभावाभावस्तथान्योन्याभावोपितद राम
भावरूपःघटप्रतियोगिकत्वापानात्संसर्गाभावत्वापत्तिश्च। यथाचनेयमिष्टापत्तिस्तथाव्यतिरेकिणिवक्ष्यते। एवंचसानुपलब्धिर्नो ९६

व्यर्थे प्राप्त्याभावकानुपलंभत याहेतुर्नैत्व भाव यच्चाप्त्याभावानुपलंभत्वेन ताद्रूप्येणान्यथासिद्धत्वादिति । मैवं एवमपीन्द्रियेणेत्यादि
विशेषात् । तस्याप्येवमानत्वप्रसंजनस्य वज्रलेपत्वादिति । उच्यते । नाभावानुपलब्धिवदभावानुपलब्धिरपि हेतुरविशेषात् । आत्मत्वानविशे
षेण यथाहाभावज्ञानस्य सर्वे सिद्धत्वात् । न चाकारविरोधः करणतायामन्यथासिद्धिनिषेधानात् प्रमाणत्वएवाद्वेपेण तस्यैव समाधा
नोक्तत्वात् न च याद्दृश्यनुपलब्धिर्हेतुर्वाच्या नादृशी निमिलिताक्षस्य नास्तीत्यन्वयानुविधानादिन्द्रियहेतुरेव न क्लृप्तस्तेनान्यथासिद्धि
रिति वाच्यं । अभावानुपलंभेन भावग्रहमात्रे कारणं व्यभिचारात् घटाभावग्रहेपि घटादिनिर्विकल्पकसंभवात् समानः प्रका
रकत्वेन ज्ञानयोर्विशेषात् । किंच सविकल्पकमपि स्यादेव घटाभावस्य क्वचिदधिकरणे ग्रहेपि निरधिकरणस्य घटस्य प्रतीतेः
तथा च तदधिकरणनिष्ठाभावग्रहे तन्निष्ठाभावानुपलंभो हेतुर्वाच्यः न तु सामान्यतः तथा च सामान्यत इन्द्रियस्य प्रामाण्यकल्पना
द्धेतुरप्यनुपलब्धिर्न प्रमाणमन्यथासिद्धत्वात् अभावधीस्तु निरधिकरणा नास्त्येव नापि निर्विकल्पिकेति प्रकृत्या च छिन्ने प्रत्येकानुपलब्धिः कार
णं करणं च केनाप्यनन्यथासिद्धेरिति दिक् । यत्त्वभावधीः सकरणिकेति कल्प्यमाने इन्द्रियमेव कल्प्यते क्लृप्तत्वान्नानुपलब्धिः तस्यात्वेन ज्ञा

प्र·प
८७

चिदप्यकल्पनात्। न च संनिकर्षाभावात्तथा अनुपलब्धावप्यन्वयव्यभिचारेण तथात्वात्। न च प्रतियोगिग्राहकेंद्रियजन्याधिकरणज्ञा
न सहकारित्वकल्पनात्तेनैव वार्थं तस्य सहकारित्वमपि कल्प्यमिति संनिकर्षकल्पनस्यैव तदपेक्षयोचितत्वादिति। न च अधर्मीतिन्याय्य
ज्ञानाधिकरणज्ञानविशेषणतारूपज्ञानत्वेन जनकत्वौचित्यात्। ननु धर्म्यंतरस्य संनिकर्षस्येत्युक्तप्रायत्वादिति। नाममतिकरणीत्
तानितिशेषः। आत्मविशेषणं आत्मा यमित्यर्थः। नन्वाश्रयप्रतियोगिग्राहकत्वमुक्तं अतो रूपत्वादिग्रहानुरोधेन प्रत्यक्षे संयुक्तसमवायः
स्यादेवेत्येतावन्मात्रास्वरसादाह धर्मेति। नन्वत्रापि धर्मिधर्मिभावग्रहः संयोगाविषय इति दंडाज्ञानादेव न प्रसंगः। अन्यादृशप्रत्यक्षेनो
क्तं नियामकं मन एव आत्मविशेषणमित्युक्तं अतो दोषांतरमाह इंद्रियेति। अन्यायोग्यतयैव न ग्रह इत्यत आह। इंद्रियस्येति। करण
व्यापारविषयतयैव कर्मत्वादिति भावः। किंचेति। रूपादाविंद्रियग्राह्यत्वस्य सर्वसिद्धत्वात्। इहत्वन्यतरासिद्धिरिति भावः। ननु दृष्टांते
हीत्युत्कर्षसमा घटादौ शारीरिकदृष्टदर्शनवत् अतो व्याप्तिमाह संबंधस्येति। नहीति। तदुक्तं न हि सुशिक्षितोपि नरवटुः स्वस्कंधमारोढ्
न्त्यनीति। अत्र यद्यपींद्रियेण समं स्वरूपसंबंधो नोच्यत एव किंचिदिंद्रियसंबद्धेन स च त्वयापि वाच्यो अन्यथा अधिकरणग्रहनियामकता

राम
८७

निधानमपि विरुध्येत तत्संबंधं विना तदधिकरणत्वाभावात् तथापि यद्विशेष्यकमभावज्ञानं तज्ज्ञानमेवाधिकरणज्ञानं दुष्टं । न हि शेषणत्वे च संबंधं विनैव क्वचित्तु समवायवदिति तदाशयः । उपमान इति । यद्यप्यभावपदसंकेतग्राहकोपमानसत्त्वेन तथापि सिद्ध साधननियामानां तत्राव शक्तिपूर्वकं ग्रहणमत्राविवक्षितमित्यर्थं व्यभिचारो द्रष्टव्यः । उपमानत्वेति । न हि सादृश्यज्ञानत्वेन तच्च साक्षात्त्वादि नापरापरभावानुपपत्त्या न जातिरित्यपव्याख्यानं । एवं हि प्रत्यक्षरूपसादृश्यज्ञानवृत्तौ साक्षात्त्वे व्यभिचारतादवस्थ्यात् । न हि सा जातिर्ग्रा हकतावच्छेदकत्वेन विशेषणीया येन साक्षात्त्वादिव्यावर्त्येत तथा सति शाब्दत्वस्य साधनवैकल्यापातात् । न हि शाब्दत्वं तद्ग्राहकतावच्छेद कं अपितु तज्ज्ञानत्वं तस्मात् ज्ञायमानकरणाभिप्रायेणेदमनुमानं प्रयुक्तं तेन च शाब्दत्वं जातिरस्ति न येति न वा दृष्टान्तः । न चोपमानत्वे व्यभिचारः तस्य ज्ञायमानकरणतापक्षे सादृश्यपर्यवसितस्य जातित्वाभावात् । सामान्यान्येव भूयांसि इति मते सादृश्यस्य जातिरूप तया तद्वृत्तिधर्मे जातित्वाभावात् । जातौ जातित्वाभावादिति फक्किकार्थो द्रष्टव्य इति । इत्यभाव इति । अत्र दोषसहितयमहेतुत्वादिति विशिष्टैव हेतुः कर्तव्यः । नन्वप्रमाहेतुत्वमात्रं दोषः एवं व्यभिचारादित्यवधेयं । ननु प्राप्तिरपेक्ष्यते व्यापारत्वेनान्यत्र व्यापारस्याधिक

प्र.म. रणज्ञानमेवेति कथमन्यथा अप्राप्तेश्च मोपील्यत आह किं चेति। कर्मप्राप्तिनियमात्। कारणस्य प्रमायामिन्द्रियेण प्राप्तिरपेक्ष्यते ननु व्या
९८ पारतया अमेतु विषयः कर्म्मैव नाकारकत्वादतोऽप्राप्तेश्च मोऽजायत इत्यर्थः। अत इति। अनुपलंभस्यान्वयग्राहकत्वासंभवादिति भावः।
तन्त्रयेनेति। अस्माकं तु नानुमानस्वीकारेण कार्यवैजात्यात् कार्यसाजात्य एव व्यभिचारस्य कारणतावरोधित्वादिति भावः। व्यभि
चारोदाहरणांतरमाह वायाविति। अप्रसिद्धांतादिति न वस्तुदोषः किंतु पूर्वापराभ्युपगमव्याघातेन वादिदोषः। तथा च योग्योपलं
भवादिनामनुपलब्धिर्मानांतरं स्यादेव बाधकाभावादतो दोषांतरमाह योग्यत्वेपीति। मानांतरेण घटाभावादिग्राहकेणेति शेषः।
अन्ययोपलंभानुपलंभस्यैवानुपलंभग्राहकस्य स्वीकारेण विरोधापत्तेरिति। नन्वेतावतापि न वस्तु घटाभावे मानानुपलब्धिर्यो हि का
नचैवमप्यनुपलब्धेर्मानांतरस्य निरासः उपलंभानुपलब्धेरभ्युपगमादित्यरुचेराह अपि चेति। नन्विदमपि न सम्यक् अंधस्य त्वगिंद्रि
योपनीतनीलेपीताभावाग्रहादेव प्रतियोगिग्राहकेंद्रियजन्याधिकरणग्रहणस्य कारणत्वात्। न च प्रतियोगिग्राहकेंद्रियविलंबादे प्र.म.
व तद्विलंबः। इंद्रियविलंबो हि प्राप्तेंद्रियविलंबः न च तत्तस्तत्र न तद्भावः। घटाभावग्रहस्थलेपि ताहशानद्विलंबादित्यस्वरसादाह। किं ९८

चेति। नन्विदमपि नयुक्तं रूपाभावो वायुरूपे नित्यत्वेनानुपलभ्यमानप्रतियोगिकत्वादित्यनुमानसंभवादित्यरुचेराह अपि चेति। न
न्विदमप्यनुपपन्नं यावत्तदुपलंभकसाकल्ये सत्यनुपलब्धिर्यो हि काउक्तस्थले यथावत्सत्त्वे उपलंभप्रागभावादव्यवहितक्षणे घटो
पलंभस्यैवोत्पत्त्या कथमभावधीरुत्पद्यतां न चोभयसामग्रीसत्त्वे उपलंभयोरन्यतरोत्पत्तौ विनिगमकाभावः प्रतिबंधकाभावस्य का
र्येसहभावेन जनकतया तत्रैवोत्तरकाले उपलंभस्योत्पत्त्या तादृशानुपलंभस्याभावाग्राहकत्वात्। किंच घटवति घटाभावधीर्भ्र
म इति तत्र दोषाभावाद्देवाभावग्रहो न विषयाभावादिति। अत्र ब्रूमः। सत्यनुपलब्धिहेतुत्वे सर्वमिदमुपपद्यते न तदेव नास्तीत्यत्र ता
त्पर्यं। घटस्थलेऽभावानुपलंभस्य विषयाभावेनैवोपपत्तेः। विषयकारणत्वस्य क्लृप्तत्वात् अनुपलंभहेतुत्वकल्पनीयत्वात्। न च घ
टाभावे सति घटोपलंभवत्तौ घटाभावानुपलंभे न हेतुतानिष्प्रायस्तत्र घटोपलंभकदोषस्यैव प्रतिबंधकत्वादिति। तस्माद्विषया
भावेनैवाभावग्रहादनुपलब्ध्यभावात्कार्याभावादर्शनेन न साभावधीहेतुः क्लृप्तस्तत्कारणत्वमिति सर्वं तात्पर्यं। न च ग्रंथे अन्वयव्य
भिचारप्रदर्शनादिदमसंगतं तद्व्यतिरेकेण फलव्यतिरेकाभावात्कारणत्वस्याभावस्यैदा[illegible] बीजत्वादिति। बाधाद्वाविति। घटाभावादि

प्र.प स्थलेतेनानुपलब्धेर्मीनांतरत्वाभ्युपगमान्दुदाहृते।इंद्रियेति।इंद्रियसंबद्धविशेषणतावाचेंद्रियसंयुक्तात्मसमवेतविशेषणविशेष
९८ णताकुड्याग्रे हि मनःसंयुक्तात्मसमवेतज्ञानविषयीभूते मैत्रवत्वप्रकारकस्मरणविषयत्वाभावस्य विशेषणतासत्वादिति।न तुल्यप
रिमाणेति मया मैत्रवत्वेनास्मर्यमाणत्वादिति हेतुर्द्रष्टव्यः।तेन न तुल्यपरिमाणयोगितयाऽस्मर्यमाणेनायं हेतुरस्तीति तत्र हेत्वनावादस्म
रणं पृथक्क्रियमाणं न प्रसज्यते मयेति च विशेषणाद्यस्य न मैत्रेनादृशादृष्टपूर्वः तत्र संस्कारानुत्पादविलोपनादिसंभवेनास्मरणस्य
संभवेन व्यभिचारो न भवति यस्य तत्रानुभवे सति स्मरणनियमस्तद्धत्वेनास्मर्यमाणत्वस्याव्यभिचारात् न सन्नेकोऽपि कस्यापि नादृशो
भवतीति मयेत्युक्तं विशेषणमिति तत्त्ववनार्थेव न तुल्यपरिमाणत्वादिविशेषणमिति।न विशेषणेनेति।समवायश्चातींद्रिय एवेति
भावः।अधिकमिति।घटवत्वति प्रसंगस्तदवस्थ एवेति भावः।नन्वयोग्योभावपि न प्रत्येकं निभौ मेलकस्यातिरिक्तस्यानभ्युपगमादि
त्यन्यतरासंबंधितयैव तन्मात्रपदार्थनिर्वचनं तथा चाभावाभ्युपगम इति दोष मये वक्ष्यमाणत्वेनोपेक्ष्यान्यदाह न तोऽत्र तलेति।न राम
नुप्रतियोग्यविषयाधिकरणवृत्तिरेव तन्मात्रबुद्धिः न चाभावाभ्युपगमदोषः तत्रापीत्थमेव तन्मात्रबुद्धिरूपाभावस्वीकारात्।एवं ९८

तत्रापीतिधारायाम विश्रांतिरित्यरुचेराह।किंचेति।व्यवहारस्येति।नचोत्कर्षरूपायाजातेर्व्यक्तिवित्तिवेद्यायास्तारशब्दानिलाघा
त्मनिव्यवहारेव्यवहर्त्तव्याधिकस्यावधेर्मानहेतुदृष्टइतिवक्तव्यंतत्रापितारत्वत्वरूपग्रहणितिनिमित्तज्ञानस्यहेतुत्वात्तस्यचावधिगमे
तयाऽवधेरपिव्यवहर्त्तव्यत्वादिति शब्दानित्यत्वेवाच्यत्वादितिभावः।तथाचेति।नन्वेवंकारेकंटकाभावोमास्तुकंटकाभावाभावोस्ती
त्यपिनतस्यापिबुद्धिरूपत्वात् भावेवाबेधःकुतः तस्यकंटकसाध्यत्वात्।तस्यचकंटकाभावाभावादन्यत्वात्।निर्जनइत्याद्यपिता
वद्यंतथाहि।प्रतिबंधकाभावहेतुभावोऽन्वयव्यतिरेकगम्यःसचप्रतिबंधकाभावेकार्यंतदभावाभावेनेत्यात्मकोनतुप्रतिबंधके
सतिनकार्यमित्यात्मकः।प्रतिबंधकाभावाभावोनप्रतिबंधकः।किंत्वन्यइतिधाम्यतस्ताहशव्यतिरेकस्यहस्यप्रतिबंधकाभावहेतु
त्वेअनुपयोगात्।तथाचप्रतिबंधकाभावाभावेजलनिःसरणाभावोनवनीहतुनन्मात्रबुद्धिरूपतयाबंधाभावाभावोपिनास्तीतिक
थंजलनिःसरणाभावः।नचैवंबंधाभावःबंधाभावाभावोद्वयमपिनास्तीतिप्रतिपिंडंबुध्यात्मनोद्वयोरप्यभावेतदभावादित्यपरि
तुष्यन्नाह।किंचेति।नास्तीतितत्रविषयांतराभावादितिभावः।नलितिति।इदंतुस्वंप्रतिदृष्टव्यंनचैवाभावज्ञानेनव्यवहारस्तदनु

पत्तिः बाधितत्वेनैवासंवादात्

ग॰प॰ १०० प्रपस्याचतद्धीरित्यन्योन्याश्रयात् परं प्रतिसाधिप्रमाणेनैवेति। ननु तद्धर्मादित्यप्यसंगतं प्रतियोगिज्ञानादेरभावव्यवहारार्थमपेक्ष
णीयत्वादितरत्सिद्धान्तात्। आकाशादेरवृत्तेरभावस्य केवलान्वयिनः स्वीकारपक्षे च प्रतियोगिमदधिकरणस्याप्रसिद्धिरित्यस्वरसाद
ह वस्तुत इति। अत्र तत्ताभावे आकाशादिप्रतियोगिके प्रतियोगिमद्वृत्ति। न च घटत्वनिष्ठदाज्ञानदशायामेवाभावापत्तिः अभावोन
मत्यन्योन्यास्त्येव अभावव्यवहारापादनं तु नानिष्टं प्रतियोगिस्मृतौ यावत्तदुपलंभकसत्त्वे चाधिकरणज्ञाने अभावव्यवहारात् न चो
त्तरकाले बाधावतारेऽपि तदापत्तिः। प्रतियोगिमत्त्वज्ञानस्यैव बाधकत्वेनाभावव्यवहारस्य तदानीमभावात् न च बाधानवतारका
लीनाभावव्यवहारस्यापि संवादाद्दिति भावः। समानाधिकरणेति। प्रतियोगिसमानाधिकरणेत्यर्थः। नचैवमननुगम इत्याह न
धावेति ननु यत्कालीनोऽभावो बुध्यते तदा तन्नाभावाधिकरणत्वं बुद्धेर्विशेषणमत इत्यरुचेराह किं चेति। नन्वभावोऽधिकरणो विशे
षणमेव तद्बुद्धौ तदुपलक्षणं प्रतियोगिमत्तानुपलंभोऽपि ग्राह्याभावकालीनप्रतिमत्तानुपलंभ इत्येतन्नियामकमभावपक्षे घटत्वेकैव
लाधिकरणाभावपक्षे अधिकरणस्यैकरूपत्वात् कथं नत्र कदाचिद्घटवदिति कदाचिन्नदभाववदिति व्यवहारवैचित्र्यमत आह राम १००

नेति। एवंमधिकरणद्वैरूप्यात्प्रागभावादेरतिरेकेपि नान्योन्याभावादेरतिरिक्ततेमानमस्तीत्यर्थः एवंतदुभयोराधारात्मकत्वेप्रा
गभावादेरपितथात्वमस्त्वमेयमिति भावः अतएवानतिप्रसंगादेव। धारेति। एतच्चप्रतियोगिमद्भिन्नत्वानवगाहित्वेबुद्धेरिष्टंचेतद्भिन्नत्वप्र
कारकबुद्ध्युपगमेचार्थेभेदएवेत्यनुपदमेवस्फुटमिति। ननुप्रतियोगिमदधिकरणबुद्धिभिन्नमित्यत्रप्रतियोगिमत्त्वंयद्यधिकरणबु
द्धिविशेषणंतदाघटवत्यपिघटाभावापत्तिः अथाधिकरणविशेषणंतर्हितदेवास्तुकिमनेनबुद्ध्यंतर्भावेन। नचाधाराधेयभावानु
पपत्तिः। घटाभावेघटाभावइतिवदुपपत्तेरितिपूर्वोत्तरमाशंकितेसंप्रतिपत्तिमात्रयइति। नचाकाशाभावादौप्रतियोगियद
धिकरणाप्रसिद्धिः तदनभ्युपगमात्॥ अभ्युपगमेवाप्रतियोगिप्रतियोगिकभिन्नोधिकरणनिष्ठः संबंधस्तस्यार्थोद्दिष्टव्यः। अ
स्तिचाकाशप्रतियोगिकभिन्नःसर्वनिष्ठःसंबंधः ननुघटप्रतियोगिकभिन्नोघटवत्तिसंबंधस्यघटप्रतियोगिकत्वादाधेयप्रतीतिरप्य
तएवोपपद्यतेतादृशसंबंधस्यभूतलादिवृत्तित्वादिति भावः। भेदश्चेति। कश्चित्स्वरूपविशेषः कुतोपिभेदइत्यर्थः स्वरूपस्यैवभेदत्वसं
वादमाहतादात्म्येनेति। तादात्म्येनाप्रतीयमानत्वेसतिप्रतीयमानत्वस्यैवतद्भेदस्वरूपत्वादित्यर्थः। नवापीत्युक्तत्वात्समतेअप्रतीयमान

प्र॰प॰ त्वेन प्रतीयमानत्वाभावेन भेदलक्षणं भेदेन चाप्रतीयमानत्वं निर्वचनं भिन्नाधिकरणस्यैव तन्मते अभावत्वादित्यन्योन्याश्रयादिदं न लक्षण-
१०१ मिति स्वचिंतं तन्मते तत्त्वाभावस्यातिरिक्तत्वे तस्य लक्षणत्वाविरोध इति भावः । तादात्म्येनाप्रतीयमानत्वं रजतत्वमविषयत्वमुक्ता वीति तस्यापि
शुक्तिभेदापत्त्या भगवज्ञानमादाय तादात्म्येनाप्रतीयमानत्वस्य तत्रासिद्धेर्व्याख्यानं च तन्मते भगवज्ञानस्तीति तदपीत्युक्तमित्यन्ये । कञ्च-
स्तन मम्मैवेदं लक्षणं अपितु तदपीति यथाश्रुतमर्थमाह ॥ भूतल बुद्धीत्युपलक्षणं समयभेदोपि द्रष्टव्यः । भूतल इति । ननु वृत्ता
तो घटवतो भूतलाद्भिन्नस्याधिकरणस्याभावतया तावन्मात्रगोचरैव धीरभावधीर्घटादिप्रतियोगिज्ञानापेक्षा वा भावशब्दो
व्यवहारे इति यद्यपि दक्षस्तदाक्रमप्रयुक्तक्रमेण संशयसमर्थनमिति मिवं तथापि अभावसंशयस्याकरीत्यैव निर्वाहात् घटवत्त्वको
टेस्तद्भिन्नत्वकोटिविरोधेनाधिकरणस्वरूपाभावनिश्चयस्य घटवत्त्वनिश्चयवत्संशयाद्वापकिंचित्करत्वादिति इयांस्तु विशेषः प्र-
देकत्र प्रतियोगिमद्भिन्नत्वमभावत्वं तत्कोटिकः संशयः अपरत्राधिकरणत्वमभावत्वं तन्न संशय एव न किंतु तत्संशय एवाभावसं- राम
शयत्वेनाभिलप्यते इति संशयस्योक्तविषयकत्वमुभयकल्पेपीति । अभावेपीति अतिरिक्ताभावकल्पने प्यनुगमाभावस्य तुल्यत्वा- १०१

दित्यर्थः। तथा चाभावव्यवहारोप्यननुगत एव व्यवहर्तव्यानुगमेनैव व्यवहारानुगमात्। तथा चाननुगते किमनुगतेन निमित्तेनेति
भावः। तुच्छत्वादित्यस्य तथा चाननुगतेनैवानुगतव्यवहार इत्यपव्याख्यानं असंभवादप्रसिद्धत्वाच्चेति। नहि सामान्यमिति। साधारणे
नानुगतं पदार्थान्तरमित्यपप्रत्युक्तं वेदितव्यं। अभावाभावस्थिति। न च न तत्साधारणाभावत्वनिर्वचनेन तथा सति तत्राभावव्यवहा
रस्यान्यनिबंधनत्वेऽननुगतादेव व्यवहार इत्यागतमिति भावः। संसृतियोगिकत्वं तन्निरूपणाधीननिरूपणत्वं परकीयत्वं परवि
त्तिवेद्यत्वमिति भेदः। आशंकितस्य गत्याऽन्यत्वस्यैकार्थ्यं विविच्य परिहरत्युद्धरति संतीति। अभाव इति। द्रव्यत्वात्मानेघटव्यक्ति
वद्भावविनानवभात यास तत्तात्यंताभावव्यक्त्याऽनुगमस्तदास्याद्यभावेऽपुसैकाव्यक्तिर्नैवेत्। नत्वेवं अभावे अभावाभावा[illegible]किंतु
तद्व्यक्तिस्वरूपः तत्र चानुगतधर्माभावेऽननुगमोऽभावत्वेनानुगमे चात्माश्रय इति भावः। तथात्वेति अभाव त्यतत्साध्यकप्र[illegible]गि
तत्वेवेति। आत्माश्रयादिति भावः। इदं चापाततः। परमार्थतस्तु तस्यानुगतस्य ज्ञातस्यानुगमकत्वं वाच्यं। तज्ज्ञानं च न प्रतियोगिन
रूपेणं संभवति न वा निर्विकल्पकरूपमिति तदभावत्वेन ज्ञातमनुगमयेत्। तथा चात्माश्रयः। किंच सत्तापदं सत्ताद्विवारणाय द्रु

प्र·प व्यत्वादिघटकपरं वाऽभावत्वपरं वा। अयमपि सामान्याभावादेर्भावत्वस्य ज्ञानेऽभावत्वस्याज्ञानादभाव इति द्रष्टव्यं। ननु तन्ना
१०२ वोपविशुरत्वं कदाचित्तत्तावत्यपीति तद्योधविरोधितावच्छेदकत्वमस्यार्थः तदुक्तमभावस्येत्यादि तथा सत्याह विरोधित्वस्येति
। नन्वनुगतघटाभावव्यवहारोऽनुगतेन घटात्यन्ताभावादिनेति कथमननुगमस्तस्येत्यत आह अनयोर्हि त्वस्वरसादाह यद्वेति। अतिरिक्ता
भाववादिनापि तत्तदभावज्ञानेऽपि स्वस्वाधिकरणज्ञानत्वेनानुगतो बुद्धिविशेषोऽङ्गीकार्यः तदवच्छिन्नतत्तदधिकरणज्ञानत्वेनैव तत्तदभा
वव्यवहारजनकत्वमस्तीत्यर्थः। नग्रहणायेति। एतच्च स्वरूपज्ञातबुद्धिविशेषस्यैव व्यवहारजनकत्वमिति मते यद्वा प्रतियोगि
मदधिकरणज्ञानजितत्वेन ज्ञातं व्यवहारकमिति मतं तदाग्रहणायैव तस्य प्रतियोगिज्ञानापेक्षेति द्रष्टव्यं। ह्रस्वावित्यादीति। यद्य
पि तन्मात्राणामदीर्घत्वमस्ति तथा च तद्धेतु एवावधिज्ञानापेक्षा न दीर्घत्वव्यवहारमात्रे तथापि तदवच्छेदोऽपि परिमाणस्य रूपमा
नमिति दीर्घत्वव्यवहारे एवावधिज्ञानापेक्षा परिमाणस्वरूपस्य ज्ञाना हि त्याशयः। ननु तन्मात्रबुद्धेरभावत्वे तंडुलादौ केशादि जि १०२
ज्ञासानुपपन्ना तंडुलरूपाधिकरणबुद्धिरूपस्य केशाद्यभावस्य निश्चयात् तत आह तन्मात्रेति। ह्रस्वता प्रतियोगिग्राहकयावत्संप

सि: तथा च केशादेः सूक्ष्मस्य प्रतियोगिनो जिज्ञासापि ग्राहकेति दृश्यतासंपत्त्यर्थं जिज्ञासापेक्षणेनेते न दृश्यताधीनत्वं तन्मात्रधी
रभावव्यवहारं करोतीत्यर्थः। कार्याद्विनितडेतोरिति न्यायेनाधिकरणज्ञानस्यैवाभावव्यवहारजनकत्वमितेरिति [illegible] नन्व
द्धिधारापरामर्शानप्रत्यक्षं इत्यत्रमित्यादिरूपा तथा बुद्धिधारावाच्या। न चान्योन्यत्यादयो धारावाहि [illegible]। केनैरपि संख्या गोहोऽप्य
तानसांतरत्वाद्विति तदानंतुरूपांतरीया तथा बुद्धिर्वोच्या। एवं [illegible] तथा बुद्धिविच्छेदे तदनुपपत्तिः [illegible] थाधीवो [illegible] दं वाल
कोटीनामाकल्पमिव परं परातादृशबुद्धिकल्पनमप्रामाणिकं [illegible] कचे ग्राहकप्रतियोगिबुद्धि विव [illegible] यद्यपि [illegible]
साक्षिकं तद्धि तिवेद्यत्वेद्रूपीपतीतस्या विशेषणतया विशेषणतानु [illegible] वत्वेनैव तदावश्यमिति एवं [illegible]
नवेवलमिति। न च तन्मते घटाभावो न सप्रतियोगिकः इदंत्वेन तद्वत्ववस्य प्रतियोगिनिरपेक्षत्वात्। [illegible] भावत्वं न स्वप्रमा [illegible]
व घटवज्जिन्नत्वरूपस्य तस्य घटधीसापेक्षत्वादिति वाच्यं तज्जिन्नत्वस्यापि स्वरूपातिरिक्तस्याभावेन सप्रतियोगिकत्वानुपपत्तेः
भावत्वज्ञानं विना प्रतियोगिमज्जिन्नत्वानवगमाच्च। प्रतियोग्यग्रहस्यानुयोगिवृत्तिधर्मज्ञानाधीनत्वादेः ग्रहस्य न चेदमसिद्धप्रति

प्र·प
१०२ ग्यवृत्तित्वेन धर्म्मिग्रहस्य भेदग्राहकत्वे प्रतियोग्यवृत्तित्वं घटत्वादेर्घटत्वत्वाद्युपस्थितिसाध्यं तत्र च घटेतरगजेतरयोर्भेदधीसाध्यमित्यन्यो
न्याश्रयापत्तिर्वाच्या। वस्तुतः प्रतियोग्यवृत्तित्वाख्यरूपतोऽज्ञातेन धर्मेण भेदग्रहात्। न च भेदस्य मानसत्वं। प्रमायां मनोव्याहकस्य मनसी
गवेषणात्। अन्यथा तु भावस्य मनवच्छारोप्यवृत्तिविशेषादर्शनदोषादिघटितया सामान्यसामग्र्यैव निर्वाहनात्। प्रतियोगिवृत्तित्वेना
ज्ञातधर्मग्रहो वा हेतुर्वाच्य इत्यन्यत्र विस्तरः। तदाप्यस्मीति। त्वन्मते मुख्यगतजात्यभावादवच्छेद्यत्वं स्वरूपं मन्मते वच्छेद्यतावच्छेदकजा
तिमत्त्वं तत्र तथा च परिमाणग्रहेऽपि व्यञ्जकाभावात्तद्ग्रहीतं स्वरूपं तेन तस्य तेन रूपेण तथा व्यवहारे निवर्तनमिति तत्प्रकारकज्ञा
नार्थमेवावश्यापेक्षेत्यर्थः। केचित्तु तादृशपरिमाणग्रह एवावधिसापेक्ष इति दृश्यग्रहसमकालं महत्त्वरूपपरिमाणग्रहेऽपि व्यञ्जकाः
वधिज्ञानाभावान्नदीर्घग्रह एवावधिसापेक्ष इति दृश्यग्रहसमकालं महत्त्वरूपपरिमाणग्रहेऽपि व्यञ्जकावधिज्ञानाभावान्न दीर्घं। दी
र्घपरिमाणग्रहस्त्वित्याहुः। तन्न परिमाणस्य सावधित्वे मानाभावात्। किं तत्तद्रूपेण न हि दीर्घत्वे विशेषस्यैव तथात्वादिति न चैवं ध राम
र्मस्य जातिरूपस्य सावधित्वे मानाभावः। स्वरूपेणोपस्थितेः। उक्तधर्मावच्छेदेन गृहीताया जातेर्दृश्यत्वेनिमित्तत्वा   वरतस्यास्त्वदे १०२

वभावविरत्वादिति दिक्। अत्र यद्यपि यावत्कं घटाभावो न पटाभाव इत्यादिप्रतीत्या घटाभावे पटाभाव इत्यादिप्रतीत्या च तस्यापि
स्वप्रतियोगिकत्वाद्भावान्तरप्रतियोगिकाधिकरणरूपत्वाभ्युपगमात् प्रतिबंधिकत्वेऽपि तथाप्यभावाभिन्नदशायां सत्तादृशप्रतिबं-
धनवतारेण अप्रतिबंधेनोक्तयुक्तिदार्ढ्येनाभावसिद्धौ तदुत्तरकाले अनवस्थाभयादिना अभावाधाराभावप्रतियोगिकाभावान-
राप्रमितौ तयोर्भावैकपर्यवसाने प्रवर्तीत्यस्य नाभावव्याहकं बाधेत उपजीव्यतरफलमुखगौरवबहिर्भावात् इत्यलक्ष्यैव मूलावष्टं-
भयुक्तिरवधारणीयेति सर्वसंक्षेपः। यथेति। येन प्रकारेण यथा युक्त्येति यावत्। भावप्रतीतिप्रयोगानुगमादेवेत्यर्थः। यद्वा येन धर्मि- ४९
णैकपदार्थमिति स्फुट एवार्थो भाष्यः। न चाभेनदप्रदर्शनाद्विरोधः समयविशेषस्य निःप्रतियोगिकत्वेनेति वक्ताऽर्थोक्तौ निकत्वम-
भावत्वमित्युक्तत्वात् न च समवायाद्यतिव्याप्तिः सप्रतियोगिकत्वेन प्रतियोग्यविशेषणकप्रत्ययाविषयत्वस्योक्तत्वात् समवायसं-
गयोस्तादृशप्रतीतिविषयत्वात्। नीलो घट इति प्रत्ययात् संयोगे निर्विकल्पकसंभवाच्च। न च ज्ञानादावतिप्रसंगः विषयातिरिक्तप्र-
तियोगिज्ञानजन्यज्ञानविषयत्वस्यापि विशेषणत्वादिति। एतच्चाभावविभाजकोपाधिरूपं द्रष्टव्यं प्रतीतिविषयत्वमभावत्वमभाव-

प्र.प. स्वरूपमेवत्युक्तं प्रामाण्ये। संबंधांतरमिति। विशिष्टप्रत्ययजननयोग्यतालिंगेन तत्स्वरूपस्य संबंधत्वादित्यर्थः। यथाश्रुते योग्यत्वस्यै
१०४ व संबंधत्वप्राप्तेः। न च तथैव किं न स्यादिति वाच्यं। विशिष्टधीविषयस्य संबंधत्वात्। विशिष्टबुद्धेश्च विशिष्टबुध्यविषयत्वात्। अत एव
संबंधस्य संबंधिभिन्नत्वनियमेन स्वरूपसंबंधं परे हूपयंतीति भावः। अत्र वदंति। एवं सति घटाभावभ्रमानुपपत्तिः तद्योग्यताया
: फलदर्शनगम्यतया तत्र विशिष्टज्ञानोत्पत्त्या योग्यतावश्यकत्वात्। न च प्रमायोग्यता संबंधः संबंधसत्वेनास्यापि प्रमात्वात्। अन्य
थातस्याप्रमात्वे तत्र संबंधाभावः तस्मिंश्च तस्याप्रमात्वमित्यन्योन्याश्रयः। किंच योग्यतायां प्रत्ययाविषयं धर्मिद्वयमात्रविषय
तायां कथं कापित्प्रमा कापिद्भ्रमेति प्रतीतिविभागः। विशिष्टधीयोग्यतासत्वासत्वस्य प्रत्ययाविषयत्वेनानियामकत्वात्। किंचाभावी द्वि
याभावे स्वरूपसंबंधाव्यापकमिदं। तत्र स्वरूपद्वयस्य विशिष्टज्ञानाजनकत्वादिति। मैवं एतेन विशिष्टज्ञानजननयोग्यतावच्छेदका
वच्छिन्नस्वरूपद्वयस्य संबंधत्वाभिधानात्। तत्तदभावे किंचिद्योग्यं किंचिन्नेति विभागासंभवात्। योग्यतावच्छेदकं च क्वचित्प्रतियो राम
गिदेशान्यदेशत्वं क्वचित्प्रतियोगिदेशत्वे सति प्रतियोगिकालान्यकालत्वं क्वचित्प्रतियोगितावच्छेदकाभावत्वं। न च भेदवत्त्वाभाव १०४

द्विति

दत्वादावपि मत्वर्थे संबंधानुयोगः। तत्रापि तत्प्रतियोगितावच्छेदकदेशावच्छेदेन भेदानन्त्येनाननुगमात्। न चानवस्थाव
स्थानः […]त्वात्। प्रत्ययानवस्था तु नास्त्येव। उक्तावच्छेदकत्वस्य स्वरूपपरिचायकत्वात् अत एवातीन्द्रियाव्याप्तिरपास्ता। एवं ता
दृशस्वरूपाभावेन यत्रानावधीस्तत्रैव भ्रम इति किमनुपपन्नं। न चाज्ञितत्वे विशेषणाभावात्कथं भ्रमत्वं। एकत्रावच्छेदकत्वानानस्य प्रकार
त्वादन्यत्र दत्तहृदेशान्यदेश इति विशेषस्य स्फुटत्वात्। प्रकारत्वं च स्वरूपसंबंधविशेषत्वात्। विशेषस्यावश्यवाच्यत्वात्। अन्यथा अन
त्रापि प्रत्ययवैचित्र्यानुपपत्तेरिति दिक्॥ अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति। अन्वयव्यतिरेकसहकारिप्रत्यक्षागम्यतया प्रथमोपस्थितविष
यालोकसंयोगे नातीन्द्रियतयानुमानगम्यता कथं तु तालोकसंयोगोन्यथासिद्ध इत्यर्थः। अत एव कल्पान्तरे यस्य रसो […]वनमन्वे
तीति। […]रूपेति। न चैवं दंडदृष्टत्वमपि हेतुः स्यादिति वाच्यं। तत्र च क्वचिमि व्यापारकदंडहेतुत्वकल्पने दृष्टत्वस्यान्यथासि[…]
:। न च तत्रापि दृष्टत्वं हेतुमिति वाच्यं तत्र च क्वचिमिजनकत्वे च क्वचिमिजनकत्वस्याभावात्। दार्ढ्ये स्यात्तच्चैव […]मात्। […]
ति दंडसंयोगहेतुताया हकेण विशेषणीभूतदंडस्यापि कारणताम[…]ह्येति वैषम्यात्। वस्तुतः तद्भूतरूपो[…]प्रत्यक्षे कार्णि

प्र·प
१०५

तस्य हेतुतानहि दृढत्वेऽपि वमितिभावः । अथ सगुणानामिंद्रि[illegible]नाव इति सिद्धांतं साधयति । चक्षुरिति । रूपस्येति । रूपत्वप्रत्यक्षे
वच्छिन्नसाध्यव्यापकमुद्भूतरूपत्वं तेजोगतोद्भूतरूपत्वं वा नोपाधिरित्यर्थः । उद्भूतत्वमात्रेव तत्रैव रूपग्रहणमुद्भूतत्वस्य तत्र रूप
नानात्वे रूपत्वव्याप्योद्भूतविशेषलाभाय तिङ्कृत्यं । उपाधेः साध्यव्यापकताग्राहकाभावात् व्यभिचारेणेति । उक्तोपाधेः साध्य
व्यापकता तदा स्याद्यद्युपाधितावच्छेदकोद्भूतरूपत्वत्वेन व्यंजकतेजोगतोद्भूतरूपत्वत्वेन वा व्यंजकत्वव्याप्यत्वमवच्छिद्येत स
म व्याप्तोपाधिपक्षे साध्याव्याप्यतावच्छेदकरूपेणैव साध्यव्यापकतावच्छेदत्वात् द्वितीये गौरवेण नेहताभ्यां व्यंजकत्वव्याप्यत्वाव
च्छेदः प्रथमे व्यभिचारादन्यथ व्यभिचारात् विषयाद्युद्भूतरूपे सत्यपि तदग्रहात् । उद्भूतत्वस्य व्यर्थत्वात् तथा च न तदुपाधेः सा
ध्यव्यापकमिति भावः । अत एवोक्तं किंत्वित्यादि । न हि व्यंजकतेजोरूपत्वं हेतुतावच्छेदकमपि तु व्याप्यतावच्छेदकमेव न च तत्कारण
तावच्छेदकमेव कुतो न स्याल्लाघवादिति वाच्यं । एवमपि व्यंजकगुणत्वे लाघवात् [illegible] मात्रस्यैव हेतुतापत्तेः । तत्रापि ष्टजनकतावच्छेदकार्ये
जनकस्यैव कारणत्वं । तथा च यथालोकोद्भूतरूपाभावे कार्याभाव इति तस्य हेतुत्वं तथा चाक्षुषजातीयगुणवदिन्द्रियव्यतिरेकेण ।

[illegible]रूपादित्वस्य विषयायत्वात् । तत्र ग्राह्यजातीयगुणस्यादि हेतुत्वे [illegible] हेतुतावच्छेदकत्वेन तु हेतुरिति वाच्यं ग्राह्यजातीयगुणवृत्ति[illegible]
त्वं वा इन्द्रियनिष्ठग्राह्यजातीयगुणत्वं वावच्छेदकं न त्वव्यभिचारनिगमकं इत्युक्त[illegible]रूपादेर्वलादेन च तेजोगतोद्भूतरूपत्वादिनोक्तप्राय[illegible]
तिनान्तरेणोक्तं । तथा चोक्तयोर्व्यञ्जकतेजोरूपयोर्ग्राहकत्वे च [illegible]तेजोरूपत्वमेव व्याप्यतावच्छेदकं लाघवादिति । तस्मात्[illegible]
ध्योः साध्याव्यापकत्वमिति निगर्वः । साक्षात्कारकारणसम[illegible]न शून्यत्वसाक्षात्कारप्रयोजकसमवधानशून्यत्वमिति वा [illegible] दवच्छे
दकसाधारण्येनानुमानं अन्यथा उक्तव्यवहारेच तदास्तामिति [illegible]त्यान्तर नित्यादिर्यथ विशेषः । तद्वृत्तित्वेन तदाश्रयत्व[illegible] हेतुत्वे
तस्याज्ञानेऽवच्छेदकत्वपर्यवसानादिति । एकत्र ह[illegible]लक्षणं रूपत्वादिनापरापरजातानुप्र[illegible]दिदृष्टान्तं । [illegible]त्वगुण
सं विज्ञान वहुव्रीहिणा नीलत्वादिकं दृष्टव्यं । रूपादिवृत्तितन्नानात्वस्य[illegible]कत्वेन ता[illegible] दिति दृष्ट[illegible]त्वादिति । न
च विशेषपदवैयर्थ्यमिति वाच्यं महत्त्वस्येवोद्भूतत्वं महत्त्वव्याप्यमिति वा आद्ये तदेकार्थसमवाय[illegible] हेतुत्व[illegible]न्यत
रस्यत्वतायां इतरस्य त्वतापातात् । द्वितीये रूपमात्रवृत्तित्वेनोप[illegible]चेतद्[illegible]मानाभावादिति विशेष[illegible] व्याप्तिरिति । अ

त्र·प प्रत्यक्षत्वेति। अप्रत्यक्षताप्रयोजकवह्नित्वे वानुमानादित्यर्थः। अप्रत्यक्षतायामिति। न च तत्ता कालिकत्व नियामकस्येति कार्ये प्रत्यक्षताना
१०६ कारणत्वकल्पनापेक्षया नावकारणत्वे लाघवात्प्रत्यक्षत्वप्रयोजकोद्भूतत्वजातत्वनावदवसिध्यति न त्वनुद्भूतत्व अनुद्भूतत्वानावदेहेत्व
पेक्षया उद्भूतत्वं जातिर्हेतुत्वे लाघवादिति भावः। न च लाघवाज्ञावहेतुत्वमस्तु मन्यते न देवानुगमेन तत्तत्कार्यं प्रति तत्तत्कारणत्वे नि
परीतं अतो नोद्भवत्वं प्रत्यक्षत्वप्रयोजकं न तदुद्भवत्वं जातिरेव नास्तीति एकत्र कोटावनुद्भवत्वे तद्विरहिणि तद्विरुद्धजाति नियमादिति
त्वसिद्धांतनियममाह वयंस्विति। न जातिः नातिरिक्तजातिः। किंत्विति। ननु चक्षुषि रूपत्वव्याप्यशुक्लत्वव्याप्यनावरत्वमस्तीति न स्यादि
प्रत्यक्षतापत्तिः। किंच प्रत्यक्षे रूपे उत्कर्षरूपजातिमत्त्वे अप्रत्यक्षे न चाप्युत्कर्षरूपारूपत्वव्याप्यव्याप्या जातिरस्तीति न स्यादित
ः न चोत्कर्षरूपा जातिस्तथेति वाच्यं। उत्कर्ष मध्यमेनानुगमेनोत्कर्षमेणे वानुगमादिति। मैवं व्याप्यजाते रुत्कर्षरूपाया अपि
न रूपत्वव्याप्योत्कर्षवत्त्वस्य प्रत्यक्षत्वे प्रयोजकत्वात्। उत्कर्षाणां चोत्कर्षत्वेनैव प्रत्येकनिमित्तत्वेनानुगमात्। यद्वा जातिवाद रा·म
त्वेन जातिविशेषाऽतोनोक्तदोषः। लाघवादिति। इदं चोपलक्षणं आलमनिरूक्तमलादित्यपि द्रष्टव्यं। अनेकेति। इदं च यदुत्कर्षरूपाजा १०८

तिसादाकृष्टत्वं। वस्तुतस्तु तत्कृष्टपरिमाणपरिमाणविषयत्वं। तत्र प्रत्यक्षत्वोत्कर्षे इति पूर्वं बहुत्वयुक्तिरुपसंभवेयेति। अत एवा
श्रेपि नकृत्कर्षेणेत्यादिहेतुमुक्त्वा तत्राखरसेन हेत्वंतरं स्यात्। प्रकाशेति। वायुरिति। प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयो वायुरित्यर्थः। यथाश्रुते नागत्याधा
सिद्धोः प्रसंगात्। न च प्रत्यक्षतावच्छेदकभेद एव न तत्समान[illegible]कारकविशे[illegible]धित्वानस्यैव प्रतिबंधकतया वायुपरमाणुसाक्षात्कारे[illegible] नतद्भ[illegible]
नावनिश्चयेपि वायुत्वावच्छेदेनोन्नयज्ञानादिति वाच्यं। एवमपि तत्र तत्र ज्ञानस्य भ्रमत्वेन तत्वनिर्णयाभावेन वादकथायां तत्वनिर्णयाद
नद्वारकविशेषणोपादानस्य सर्वसिद्धत्वादिति भावः। प्रत्यक्षेति। स्वविशेष्यकप्रत्यक्षजनक इत्यर्थः। ननु विषयतया प्रत्यक्ष[illegible]नक
इत्यर्थः। विषयत्वस्य ज्ञानसमानकालीनत्वेन तज्जनकतानवच्छेदकतया तादृशसाध्यस्याप्रसिद्धेः। न च तत्रापि विशेष्यत्व[illegible]मभिक
वायोः स्पर्श इत्यादिप्रतीतिमपि संनिकर्षप्रविष्टत्वेन वायुजन्यत्वात्। एवं विवक्षिते सामान्य[illegible]लक्षणादिजन्यप्रत्यक्षविषयतयासिद्ध
साधनं लौकिकत्वविशेषणेच तस्यानागतगोचरसंनिकर्षाजन्यत्वपर्यवे अप्रसिद्धिः। [illegible]संनिकर्षजन्य[illegible]वे विशेषण[illegible]
सिद्धिरित्यादिदोषानवकाश इति भावः। प्रत्यक्षेति। प्रत्यक्षस्वरूपयो[illegible]स्पर्शाश्रयत्वादित्यर्थः। फलोपधानदशे प्रत्यक्षपदे अप[illegible]

प्र·प
१०२
तात्स्य प्रत्यक्षजनकतानवच्छेदकत्वात् समकालीनस्यानपात्वात् तद्योग्यतानुमहत्त्वसमानाधिकरणोद्भूतत्वेनैव त्वचोऽपि तन्मे वहेतु
माह। महत्त्व इति। नचैवमुभयोरेकार्थत्वेन पौनरुक्त्यं उपाधिभेदेन भेदात्। न च वायुत्र्यणुके व्यभिचारः उद्भूतत्वस्य फलबलकल्प्य
त्वेन निमित्तभेदनिबंधनत्वेन च तत्रोद्भूतस्पर्शाभावात्। न चाश्रयत्वप्रवेशेन वैयर्थ्यं एकाधिकरणकावच्छेदकद्वयसंभव एव तदवता
रात्। अत एव यन्निष्ठेत्यादिसार्थकता नियामकं वक्ष्यति। न चैवं धूमवत्त्वादित्यपि कथायां प्रयुज्येत धूमवत्त्वहेतुत्वेनेष्टत्वादिति वृथ्य
त इति भावः। साधनेति साधनैकदेशेत्यर्थः। स्पर्शवत्त्वमात्रेणैव व्यभिचारवारणात्। अन्यथापि रूपवत्त्वमेवोपाधिः उद्भूतत्ववैयर्थ्या
त्। तथापि तस्य प्रयोजकतायां उद्भूतरूपवत्त्वावच्छेदेन जनकत्वात् कार्यकारणभाव एव तर्कः प्रतीकारः स्वपदजीवत्वात्स्य धर्मोपस्थि
तत्वाच्च स एवोपाधिरुपपन्नः। अत एव व्यर्थविशेषणतानेति भावः। उद्भूतपदं स्वत्यव्यपरं तथा च समव्याप्तोपाध्यभिप्रायेणेदमित्यन्ये। स्वा
श्रीमिति। स्वव्यवस्थापकगुणपुरस्कारेणैव द्रव्ये चक्षुरादीनां प्रवृत्तिरिति स्वव्यवस्थापकगुणयोग्यता यावत्त्वं बलमिति चात् उपत्वे रू राम
पमस्तु तत्रैकुतः स्पार्शनत्वमपीति भावः। नतु स्वव्यवस्थापकमादायैव प्रवर्ततां न चैतावता स्वयोग्यव्यवस्थापकयोर्भिन्नता तत्र हि दे १०२

तुरित्यतोऽन्वयव्यतिरेकमाहलाघवमिति। नन्विंद्रियजद्रव्यसाक्षात्कारत्वयद्बहिरिंद्रियजद्रव्यसाक्षात्कारेऽपि नैकं किंचिदनुगतं जनकमाह
[illegible]स्तीति। तत्रासंभवाद्घटनादृष्टत्वसंभवतोऽपि त्यागो नोचित इति भावः। न तु संभवमात्रेणात्यागो जन्येंद्रियेत्यादिद्रव्यमपरस्ता[illegible]यामन
मतत्राह[illegible]ति। तयोरसंभव एवेति भावः। इह प्रथमे विशेषप[illegible]समानाधिकरण[illegible]पदोपादाने च प्रयोजक
लानाय। नहि स्वाश्रयव्यवच्छेदकगुणयोगित्वं तादृशगुणवत्त्वं वा तत्तदिंद्रियग्राह्यत्वं च जन्येंद्रियग्राह्य[illegible]व्यापकगुणवत्त्व[illegible]
महत्त्वसमानाधिकरणतादृशगुणवत्त्वं चोपात्तं विशेषगुणपदं च स्वव्यवच्छेदकगुणपरमिति बोध्यं। प्र[illegible]ति[illegible]चेष्टावि[illegible]
तज्जनसंख्यादिप्रत्यक्षतापातात्। [illegible]वेति। वस्तुतो बहिरिंद्रियजन्यद्रव्यसाक्षात्कारे अनुगतं रूपं नास्त्येव। यदि च [illegible]
न्यायात्स्वीकीयेत तदोद्भूतस्पर्शवत्त्वमेवास्त्वित्यर्थः। [illegible]यति। [illegible]विशेषः। एतेन प्रमाद[illegible]। [illegible]। विशेषे
ति रूपस्पर्शयोर्विशेषयोः प्रयोजकत्वेन सामान्यस्यानपेक्षितत्वात्। [illegible]प्रयोजकत्वस्य प्रयोजकत्वं [illegible]
शेषयोरपि प्रयोजकत्वमित्यर्थः। ननु महत्त्वमेवास्तु प्रयोजकमिति लाघवं तत्र [illegible] प्रयोजक[illegible] मतत्राह विशेषेति

ति। तथा च तल्लाघवं विरोधाङ्केयमिति भावः। स्पार्शनत्वस्येति। यद्यपि बहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यसाक्षात्कारविषयत्वेन तत्तत्स्पार्शनत्वे तत्त्वस्प
र्शवत्त्वमेव तथापि सामान्यसामग्रीसापेक्षाविशेषसामग्रीति स्पार्शनत्वेपि तत्प्रयोजकत्वमुक्तं वस्तुतस्तु स्पार्शनपदं बहिरिन्द्रियजन्यप्रत्य
क्षविषयत्वपरमेव मन्तव्यं। दोषाभावइति। पृष्ठनिष्ठवस्त्वादौ दोषएवप्रतिबन्धकः अतएव नास्तिमुख्ये तत्रैव संख्यादिग्रहे दोषस्य प्रतिबं
धादेव कोपि कल्पनीय इति भावः। नवीनाइत्यस्य रसोद्भावनं तद्भावं तु न प्रयोजकतया गौरवमेवकृष्टव्यं। तस्मादिति। नचैवं चक्षुषा
द्वौ संख्योपलम्भापत्तिः किं च रूपवत्त्वस्य बहिरिन्द्रियजद्रव्यप्रत्यक्षत्वे प्रयोजकत्वे तस्यैव चाक्षुषत्वप्रयोजकत्वे सामान्यविशेषयोर्नियम प्र
योजकतानियमो भज्येतेति। मैवं। पक्षितकांडादिगतिप्रत्यक्षान्यथानुपपत्त्या उक्तस्य प्रत्यक्षप्रयोजकत्वे संख्यादेरस्य दोषनिबन्धनत्व
स्थितौ विषयस्मि साधिसजातीयसमुदायेरेव दोषत्वव्यवस्थितेः सामान्यविशेषयोः प्रयोजकभेद एव। सामान्ये उद्भूतरूपवत्त्वस्य चाक्षुषत्वे
रूपप्रयोजकसामग्रीसमावेशस्य प्रयोजकत्वात्। अतएव तमसि न तु वर्णप्रत्यक्षं द्रव्यत्वेनैव गुणप्रतिसंयोगादिकं च विशेषप्रतिप्रयोजक राम
त्वदर्शनात् तत्र निजप्रयोज्यता नियम एव नास्तीत्यन्ये। यत्तु स्वव्यवस्थापकयोः [illegible] चाक्षुषत्वं प्रयोजकमित्युक्तं तन्न गौरवादेव न संभवतीत्युक्त १०८

१३ ।नयद्रव्यत्वमीत्येवंप्रकारेणोत्पत्तिज्ञाने आत्मीयत्वं स्वामीयत्वं एतच्छरीरावच्छिन्नात्मवृत्तित्वमितियावत्।एवमितिनन्वा ५४

रूपवत्त्वस्य त्वाचप्रत्यक्षाविधानादेतदर्थे तः प्रत्युक्तं। वायुलिंगत्वेति। एतच्छब्दकारान्तरानवतारेण प्रत्यक्षमिकत्वस्य ... त्वाविवक्षितत्वेन तदानीं वायो
रेवानुपस्थित्या वायवीयत्वादेः स्यान्यथासंभवात। यदा कुत्रचित्किंचिच्छरीरावच्छेदेन स्पर्शानुपस्थितौ शीतोष्णस्पर्शानुपस्थितौ च तदा तल्लिंगत्वारोपं विनै
व शीतस्पर्शो वायवीयत्वमारोप्यते। न च वायोरन्यतो पलक्षितदृष्टान्तः। शीतस्पर्शस्य जलवृत्तितया गृहीतस्य वायौ चाविस्फुरति तत्र वायुलिंग
त्वारोपोपीति वाच्यं। तदानीं जलस्यानुपलंभदशायामपि तत्र शीतोष्णपृथिव्यादिव्यावृत्तिविशिष्टस्पर्शविशेषस्य लिंगतया दृश्यमानतया
तल्लिंगत्वारोपपदेन विवक्षितत्वादितिदिक्। ज्ञानेनेति। ज्ञानं प्रत्यक्षाद्युत्पन्नवकत्वेनहः स्वशरीरावच्छिन्नात्मवृत्तित्वानुमानं चेत्यादि त
तरावच्छेदेनानुपलभ्यमानतया त्यागात्। न च योऽहं सोऽहमिति प्रत्यभिज्ञानकाले शरीरांतरोपस्थितिनियमो येन तल्लिंगत्वारोपाद्वा
नियमः स्यादितियत्किंचिदेतत्। नत्र साधनेति। अस्मन्मते उक्तानुमानस्य व्यभिचारादिदर्शने। न तु पार्थिवादिपरमाणुत्वस्य व्यभि
चारवारणाय उद्भूतपदेन प्रत्यक्षत्वस्योक्तत्वेन परमाणुवृत्तित्वाभावात। अन्यथा साधनावच्छिन्नत्वेपि वायुपरमाणौ व्यभिचारात्तादव
स्थ्यादितिदिक्। किंचेति। यच्चोद्भूतस्पर्शवत्त्वं तैः स्वार्थानुमितौ तंत्रं प्रत्यक्षेण बाह्येन्द्रियग्राह्यत्वे उक्तत्वाद्विशेषणविशिष्टरूपवत्त्वस्य त

प्र.प त्र तायासंभवतीत्येवन्याय: सचस्पर्शसाधारणः इति नियामकस्य कल्पनायां विनिगमकाभावो ऽनियामकस्याश्रयत्वे गमनाद्यभिचारी न्या
१०९ य: स्यादिति तस्यासंभवत्वमुत्पादनमिदं नत्वतदुक्तपरीहार इति भावः । [illegible] मण्यादिप्रभावत् । नन्वालोकसजातीयग्रहण [illegible] नमग्रहण
मित्यभिनवइत्यंधकारे सजातीयाग्रहणादस्यायां उपलभ्येतेत्यत आह [illegible] नवश्येति । लाघवादिति भावः । ननु प्रमाकरणे [illegible]
ल्पने गौरवं तदीयशौक्ल्य नानाप्रतिश्चेत्यस्वरसादाह [illegible]ति । यद्यपि नास्वरत्वे अनभिभवाभिधानमप्यसकप्रतिबंध: [illegible] प्रकाश
कत्वं यंग्यस्य तस्य तदन्वयव्यतिरेकानुविधायिग्रहाग्रह [illegible] ग्रहाया अभिभवाकल्पनात् । कारणाभावेन कार्याभावे प्रतिबंधकाक
ल्पनात् । तथापि शुक्लत्वे सहचारतामात्रेण प्रसज्यप्रतिषेधो द्रष्टव्य: । [illegible] ग्रहादित्युपलक्षणं प्रप्रकाशकत्वं जनको ग्रहादित्यपि
द्रष्टव्यं । एतत्सर्वमग्रहणपर्यंतमभिभवपदार्थमुपेत्य समाहितं वस्तुतस्तु बलवत्सजातीयसंबंध एवाभिभव इति तत्संबंध एवाभि
भिस्रतत्वमतस्ताहशस्यैव ब्यंजकत्वं तथा च तत्संबंध: प्रतिबंधक: तदभाव: कारणमिति पर्यवसितोर्थ: तथा चारुणकपिलाद्यन राम
भिस्रतवह्निरूपग्राहकत्वे ननु वर्णरूपाग्राहकत्वेन च किंचित्सजातीयसंबंध: प्रतिबंधक: किंचित्संबंधो नयेति कल्प्यते ऽत्र १०९

ग्रहणं गर्भे त्वचि नैवेऽनभिव्यक्तो ग्रहणं वाच्यं तथा चानभिभूतरूपं तेजो ग्राहकं गृह्यमाणरूपं तेजो ग्राहकमिति पर्यवस्येत । न चैतत्संभवति
तेजो रूपग्रहस्य रूपाग्राहकत्वात् गौरवात् । विषयतेजसो युगपदेव ग्रहात् किंतु योग्यमस्तीति गृह्यते न तु तद्ग्रहस्यापि [illegible] विषय इति नियो
गः । किं चैवमुद्भूतपदमप्यधिकं स्यात् अनुद्भूतस्याग्रहासंभवादिति वयं । न तु चक्षुरालोकसंयोगे न समानजातीयमात्र[illegible]त्वेन व्या[illegible]
तत्र व्यभिचारः स्यादिति पीतरूपान्तर्भावेन विशिष्यैव हेतुत्वं तत्र रमाह यद्वेति । पीतेत्यग्निसंयोगे छाममैव रूपमुत्पद्यत इति नियमादेत
दुक्तं । आलंतिकत्वं सावधितया न तु गगनस्य दत्तु गमार्थं न कं इति वमित्युक्तं । पार्थिवत्वं वा च हेत्वन्तुपंजनीयं न तु करकावशेनि
वद्रूसद्भावत्वं स्यादत आह नैमित्तिकेति । तथा सत्यग्निसंयोगानुविधानानुपपत्तिरिति भावः । तथापि उपष्टंभकरूपवत्त्वं ये
कादृष्टेऽपीत्यर्थः । एतत्रानुद्भूतगुणस्य पाकसत्त्वमुद्भूतगुणवत्त्वनियमात् व्यंजनादौ पाकजोद्भूतरसवत्तिपाषाणादिनस्मनिपाककानगं
धस्य दर्शनेन निश्चितादध्यवसेयं । अन्यथा तस्यानुद्भूतरूपस्यानुद्भूतरूपपरावृत्ताविष्टापादानस्यादिसंज्ञादित्यवधेयं । न रूपष्टं
नकेनैव तद्विजातीयं रूपं प्रतिबध्यतामित्यत आह उपष्टंभकस्येति । तथापीति । न तु पृथिव्यन्तरवत्तेजोन्तरस्यापि संभवः न च पार्थि

प्र·प वरूपप्रतिबंधकत्वमेवापार्थिवत्वेमानं तेनान्यत्वेपि तत्त्वं न वात्। पृथिव्यंतरे प्रतिबंधकत्वदर्शनवत्तेजोंतरे तद्दर्शनस्यासत्वाद्वै
११· वतथात्वकल्पने विशेषियद्विपार्थिवविशेषतयैव तत्कल्प्यतामिति मैवं। उपष्टंभकसुवर्णादिरूपं प्रति तेजोऽद्रवत्वेन प्रतिबंधकत्वस्यल
घुत्वात्तस्य पार्थिवद्रवत्वेन उपष्टंभकद्रवत्वेन च तत्तद्रूपं प्रति प्रतिबंधकत्वे गौरवात्। प्रथमस्यैव प्रमाणसिद्धत्वमित्युक्तप्रायत्वादिति भा
वः। द्रुतेनेनसोप्यभिमात्रकेति। द्रवद्रव्यसंबंधत्वेन रूपपरावृत्तिप्रतिबंधकत्वस्य कल्पनात्। ननु स्वगुणप्रतिबंधकसंगुणिनः
विरोधादिति भावः। प्रतिबंधकद्रवत्वेति। न च प्रत्यक्षपदोपादानमधिकं जलपरमाणौ नागकाथकारणादिति भावः। असतीत्याद्यपिहे
तुविशेषणमनयोऽर्थं तेन जलेकथ्यमानत्वे तेन व्यभिचार इत्यवधेयं। नवीनास्तित्वेन च नवीनतोपन्यासेऽस्वरसवीजं पीतिमगुरुत्वा
श्रयस्य पत्यसिद्धनैमित्तिकद्रवत्वापकर्षत्वेकं अपरं चाग्निसंयोगस्य नैमित्तिकद्रवत्वावच्छेदेनैव नाशकत्वे लाघवात्। ननु पा
र्थिवद्रवत्वेनैव गौरवात्सुवर्णादावतिप्रसंगस्यासतीत्यादिविशेषणेन स्वयमेव निरासादिति। अत एवाचार्यमतेन योनरूपत्वं। अन्ये राम
तित्यादेरपि न योनरूपत्वं मे नापि पार्थिवद्रवत्वावच्छेदेनोच्छेदकत्वात्ऽभ्युपगमादाचार्याणां तु नैमित्तिकत्वावच्छेदेन तथाभ्युपगमः। ११·

तन्नाचार्यमते रतस्य शोष उपसंहारात् कथं तनोस्य भेदः कथं वाऽस्वरसोद्भावनं मैवं आचार्यो हि नोपष्टंभकद्रवत्वोच्छेदप्रतिबंधकत
यैव तेजो रूपस्तु वर्णं साधयंति। किंतु रूपादिप्रतिबंधकत्वे सिद्धे द्रुततेजसि तस्यैव द्रवत्वोच्छेदप्रतिबंधकत्वमपि कल्पयंति। लाघ
वात्। अन्ये तु द्रवत्वोच्छेदप्रतिबंधकतयैव द्रवद्रव्यं साधयंतीति ततो भेदः इदमेव चास्वरसवीजं नहि पार्थिवरूपत्वेनाग्निसंयोगनाश्य
तावत्पार्थिवद्रवत्वेन तथा नाश्यत्वेऽशक्यकल्पनं येनाप्रयोजकता न स्यात्। अपार्थिवरूपवत्तदपार्थिवद्रवत्वस्य तदानीमुपस्थित्या पा
र्थिवत्वविशेषणायोगात्। न च जले द्रवत्वदर्शनाद्धि शेषणोपादानं तावता तस्याग्निसंयोगनाश्यत्वदर्शनात् साधारण्येन द्रव
त्वेनैवावच्छेदकेन तथा कल्पनौचित्यात्। ननु तत्रापि रसवत्त्वविशेषणप्रवेशः। तथा च प्रसिद्धे द्रुततेजसि तादृशविशेषणं तन्नो वः।
तदंतर्भावेण गृहीते कारणत्वेऽप्रयोजकतापरिहार इत्यन्योन्याश्रयः। आचार्यमते तु मानांतरासिद्धे द्रुततेजसि तद्धारकविशेषणांत
र्भावेण कारणताग्रहानुपष्टंभकद्रवत्वोच्छेदप्रत्यासत्तिनिबंधकं तदेव कल्प्यत इति। इदमेव नवीनास्विरस्य चास्वरसवीजं आचार्या उपष्टं
भकद्रवत्वाभ्युपगमात् नितो भेद इति तत्त्वं। पार्थिवद्रवत्वस्येति। न च विरोधिद्रवद्रव्यासंबंधादेवानुच्छेद इति वाच्यं। जलद्रवत्वस्यैवावि

द्र·प गोधित्वेन तद्भावेसत्त्वेनोक्तदोषापत्तेरितिभावः। इदमदृष्टादेति। अपार्थिवद्रव्यत्वमेव विरोधितावच्छेदकं लाघवात्। ननु तद्विशेषणत्वदूष
१११ त्वमितिभावः। अनुकूलतर्कमाह। इदमुपलक्षणं। नार्थविशेषणत्वेनेत्यपि द्रष्टव्यं। अतैजसत्वाभावेन समं द्रव्यत्वाभावस्यैव व्याप्तिः। नच
विशिष्टाभावनयाप्रकारः विशिष्टस्यातैजसत्वप्रयोजकत्वेन तद्भावस्यैवेऽप्रयोजकत्वादितिभावः। अन्यत्रेति। विपक्षबाधकेनेत्यर्थः
तेजसत्वमेव साध्यमास्तां किमसाधारणत्वपरीहारार्थं वेनाभासेन तदनपेक्षाणां तेजोमात्रवृत्तित्वोपाधिनैव सत्प्रतिपक्षत्वमस्तु असाधा
रणरूपसत्प्रतिपक्षोक्तव्यथावित्यत्रास्वरसवीजं। नाड्वेति। नाड्वमात्रवृत्तीत्येव साध्यं रूपवत्वदं च स्वरूपोत्कीर्तितं ननु साध्यघटितं अ
यथाननस्तादावप्रसाध्यसत्वेन तत्र व्यभिचारवारणाय हेतौ रूपवद्वृत्तित्वपदानुपादानापत्तेः। अकृतवृत्तीति। ननु कृतत्वे अकृतवृत्तित्वे
नसाध्यत्वे रूपत्वव्याप्यत्वेन कृतघटाद्यन्यत्वेनावतपरेणधर्मपदेन व्यभिचारवारणार्थं तां कृतघटादिविनिगमनाविरहात् व्यनविपर्ययत्वे कथं व्यभि
चारवारणं। मैवं। धर्मपदेन समवेतत्वस्याभिधानात्। नचासिद्धिः। रसवत्वपदेन रसत्वावच्छिन्नस्यैवोक्तत्वात्। कृतेतेजइत्यत्र तेजः पदं राम
मात्रवादिप्रायेण प्रकृते कृतनीरसेत्यर्थः। आद्येति। व्यतिरेक्यपेक्षया आद्ये कृतत्वसाधकानुमानद्वय इत्यर्थः। अग्निसंयोगित्व इति। आ १११

अथ नाशाव्यवहितेद्रवत्वनाशस्य व्यभिचारवारणाय सत्यंतं । तेन सत्यग्निसंयोगे तद्धेतुकनाशप्रतियोगिद्रवत्वमसंजनविरहयोरवष्ट
तत्सामर्थ्यादित्यर्थः । ननु क्वचिद्द्रवत्वांतरोत्पत्तिर्द्रवत्वनाशानंतरं क्वचिन्नेत्यत्र यदि आत्मकृतमेव वैलक्षण्यमुचितं न तल्लेहकृतं अतःस्व
रूपासिद्धोयं हेतुरित्यत आह अथवेति । द्रवत्वोच्छेदसमये अग्निसंयोगजन्यद्रवत्वोच्छेदसमय इत्यर्थः । अन्यथा सुवर्णजलसंयोगादिनान
दुच्छेदे ताद्दशसामग्र्यसमवधानात् । तद्रूपत्वपक्षे घृतस्यैव लक्षण्यं न स्यादित्यर्थः । समवधानं समवधाननियमः । अन्यथा द्रुततरादिप्र
तीतद्द्रवत्वांतरोत्पत्तिसिद्धौ बाधापत्तेः । नियमस्तु नास्ति जलस्य प्राक्कालोच्छेदे एव व्यभिचारादिति भावः सुवर्णेति । अग्निसंयोगाद्रवत्व
नाशे ताद्दशसामग्रीसमवधाननियम इत्यर्थः । एवं चेति । न च नन्वद्रव्यगर्भत्वद्रवत्वांतरेत्यादिगर्भत्वं च व्यर्थं । यावन्तद्रवत्वोच्छेदसमा
नाधिकरणसामग्रीसमवहिताग्निसंयोगजन्यध्वंसप्रतियोगिद्रवत्वत्वादित्यस्यैव सम्यक्त्वादिति । द्रुततरादिप्रतीत्याद्दृष्टेऽपि ताद्दशद्रव
त्वसत्त्वेन व्यभिचारात् । द्रवद्रवत्वदृष्टिजातेर्जलस्य प्राक्कालावच्छिन्नद्रवत्वेऽपि सत्वाद्धेतुस्तत्र नास्तीति न व्यभिचाराभावात् । न च सु
वर्णद्रवत्वोत्पत्त्यनंतरं तदुच्छेदो न स्यात् । अग्निसंयोगादन्येन जलसंपर्कादिनैव द्रवत्वनाशे तदुच्छेदात् । न च द्रवत्वावांतरपदं ताद्दश

१·प
११२

ध्वंसप्रतियोग्यवृत्तिसामान्यवद्द्रव्यत्वस्यैव देहत्वादिति वाच्यं विनश्यत्तामेदेन हेतुभेदात्। तादृशद्रव्यत्वाभावं नष्टसामान्यवद्द्रव्यस्य नाशत्वा
सामान्यवद्द्रव्यत्वस्य च समर्थत्वात्। नन्वेवं विवक्षितहेतोर्मेलनध्यस्थितघटादावनावेनासतीत्यादिविशेषणमतेपो विरुद्धेनेति चेत्।
अग्निसंयोगित्वे सतीत्यादिविवक्षायां तद्विशेषणोपादानात्। उत्पन्नं जन्यद्रव्यत्वोत्पत्तिपदे तत्र व्यभिचारवारणाय नैव तदुपादानाहा।
अत एव तद्द्रव्यत्वानुत्पत्तिपदे अस्यां विवक्षायां तद्विशेषणवैयर्थ्यं सत्वाद्वितीयत्वेऽसत्त्वव्यतिरेकिणि नकुतस्थं विशेषणमनुपादानैव
हेतुनिर्देशः कृतः इति दिक्। यद्यपि तु नपिठरपाकाद्द्रव्यत्वनाशः किंत्वाश्रयनाशादेव तत्र परमाणुपर्यन्तकार्यनाशमाहत्य केति। एकदेशी
त्यस्वरसाविष्कारः तद्वीकं तु धर्मिकल्पनात इत्यादिकमेवमेनातिरेक्यबाधे धर्मिकल्पनाप्रसक्तौ पृथिवीनेऽसौधर्मिकल्पने चोक्तमेव विपक्ष
बाधकमिति। उपोद्घातसंगतिमाह नन्विति। प्रत्यक्षलक्षणमिंद्रियजन्यत्वरूपमित्यर्थः ज्ञानेति ज्ञानाकरणजन्यत्वर्थः तेन नगबद्ध
त्यदेशं नाज्ञातोबाध। इंद्रियजन्यः। विषयप्रत्यासत्तिसंयोगकारणजन्य इत्यर्थः। अन्यथा इंद्रियत्वस्य मनोगर्भतया मनोऽसिद्धौ साध्या राम
साध्याप्रसिद्ध्यापत्तेरित्यर्थः। अत एव स्मृत्यंशे तो बाधवारणायानुजन्येति [illegible] विशेषणं अन्यथास्मृतेरपींद्रियजन्यतया [illegible] ११२

णावात्। नचैंद्रियत्वेन तज्जन्यत्वविवक्षयैव तत्र बाधाद्यासंजनं तत्र हि जनकतावच्छेदकमिंद्रियत्वमेव यथाविवक्षितमेवेत्युक्तं चत्वलत्व
णा। स्प[illegible]वतीति। त्वगादीनां स्वव्यवस्थापकगुणपुरस्कारेणप्रवृत्तिनियमादित्याशयः। ननुत्वगन्यद्वायवीयं चक्षुरन्यद्वा तैजसमपींद्रियं स्या
दित्यत आह स्प[illegible]ति। निःस्पर्शमित्यनंतरं मतद्वारेतिपूरणीयं। तेन निःस्पर्शत्वाव्याघवाचेत्यर्थः। नित्यत्वइति अनारंभकद्रव्यत्वमपसि
द्धं अतोद्रव्यानारंभकेति। द्रव्यपदं चायेतनं नित्यगुणसत्वं नत्वावयविनि व्यभिचारवारणायविशेषेणेति स्वसमानाधिकरणद्रव्यत्व
साक्षाद्व्याप्यजातिव्यवच्छिन्नव्यावृत्त्युपयोगिकावांतरसामान्यवद्गुण   व्यद्रव्यत्वादित्यर्थः। आत्मादीति। आदिपदादाकाशदिशोः संग्र
हः। [illegible]मिति। वैनवं चसकलमूर्तसंयोगित्वमिति साध्यं नेदोद्दृष्टव्यः। नन्विति। नचगुणवत्त्वीत्यादिव्यर्थं शब्दजशब्दे व्यभिचारवारणा
र्थत्वात्। [illegible]ति जलादयवितत्परमाणुस्नेहयोर्व्यभिचारवारणाय प्रथमविशेषणद्वयं विशेषगुणपदं चानित्यवृत्ति[illegible]रिति व्यभिचा
रवारणायेति भावः। पा[illegible]वदिति। परमाणुवृत्तिरूपादिवदित्यर्थः। अनात्मेति। साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे चैतान्नुपाधी। [illegible]
व्यव्यापकत्वेऽपमस्य परिमाणवृत्तिजातियोगित्वात्मपरिमाणे हि तीयस्य चक्षुरादिसंयोगे व्यभिचारादिति। [illegible]त्वादित्यत्र चव्यां[illegible]

१.५ विशेषणत्वमपीति भावः। अत्यंताभावयोगव्यवच्छेदादिभेदेन नियमं विकल्पयति। किमिति। अन्यथेति। तथाचैवावच्छेदकत्वादिनियमेऽनेक
११२ त्रिमित्नमात्रस्य भावे शरीरव्याप्तिरिति भावः। युगपदुत्पन्नेति। युगपदुत्पद्यमानेत्यर्थः। अबाधितेति। तथाचेदमपेक्षितं नवेमानमित्यर्थः। शरी
रावच्छिन्नेति नतु विशेषव्याप्त्यावप्रसिद्धिः शरीरावच्छिन्नासमवायिकारणत्वस्यासिद्धेः नच यत्र यदवच्छिन्नासमवायिकारणकं तदव
च्छिन्नमिति सामान्यव्याप्तेरेवोक्ततर्कप्रवृत्तिः। अंगुल्यवच्छिन्नकारणसंयोगासमवायिकारणकस्य पुस्तकसंयोगस्य अंगुल्यव्या
पकत्वेन व्यभिचारादिति। मैवं। विभुविशेषगुणत्वावच्छेदेन सामान्यतो व्याप्तेः। एवं च विपर्ययोपि। सुखं न शरीरावच्छिन्नासमवायिका
रणकं विभुविशेषगुणः शरीराव्यापकत्वादिति प्रयोज्यः अन्यथा व्यभिचारादित्यवधेयं। न चैवमपि मनःसंयोगेऽपि बाधः अतिप्रसक्
स्यानवच्छेदकत्वात्। न चैवं न वेपि साध्यमस्ति चरणावच्छिन्नस्य सुखं प्रति मनोयोगस्य शरीरावच्छिन्नमनोयोगत्वेनाजनकत्वात् इति वा
च्यं। तत्तदवच्छिन्नमनोयोगत्वेन तत्तत्सुखं प्रत्यजनकत्वात्। किंतु चेष्टाश्रयावच्छिन्नमनोयोगत्वेन जन्यात्मविशेषगुणत्वावच्छिन्नं प्रतीति राम
वक्तमनेनेति भावः। अन्यथेति। यद्यिदवच्छिन्नासमवायिकारणकमिति व्याप्तेरित्यर्थः। ननु यद्यसमवायिकत्तो नप्रादेशिकत्वानि ११२

यमः। तदा वैषयिकसुखादौ निमित्तवदन्यत्र नियामकाभावात् प्रादेशिकता कथं स्यात् अत आह मनोरथेति। ननु च शरीरैकदेशनियमः
सुखादिवदिति फलवलाच्छरीरमेव नियामकं कल्प्यत इति भावः। एवमन्यत्र नियामकांतरमाह शरीरेति। अनियतदेशज्ञानोत्पत्तौ शरीर
व्यापकज्ञानोत्पत्तौ नात्ममनःसंयोगमात्रं न शरीरावच्छिन्नात्ममनःसंयोगमात्रं कार्यविलावश्यकत्वादित्यनंतरं अन्यथाऽणुत्वपक्षे सुख
प्रयत्नस्याणुदेशत्वं शरीरमात्रदेशत्वं वा स्यात्। अन्ये तु सुखादौ तन्निमित्तावच्छेदेनात्ममनःसंयोगोऽसमवायी तन्मात्रसुखाद्युपलंभ
नत्विति पर्यंतं ग्रंथं लिखन्ति। इत्यग्रेऽलघुत्वाच्चेत्यनंतरं नवाङ्मूलोपाहस्यते तत्तु कल्पितं न सांप्रदायिकमित्युपेक्षितं चाक्षुषेति। चाक्षु
षद्रव्यज्ञानवत इत्यर्थः। तेन हेतोः तदानीमित्यनेन तस्यैव परामर्शोऽहंकारकाले स्वविषयसाक्षात्कारजनकसुखवत्स्रूपतेजोसन्न
व्यभिचारः। न हि तत्रापि तेजःसंयोगाभावाद्व्यवहः येन तेजःसंयोगः स्वविषयसाक्षात्कारहेतुः स्यात् तेजसि तेजोंतरस्याग्राहकत्वात्
रूपाग्रहेण तत्र सुखवत्त्वाग्रहादिति भावः। विषयेंद्रियसंयोगशून्यत्वे नार्थांतरवारणाय स्वविषयसंबंधानालिंपत्त्वविशेषणं साक्षात्का
रहेतुसंयोगशून्यत्वं तदसमवहितत्वं तत्समवधानस्य कार्यप्रयोजकत्वेन तदसमवधानस्य प्रसत्ताप्रयोजकत्वेन साधनैर्वाचित्यात्।

कामीनः

प्र·प ११४ तथाच चाक्षुषसाक्षात्कारहेतुसंयोगसमवधानेन बाधोन्मज्जतः स्वविषयेतिसाक्षात्कारविशेषणतानीमिति। चाक्षुषत्वस्या
नं स्वविषयसाक्षात्कारजनकत्वादित्यर्थः। अत्र स्वविषयत्वं स्वजन्यसाक्षात्कारविषयत्वं इंद्रियस्य व्यापारानुबंधेनैव विषयत्वात्। त
थाच दृष्टांते घटेपि स्वविषयत्वं स्वस्मिन्नस्तीति घटेन दृष्टांतासिद्धिः। न वा परमाण्वादावयोग्ये व्यभिचारः। तत्र स्वविषयाप्रसिद्धे
तुनाभावात्। इत्थं पदमधिकं हेतौ प्रवेश्यं अन्यथा योग्यानुपलंभाभावात् अभावे साक्षात्कारजनके व्यभिचारः। न च विषयाभावा
दनुत्पन्नशब्दादिसाक्षात्कारजनके श्रोत्रादौ व्यभिचारः। विद्यमानत्वेनापि स्वविषयविशेषणादिति भावः। अथ योजकत्वमासं
कथमित्यत आह नवेति। एवमशेषानन्तघटवृत्तितायामपि पटज्ञानोदयवदन्यत्वदर्शनवत्त्वाद्यनुविधानमस्तितथा योजयोरन्यत
रस्याप्यबाधे विषयभेदोगतिरिति। स चात्रस्फुट एव स्वविरोधिसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वदर्शनेन स्वविरोधिज्ञानेच्छाप्रतिबंधिकानवघ
टत्वात् स्य पटज्ञानं विरोधि। उभयगोचरसमूहालंबनसंभवात्। किंतु चाक्षुषज्ञानस्य दुरासनाज्ञानादितथानयाचतदिच्छैव प्रति राम
बंधिका तदनुविधानमेवदृष्टत्वदर्शनवत्त्वादिनाऽन्यमतेस्यादनुविधानमनुपाधिर्नासि इयत्तिवृत्त्यावेति। न व्याप्तीति हेतुत ११४

रस्यापीत्यर्थः । तथा च यच्चैव हेत्वंतरमन्वयव्यतिरेकितन्नैव सि॰ कारणनाशस्य विशेषाकल्पनं यत्नतु न तथा न च धर्मीति न्यायात् किंतु का
रणनाश एव विशेषकल्पनमिति भावः । नानि सं करोति । अन्यतर कर्मेजत्वादिनेत्यर्थः तस्यैवेति । तथा च किमनुना विभुना मनसेत्यर्थः ।
एवं कारणमिति । नचैकावच्छेदेनेति दत्ते एकत्वेत्याधिकेए कस्यश्रेयन कर्मणः चरणावच्छेदेन युगपच्छरवाहहस्तानि च संयोगाद्दच स्येव ज्ञाने
कालेन व्यभिचारादत एवोनयं संकल्प्याहतुल्यदेशो देति । अथ ज्ञानकरणमिति । नचैकज्ञात्मनीत्यधिकं ज्ञायमानकरणप हौलिं
गादौ तत्र न्यायमिथ्यालोकादौ व्यभिचारवारकत्वादिति भावः । ननु गोगोत्वयोरालोचनानंतरं अन्यतरविशेषणकज्ञानोत्पत्तिव
दहष्टमेवनियामकं स्यादित्यत आह किंचेति । करणधर्मे वलादेकोत्पत्तिमात्रं सिध्यति सा च सर्वगोचरैकज्ञानेपि संभवतीति भाव
: ननु चित्रज्ञानसंभवविरूपादिमध्येरूपग्रह एव चक्षुरादिसामर्थ्यं न स्वस्वविषयगुणादिग्रहे तत्सामर्थ्यादित्यत आह वक्तात
स्त्विति । न चादृष्टमेव नियामकमिस्तु कामवेतिवाच्यं अणुना मनसा दृष्टेनैवोपपत्तौ अदृष्टकल्पनानवकाशात् अन्यथा मनएव न कल्प्य
त कुतो वैनवचिंता । उदाहृतेनु गत्यंतराभावादिति भावः । कुसुमितेति । कुसुमित शब्द ग्रहस्तामथ्याः निब ग काले कुसुमावच्छेदि ।

वाधतिवंधकत्वं अपितु न तज्ज्ञानियहे

प्र·प केतिभावः। ज्ञानिसंकरइति। कामहननिर्कोयदवतिवंधिकाज्ञातिरेकाऽपराचविपरीतान्तयोरुभयगोचरसमूहालंबनदर्शो
११५ नेनतज्ज्ञानकामनीयोगसत्वेन संकरइत्यर्थः। [illegible]रित्यनंतरं अस्त्विति। ननुनइत्यनंतरं कल्प्यमितिशेषो नानाशब्दसमवायकाली
नैकतरशुक्लायद्यपरशब्दस्यहप्रतिवंधिकानदेकशुक्लायांकोलाहलधर्मस्यावित्यस्वरसाद्भुक्लायाः शब्दस्यदेनदेतत्वं अन्य
यदेनदेतत्वं ताहश्येन प्रतिवंधकत्वं चेत्याह यद्धेतिनचैवमेकदा सर्वविषयसंजेर्येंद्रियदशायांरूपाद्यन्यतरशुक्लान्नाडिकाअन्यत
दप्रतिवंधिकावास्तामितिसमः समाधिरितिवाच्यं ताहशशुक्लायामपि[illegible]चीसर्पादिवैधावनदेन ताहश्यापि[illegible]व्यभिचारादितिभावः
विभुत्वेबाधकान्तरमाहविभुत्वइति। विनाशप्रसंगइत्यापाततः परमार्थेतस्त्वपर्योनकमात्मसंयोगित्वेरूपत्वं। मूर्तत्वेसामान्यववि
[illegible]वाधिकाआत्मविनाशित्वमूर्तत्वमेवनकुतोरूपत्वं कपालद्वयसंयोगनघटोत्पत्तिकालेआत्मविनाशस्यनाशितत्वेनाग्रिमसम
येसंयोगादिवन्हिनाशोत्पत्तिसामग्र्याभावेनात्मविनाशानुपपत्तौव्यभिचाराग्निपाग्रिमकालेनइत्यादेः तदुत्तरकालेघटनाशस्यापि तान
संन[illegible]दिति। ननुसुखेचंदनादिवतरविकीर्णप्रयत्नोत्पत्तौनियामिकानतुचेष्टात्पत्तौतत्रविकीर्णा आनिमित्तताहि[illegible]कार्यकाले[illegible] [illegible]

मितानुरोधाद्वेत्यनस्तथैव सिद्धांतमाह अथवेति। नन्विति तथाच ज्ञानगोचरप्रत्यक्ष एवाव्याप्तं प्रत्यक्षलक्षणमिति पूर्वपक्षस्य ए
वेति भावः। ननु परकीयज्ञानादेर्न व्यवहारकालासत्त्वमतो हेत्वंतरमाह ज्ञानेति। व्यवहारस्येति इदं च समाधिसौकर्यात्तदुक्तं यत्नाव्यवहा
रानुरोधं विनापि इच्छामितीच्छाविषयकानुव्यवसायादेवेच्छाविषयकं ज्ञानं सिध्यति। न चैवं ज्ञाने तत्र जानामीत्यनुव्यवसायस्य प्रकारतान
या अन्यथासिद्धेर्व्यवहारबलादेव ज्ञानानुव्यवसायस्य वाच्यत्वात्। न चैवं व्यवहारानुरोधं विनापि योग्यत्वादेव ज्ञानानुव्यवसायोस्तु
लाघवात् अनुगमाच्च लौकिकात्मविशेषगुणत्वेनैव योग्यत्वात्। ननु तेन तेनेच्छात्वादिनेति वाच्यं। निर्विकल्पकजीवनयोनियत्नसाधा
रण्ये अननुगतस्यैव योग्यतावच्छेदकत्वात् तथा च फलबलाद्योग्यतावच्छेदककल्पना ज्ञाने तु फलं न निश्चितं येन ज्ञाने विशेषत्वं कल्प्ये
त तथा तन्निश्चायकयोर्व्यवहारानुव्यवसायोरन्यथासिद्धत्वादित्यवधेयं। व्यवहारानुकूलेति। न च ज्ञानमित्यधिकं ज्ञानं विना तदनुकू
लशक्तिमत्ताकेवलैर्नात्मनो व्यवहारजननादिति भावः। नान्योन्येति। यद्यपि व्यवहारानुकूलकारणता व्यवहारकारणतावच्छेदके
त्याद्याश्रयः तथापि व्यवहारकारणतावच्छिन्नज्ञानिसति व्यवहारकारणता ज्ञाने अवच्छेदकावच्छिन्नज्ञाने सत्येवावच्छेद्यत्वात्

प्र·प
११६

तद्ज्ञाने सति तदवच्छिन्नज्ञाने विशेषणज्ञानसाध्यत्वाद्विशिष्टज्ञानस्येत्यन्योन्याश्रयो दुष्टः। ननु स्वव्यवहारः स्वविषयकव्यवहारः
शक्तेरपि नदीयायास्तत्र समवायः स न वाच्यत्वं च समवायसंबंधः तान्येतानि संबंधं विना न संभवंति स्वरूपसंबंधो नेष्ट एव अथ
ज्ञानविषयत्वेपि तथात्वापत्तेः तथा च संबंधांतरमभ्युपेयतामत आह व्यवहारेति सर्वत्र स्वरूपसंबंधेनापजानीमः। किंतु ज्ञानविषय
य एवेति भावः। न तु कारणतायां गृहीतायां शक्तिकल्पनं तस्मिंश्च सति तदवच्छेदेन हेतुताधीरित्यन्योन्याश्रयः। किंच ज्ञानस्यापि व्यव
हारं प्रति न सहस्वभावसंबंधाभ्युपगमे ज्ञानेनापि तथाभ्युपगमः इत्यत एव स्वभावमेव विषयतामाह अस्त्वेवेति। नन्वेवं समूहा
लंबनप्रत्यक्षविषयेन स्यात्। समूहेंद्रियसंनिकर्षजन्यत्वे प्रत्यक्षविषयव्यवहारजननादित्यत आह समूहेति। तस्यातिरिक्तस्या
भावेन तावदात्मकस्य समूहस्य यः संनिधिः स प्रत्येकस्यापीत्युक्तदोषाभावादिति भावः। ननु तद्व्यवहारजनकत्वे यदि लिंगविषय
त्वं तदा रजतज्ञानमपि शुक्तिगोचरमित्यन्यथाख्यातिरित्यत आह रजतज्ञानमिति स्वेकादेशिमतं निरस्यति नवेति। स्वमते स्वो राम
पजीव्यमविरोधयितुमाह यत्वेति प्रत्यक्षमेवेति। यद्यपि ज्ञानगोचरतायां प्रत्यक्षप्रमाणे संभवति न तु स्वविषयतायां व्यवसा ११६

योत्तरत्वेऽनुव्यवसायस्य तथैवाकारात् तथापि ज्ञानान्तरकल्पने गौरवात् लाघवसहकृतमिदमेव प्रत्यक्षं ज्ञानगोचरत्वेनानुस्यमा
नं स्वविषयत्वेऽपर्यवस्यतीति हृदयं कर्तृत्वेनाश्रयत्वेन कर्मतया विषयतया क्रियात्वेन विशेषणत्वेन [illegible] इति । ज्ञेयत्वात्स्वविषयानु
पपत्तिरूपमनुव्यवसायतर्कत्यर्थः । यद्वा ज्ञानात्मज्ञेयस्वविषयकत्वानुपपत्त्यापि सम्भवात् वानुभवइति तस्मिं ज्ञांतो अन्यथा ज्ञानान्तरेण तद्ग्रहाभ्युपगमे
तज्ज्ञानगोचरज्ञानान्तराभ्युपगमापत्तावनुव्यवसायस्वीकारापत्तेरित्यर्थः । इदं केवलमाने तर्कापेक्षा गौरवान्मानान्तरमाह [illegible] शेषादि
ति । [illegible] स्थानादिति । तथा चोऽन्ये नायोग्यमेव ज्ञानमभ्युपगन्तुमर्हं तथा चक्रमानसप्रत्यक्षमित्यर्थः । न च विषयान्तरसंचारः प्रति
बन्धकोऽनन्तरीत्येन तस्यैवानुत्पत्त्यापत्तेरिति आह विषयेति । जिज्ञासेति । अजिज्ञासायास्तन्निष्ठधर्मत्वादित्यर्थः । अजिज्ञासाया
स्तत्वं च जिज्ञासानपेक्षप्रमाणविषयत्वं यथाश्रुतेऽयहपदस्य प्रत्यक्षपरत्वे दृष्टान्तासिद्धिः पक्षतान्तर्गतादिघटकजिज्ञासाजन्यप्र
नुमितिः स्यादितिचेन्न द्विविधनासंस्कारेऽप्येवंग्रहपदस्य ज्ञानमात्रपरत्वादितिध्वदितदास्त्ववादेव व्यभिचारः न च साध्यघटकतया
जिज्ञासाजन्यग्रहमात्रगोचरत्वं हेतुस्तथा च सतिमात्रपदार्थे घादिष्टस्य विवक्षिते एकदेशस्य समर्थनत्वेन हेतुत्वे चित्यात् । न चाके

प्र·प त्यधिकं। आत्मन्येव व्यभिचारवारकत्वात्। न चातीन्द्रियत्वमुपाधिः विपक्षबाधकाभावेन तुल्यबलत्वेन यातस्यापि प्रतिरोधपर्य
११२ वसायित्वादिति भावः। अन इति यतो जिज्ञासा आत्मधर्माणां मानसत्वे तं च मतः सुखादीनां जिज्ञासां विना मानसत्वमित्यर्थः। न
ध्याच मानसत्वव्यापकजिज्ञासाविरहाद्व्याप्यस्य मानसत्वस्याभावः साध्यत इति भावः। इतोपि विवक्षित एव हेतुरुचित इति ध्ये
यं। ननु चाक्षुषत्वाविशेषेपि केशादौ जिज्ञासापेक्षानपेक्षादर्शनादिति वह्न्यादिपक्षे क्वचिदेव जिज्ञासा क्वचिन्नेति स्यादित्यप्रयोजकत्वं
मत्वादोषान्तरमाह जिज्ञासापीति। अनवस्थेति। जिज्ञासाधर्मिज्ञानसापेक्षा न च जिज्ञासापेक्षमित्यनवस्थेत्यर्थः। ननु सामा
न्यतो धर्मिज्ञाने जिज्ञासानपेक्षे हेतुः सा च विशेषतो ज्ञानग्रहकारणमनोऽनवस्था न संभवतीति दोषान्तरमाह य[illegible]नीति। प्रत्य
क्षेति। मनोयोग्यतावच्छेदकं लाघवाद्गुणत्वं प्रत्यक्षात्मगुणत्वमेव न लिङ्गादिगोचरं ज्ञानादिरिति ज्ञानस्य मनोयोग्यत्वसिद्धौ योग्यसंनिवे
ः प्रत्यक्षजनकत्वनियमाज्ज्ञानानामित्येतदधिकं ज्ञानानां तरानन्तु नवेन तदेवसामान्यं मानसं कल्प्यते अतस्तदनुमानादेवानुव्यवसायोधि
कोस्तीति निर्गलितार्थः। अन्यथा नश्वरमानसज्ञानानां तदोत्पत्त्यभिसाध्यव्यवसानेनानुमानात्त्वप्रकाशतावादः स्यादित्यवधेयं राम ११२

तथाचाव्यज्ञानासंभवरूपतत्संकरादिदमनुमानं सम्यगिति मानसप्रत्यक्षत्वे च मानसप्रत्यक्षगुणत्वव्याप्यजातिमत्वं तेनात्मिमहेता
वालोचनजीवनयोर्नियतत्वयोर्नव्यभिचारः। जातिग्रहणं च व्यक्तिप्रत्यक्षतां विना नेति तावद्दूरमनुमानिर्वहनीतिध्येयं। लक्षणेति। चतुर्थलक्षण
वर्त्तिध्वंसप्रतियोगित्वादित्यर्थः। आत्मगुणत्वमिह यथानुपंजनीयं। अन्यथा शब्दादौ व्यभिचारप्रसंगादिति। प्रत्यक्षजनकेति। स्वप्रत्यक्ष
जनकेत्यर्थः। तेनयत्नयत्नत्यक्षविषयता तत्र तज्ज्ञानकेंद्रियसन्निकर्षाश्रयत्वं इति व्याप्तिपर्यवसाने यथाश्रुतसाध्यमादाय न सिद्ध
साधनावकाशः सुखप्रत्यक्षजनकस्य संयुक्तसमवायस्य ज्ञानेऽपि सत्वात् प्रत्यक्षत्वात्। जन्यप्रत्यक्षविषयत्वादित्यर्थः। पक्षेति। स्व
समानकालीनचाक्षुषधीविषय इत्यर्थः। तेन यथाश्रुते चाक्षुषोयमित्युपनीतचाक्षुषधीदर्शनात्मने भावः। न चाक्षुषधीविशेष्य
इति साध्ये परमते सिद्धसाधनं ज्ञानामीति ज्ञाने ज्ञानस्य विशेषणत्वादिति दूषणं न लगति। प्रत्यक्षत्वात् साक्षात्वात्। यद्यपि ज्ञानज्ञा
दित्येवोचितं तथापि अर्थविशेषणत्वाभावेन हेत्वंतरस्यापि सम्यक्त्वादिदमुक्तं। ज्ञानवदिति। संनिहितेंद्रियमपहाय हेतूंतरोप
रमुपपादयता एतद्जनकत्वादिति हेत्वंतरं स्वचितं तत्र हेतावेंद्रियस्य साधनाविकलत्वात्। ज्ञानस्य नश्शब्दादन्यज्ञानादावन्य

प्र·प थासिद्धत्वेनोदाहृतत्वादतो न संनिकर्षाजन्यत्वे स्वानव्यत्वे चेत्यनेन वाच्य उक्तहेतोरप्रयोजकत्वाभिधानमप्रसक्तप्रतिषेधन
११८ दतीति ध्येयं। ननु स्वप्रकाशत्वपरप्रकाशत्वसंदेहेपि ज्ञानगोचरज्ञानसत्वात् आश्रयासिद्धिर्नास्तीत्यरुचेराह किंचेति। घटज्ञा
नित्यनुगुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा आत्मादेरभिधानं। घटस्य व्यवहारशक्तत्वाज्ञानाद्वादित्यवधेयं। तत्रेति। शशशृंगस्यासत्वेऽधी
कर्मत्वमप्रयोजकं किंतु प्रकाशाविषयत्वं अतः प्रकाशाविषयतासत्वादधीकर्मत्वेपि नासत्वमित्यर्थः। अधीकर्मत्वं न ज्ञानासत्वसा
धकं अतीन्द्रिये व्यभिचारादिति वस्तुस्थितिर्यदि च ततोऽसत्वसाधनं तदा स्वरूपासिद्धिरित्याह धीजन्येति। परसमवेतक्रियाफलशा
लित्वस्य कार्यत्वादित्यर्थः मनिषेत्यैव त्वयानुमानप्रयोगादिति भावः। ननु न वनु स्वप्रकाशत्वपक्षः तथापि तदंशे प्रत्यक्षत्वं न विहंनार्हे
तीति तत्संनिकर्षाजन्यत्वादित्यत आह ज्ञानेति। ननु यदीन्द्रियनिबंधनं न प्रत्यक्षत्वं तर्हीन्द्रियानुविधानानुपपत्तिरत आह [illegible]द्रियादी
ति। तस्य ज्ञानोत्पत्तावेव सामर्थ्यात् प्रत्यक्षत्वेतु तस्यातंत्रत्वादिति भावः। तत्रैवेति। अर्थप्रकाशमात्रस्यैवेन्द्रियादिसहकृतकारण राम
जन्यत्वादित्यर्थः। व्यवसायानामिति। व्यवसायस्य नाधमा[illegible]ः किंत्वनुव्यवसायस्य तथा च तदाकारस्य वस्तुतो ज्ञानविषयस्यार्थ ११८

गोचरत्वजातीयं विषयो न तु स्वस्य ज्ञानविषयकत्वमपि येन ज्ञानान्तरकल्पनागौरवसहकृतं सत्स्वत्वदीप्रमाणं स्वप्रकाशे निर्वाहेत
स्वस्य स्वाविषयकत्वेन स्वविषयत्वाविषयत्वात्। न च स्वस्यमपि स्वगोचरः तथा सत्यन्योन्याश्रयः स्वविषयत्वे सिद्धे गौरवसहकृतज्ञान
गोचरतायां ग्राहकं प्रत्यक्षं स्वप्रकाशतायां प्रमाणीभवेत्तेन च मानेन स्वविषयतासिद्धिरित्यर्थः। तदिदमाह व्यवसायस्यापि विषयकत्वम
नुभूयते अनुव्यवसायेन न तु स्वविषयकत्वमप्युक्तदोषात्। न च यथोक्तक्रमेण स्वविषयतां कुमीयेन परस्पराश्रयः किंतु व्यवहारानुरो
धादेव स्वविषयतेत्यत आह गौरवेनेति। नन्वर्थमात्रगोचरानुव्यवसायोनाचारस्त्वनुगतविशेषइत्यत आह अनुव्यवसायोपीति। तथैव तस्याप्यनु
व्यवसायेनानुभवादिति भावः। नत्वनुपगमादिति। व्यवसायविषयत्वेनैव तस्य ज्ञानान्तरेण ग्रहणादिति भावः। ननु जानामीति ज्ञा
नं सार्वलौकिकं तदेव स्वपरज्ञानकल्पनागौरवसहकारेण स्वविषयकं पर्यवस्यतीति मिलितं प्रत्यक्षप्रमाणात्स्वप्रकाशत्वमित्यत आ
हाह अपि चेति। क्रियायाः धात्वर्थस्येत्यर्थः। एतच्च घटो न वनीत्यादिप्रयोगादर्शनेन तस्यापि कर्तृत्वमिति वैयाकरणमतेनेति।
धात्वर्थानधिकरणत्वे सति धात्वर्थावच्छेदकफलशालित्वमित्यर्थः आत्मानं जानामीति आत्मन्यकर्मत्वमापत्संज्ञादिति लक्षणान्त

प्र·प ११९ रमाह कारणेति । अन्यद्देति । कृतित्वेवेत्यर्थः । सर्वत्र धात्वर्थे कृतिप्रवेशादिति भावः । ननु विषयत्वं घटादेराश्रयत्वं आत्मनो विशेषण
ज्ञानस्येत्येव कर्मत्व कर्तृत्व क्रियात्वादि ज्ञानमित्युक्तौपालंभनतया अपरितुष्यन्नाह नचेति । विशेषणत्वमपि तादृशस्य व्यवसायस्य न
दायदितं पूर्वं ज्ञानं न च स्वप्रकाशेन तथा संभवतीति भावः । यद्यप्येनावता विशिष्टबाधस्तद्धियं विनापीति व्यभिचारः तथापि यद्येन विना
न भासते तद्धीहेतुरेव तद्धीहेतुरिति तज्ज्ञानं विनापि न तद्विशिष्टबोधः अन्यथा त्वत्ते तु तद्विशिष्टबुद्धिः तद्बुद्धिसाध्येति नियम एव न ज्ञाना
न त्वाज्ञाने अज्ञाताज्ञानवत् ज्ञानाज्ञाने आत्माज्ञानमित्यस्ति । येनेहापि न हि तद्बोधकमेव न तद्बोधकमस्तीति विशेषणज्ञानानपेक्षा विशि
ष्टबुद्धिरभ्युपगम्यते तथा सति ज्ञानाज्ञाने तु स्वादिविशिष्टे प्यात्मनि नासेतेति यत्किंचिदेतत् । ननु विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानापे
क्षेति तव सिद्धांतो मम तु साक्षाद्विशेषणविशेष्योभयविषयकं विशेषणबुद्ध्यनपेक्षमेव विशिष्टज्ञानमित्यभिप्रेत्य शंकते स्या
देतदिति । जनकसंनिकर्षाश्रयत्वेन स्वजनकसंनिकर्षाश्रयत्वेनेत्यर्थः । ननु सन्निकर्षादिवत्तदन्येऽपि विषयतानियामको राम
नौ अनुगमाभावस्य तुल्यत्वादत आह प्रत्यक्षेति । विशेषेऽनुगतस्यैव संभवेनानुगताभ्युपगमानुपपत्तेरनेदस्य विषयतानियत ११९

त्वेपि नियामकस्य हेतोरनुसंधानादजेदस्य चाहेतुत्वादिति भावः। ननु प्रत्यक्षविषयताया जनकत्वव्याप्तासंस्का[illegible]उपनीत[illegible]
व्यभिचारादतो व्याप्तिशरीरमाह। आत्मेति। तन्निष्ठ[illegible]स्वसम्बन्धा[illegible]प्रत्यासत्तिजन्यत्वव्यापकविषयत्व[illegible]
षयसाक्षात्कारहेतुप्रत्यासत्त्यनाश्रयत्वं तदर्थो वाच्यः सोपि दिक्[illegible]त्वसाम[illegible]व्यभिचारवारकतया[illegible]
यसाक्षात्कारेत्यादिना विशेषणीयः तथाच व्यर्थतः आत्मप्रत्यासत्तिजन्यविषयताया जनकं[illegible]साक्षात्कारान्यप्रत्यक्ष[illegible]जनक
व्याप्तत्वं वाच्यं एवं च स्वस्याजनकत्वेन स्वविषयतायां जनकत्व[illegible]प्रामाणिकत्वेन[illegible]
। इच्छात्वरूपत्वादीनामननुगमेन प्रत्यक्षत्वमेवेन्द्रिययोग्यतावच्छेदकं लाघवात्[illegible]इति सामान्य[illegible]
र्विजन्यत्वान्मानसत्वमिति नप्रागाशंकालेशः इति भावः। आत्मेति। एतद्विषयका लौकिकप्रत्यासत्त्यजन्यत्व[illegible]र्थः। अत एव[illegible]
त्यत्र हेतुतावाव्यभिचार इति वक्ष्यति। साक्षात्कारेत्यादि। इंद्रियजन्यत्वादित्यर्थः अत एवेश्वरज्ञाने व्यभिचारवारणाय[illegible]हेतुत्व
न हेतुतावं वक्ष्यति। ज्ञानमिति। अत्रालौकिकप्रत्यासत्तेः सामान्यस्यैव सत्त्वेन हेतुतावादेव[illegible]व्यभिचार इत्यर्थः। न्यूनहेतुतावन

फलाभावे सत्त्वयोग्यतया तदभावकल्पनमप्रामाणिकमित्यस्वरसात्केचिदित्युक्तं । न[illegible]गौरवापत्तेः स्वप्रकाशवादिना
प्रत्यक्षविषयताभावेन तत्कारणत्वाभ्युपगमादतएव [illegible] कार्योत्पादश्चेति कारणान्तरस्याभावादिति भावः । ननु स्वविषयत्वे ज्ञानसा
मान्यसामग्रीत्वं घटादिविषयत्वे क्वचिदिन्द्रियसंनिकर्षः क्वचिल्लिङ्गज्ञानादिप्रयोजकं [illegible] न व्यवस्थानात् स्वप्रकाशनिर्वाहकल्पनायां
गौरवस्याप्रामाणिकत्वादित्यस्वरसादाह अपि चेति । अनवस्थैव नास्ति अवश्यवेद्यत्वाभावादनावश्यकत्वे च न व्यवस्थायां न वापि [illegible]
दित्यर्थः । नन्वस्मन्मतेनानवस्था स्वप्रकाशत्वा[illegible]तेऽस्वप्रमितावपि ज्ञातेरभावात् वस्तुतः स्वप्रकाशपक्षे सानुमितिरपि स्वमिव
स्वविषयत्वमपि विषयीकरोत्वेवेति तत्त्वकाश्यत्वं तज्ज्ञोचरएवेति कथं तदर्थज्ञानान्तरापेक्षेत्यस्वरसादाह किं चेति । नन्वस्मा[illegible]
साक्षात्त्वं न जातिरपि तु ज्ञानानपेक्षेन्द्रियजन्यत्वमुपाधिरिति वाः संकरस्त्वतत्त्वाह नवेति । विरुद्धत्वादिति । यद्यपि द्विष[illegible]व
च्छेदनज्ञानाजन्यत्वमित्युक्तौ न कश्चिद्दोषप्रसंगः तथापि स्वविषयत्वेन प्रत्यक्षत्वं तस्य सकलसाधारण्येनाव्यावर्तकतया [illegible]
ज्ञानेऽजन्यतानवच्छेदकत्वात्सामान्यसामग्र्यां ज्ञानत्वस्यैवावच्छेदकत्वाद्धि [illegible] सामग्र्यां [illegible] विषयत्वस्य सर्वज्ञानसाधारण्ये [illegible]

सत्त्वात्तथैवानवच्छेदकत्वादिति भावः। प्रत्यक्षं न स्यादिति। विषयत्वे ज्ञानभिन्नपरं ज्ञानानपेक्षत्वं ज्ञाने यन्निरूपितं तदपेक्षत्वमिति
प्रत्यक्षं न स्यादित्यर्थः। नन्ववश्यं घटत्वाभावेनानवस्थोक्ता तदेव तु तुर्वेलमित्याह। अथेति। न चाव ज्ञानज्ञानत्वेनेति। ...घटत्वेन
ज्ञानामीत्यनुव्यवसायो घटत्वप्रकारकत्वं व्यवसायस्य यथा गृह्णाति तथा तदीयं घटत्वप्रकारकत्वप्रकारकत्वं तदनुव्यवसा
य इति कथं सर्वस्य ख्याकार इति वाच्यं घटत्वप्रकारकमाद्यं ज्ञानं तदनुव्यवसायो घटत्वप्रकारकज्ञानज्ञानं यथा तथा तदी
यादेरपि घटत्वप्रकारकज्ञानज्ञानतया शेषपर्यन्तमेवानुव्यवसायस्यं न कादिति भावः। इदं चाभ्युपेत्य वक्तव्यो घटत्वप्रका
रकत्वप्रकारकमपि ज्ञानमुत्पद्यत एव नियमस्तु नास्त्येव न चेति इष्टत्वं। ननु ज्ञानसिद्ध्यर्थं ज्ञानान्तरानुसरणेन नाशे ...
गुणो ध्वंसलक्षणो मोक्ष इत्यत आह नचेति। व्यवसायनाशेति। अनुव्यवसायनाशलक्षणोत्पन्नव्यवसायान्तरे ज्ञानत्वविशिष्टं यो...
इत्यस्यापि मूलक्षणे तदा तस्य सत्त्वे विशेष्यवर्तमानानामप्रत्यये जनतीति सिद्धं। तद्रूपोनेति। घटत्वज्ञानं घटादीन्द्रियसंनिकर्षादि
इत्यर्थः। अनुव्यवसाये अनुव्यवसायस्थले यदा अनुव्यवसाये व्यवसायपाश्चात्ये तन्नाशलक्षणोत्पन्नव्यवसायान्तर इत्यर्थः। एतच्च

प्र.प १२१ दोषद्वयं नियमपक्षे संभवपक्षे अयमपि विकल्पः सम्यक् ज्ञानमिति व्यवसायानंतरं ज्ञानं निर्विकल्पकेन आहार्यज्ञानमिति व्यवसा
यानंतरोत्पत्तौ बाधकाभावादिति चेत् । यथेति । न विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञाने विशिष्टबुद्ध्यपेक्षानियम इत्युक्तं यत्रापि विशिष्टवैशिष्ट्यधीरि
ति तत्सामग्री हेतुत्वात् कादाचित्कया कादाचित्कतया च सामग्र्या विशिष्टवैशिष्ट्यधीरिति व्यवस्थितो विकल्पो यावत्सत्वः [illegible] स्थितेः । ज्ञाने
शे निर्विकल्पकं न भवति विशिष्टसामग्रीसत्वादित्येव रद्धांस्वरसः । ज्ञानत्वविशिष्टबुद्धौ प्राचीनप्रकारेणास्वरसोऽयं अनुमिन
मीत्यभिधाने न तत्प्रकारानुसरणस्यैर्योत्तर । ज्ञानामीत्यत्र कदाचिदन्योपि प्रकारः संभवतीत्याह । नवैवेति । न च निर्विकल्पकम[illegible]
तद्योग्यमतः कथमेतत् । अंशेन तदस्तीत्यंशमात्रे योग्यमिति तन्मन्दमेव एकस्यैवायोग्यानयरूपतापत्तेरिति वाच्यं [illegible]
स्यैव योग्यत्वात् संबंधितावच्छेदकरूपेण संबंधिनिरूपणं विना न संबंधिकानिरूपणमिति न हि रहः देव योग्यस्यापि न हि तद[illegible]
ज्ञानात् । न च नरसिंहाकारज्ञाने घटत्वप्रकारकत्वाभावात् तत्र ज्ञानत्ववैशिष्ट्यबोधे घटत्वेन ज्ञानामीति ज्ञानत्वविशिष्ट [illegible]
प्रकारकज्ञानवानहमिति धीर्न स्यादिति वाच्यं विषयनिरूप्यं ज्ञानं न तु विषयं परानिरूप्यं गौरवात् [illegible] । तथा च नरसिं[illegible]

कारस्य सत्यपि घटत्वप्रकारकत्ववैशिष्ट्यविषयकत्वे घटत्ववैशिष्ट्यविषयकत्व[illegible]वेति तद्रूपस्यापि मध्ये नानात्वविशिष्ट
ज्ञानत्वमिमत्रेण घटत्ववैशिष्ट्यावगाहिज्ञानवानहमित्येवंरूपो ज्ञानानामी[illegible] प्रायः सं[illegible]वत्येवेति वाच्या विदेव मध्य[illegible]
:संभवतीति न काप्यनुपपत्तिरिति भावः॥ ननु नरसिंहाकारमित्यसंगतं सविकल्पकस्य प्रत्यक्षाधीनत्वात् सविकल्प[illegible]
स्य निर्विकल्पकस्यैव प्रत्यक्षत्वादित्यत आह तत्र[illegible]। जात्यादेरौपाधिकतया पारमार्थिकविषयकयोरुभयोरपि प्रत्यक्षत्वादि[illegible]
भावः। ननु तथापि तथाविधज्ञानानुत्पत्तिर्निर्विकल्पकत्व[illegible]विकल्पकत्वयोर्विरुद्धजात्योरेकत्रासमवायादत आह [illegible]
विषयगर्भानुमानानुपाधीनत्वा इत्यर्थः। असिद्धेः। निर्विकल्पकादिविषयकत्वस्यासिद्धेः। न संभवतीति कल्पद इत्याह [illegible]
[illegible]ति। यदि वैशिष्ट्यगोचरं विशिष्टज्ञानं जन्यते तदा वैशिष्ट्यज्ञाना[illegible]भ्युपगमे विशेषणस्य पूर्वज्ञानमङ्गीक्रियेतेति भावः। [illegible]
रहस्तु पलक्षणं स्मृतिरपि यदि हेतुः सापि प्रत्यासत्तितयैव [illegible]नीयत्यादिवदित्यवधेयं। [illegible]स्त्वपि स्वमते वक्त[illegible]
नो विशिष्टज्ञानत्वपक्षे तत्रापि ज्ञानस्य प्रत्यासत्तित्वमिति स्तुवं सा[illegible]सिद्धीति। ननु स[illegible]दिर्न हेतुरवश्यक[illegible]

प्र·प
१२२

दिसत्वेतद्विलंवेन विलंवाभावात्। व्याप्तिधीरेव नतां विनेति अतो हेतुहेतुत्वमिति चेत्। न च। [illegible] नादीनामेव साध्यप्रसि-
द्धित्वात्। ननु तदन्यासाध्यप्रसिद्धिर्हेतुर्येनान्यथासिद्धा नेदेत्। ननु तथापि [illegible] प्तिज्ञानत्वमेव तद्धेतुतावच्छेदकं न तु [illegible]
ण ज्ञानत्वं साध्यप्रसिद्धित्वं वेति चेत्। द्वितीयेऽइष्टापत्तेः। प्रथमेपि विशिष्टज्ञानत्वादौ का[illegible]स्याकस्मिकतापत्त्या अनुगतहेतु[illegible]
वेषणायां उक्त एव पर्यवसानात्। किंच विशिष्टज्ञाने वैशिष्ट्यगोचरज्ञानं न था[illegible] वैशिष्ट्यस्य संवंधरूपतया अवश्यं संवंधि[illegible]
विशेषणधीजनिका न हि तन्मतद्वास्माकमपि धर्मधर्मिगोचरज्ञानमेव विशिष्टज्ञाने येन सद्भावं वनवद्धन्य[illegible] कस
धीमात्राद्युत्पद्येत ननु विशेषणधियः पूर्वं तन्मनुमन्यते नन्वेवं संवंधस्यानयसंवंधिनिरूप्यत्वाद्विशेष्यधीरपि विशिष्टधीका-
रणं स्यादिति चेत्। नासंवंधो द्विप्रतियोगिनिरूप्यो न त्वयोगिनिरूप्योऽपि तथैवान्वयाद्यनुविधानात्। रूपवान्नित्यं रूप[illegible]
गिकः समवायो नास्तीति न द्वयप्रतियोगिकः तथा सति कदाचिद्रूपवद्भूतमित्यपि [illegible] स्यात्। न चैवं संयोगोऽप्यन्यतरसंयोगिमात्र- रा·म
निरूप्यः स्यादिति वाच्यं परोक्षे ज्ञाने पक्षज्ञानादिसापेक्षतयैवापरसंयोगिज्ञाननियमात्। प्रत्य[illegible] ज्ञाने त्वाश्रयघटितसंनिकर्षे १२२

श्री

पेक्षणोक्तनयसंयोगियत्नपेक्षा व्यासज्यवृत्तित्वेन प्रत्येकपरिसमाप्तत्वे आश्रयाभावेन मिलितएवाश्रयत्वे पर्यवसिते व्यासज्यवृत्तेर्वि
शेषेण तयाश्रयज्ञानानुविधानाच्च। नहि द्वित्वमन्यया अपेक्षा संबंधस्य संबंध्यपेक्षत्वं वक्तुं नाहि क्वस्य समवायसंयोगवदसंबं
धित्वादिति दिक्। यद्विशेषयोरिति। इदमपि समाधिसौकर्यायोक्तं न तु स्वतो वैशिष्ट्यस्य प्रतियोगिनिरूप्यत्वादवविशिष्टबुद्धौ विशेष
धीः कारणमित्युक्तं अन्यथा विशिष्टज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रयोजकमेव स्यात्। वस्तुतो विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञाने विशेषणतावच्छेदक
धीर्हेतुरित्येव न विशिष्टज्ञाने विशेषणज्ञानं कारणमिति सामान्यसामग्र्येव निर्वाहे विशेषसामग्र्यकल्पनात्। अन्यथा तेन व
ह्निज्ञाने वह्निमानिति धीः स्यादित्यतिप्रसंगः वह्निमानिति हि वह्नित्वविशिष्टज्ञानं वह्नौ वह्निविशिष्टधीः पर्वते तथा च यथा वह्नि
ज्ञानात् तद्विशिष्टज्ञानं तथा वह्नित्वज्ञानात् तद्विशिष्टज्ञानं नवेन्न चैतन्यत्वेन ज्ञानेन तदजनितस्याप्युपहितविशिष्टज्ञानं तत्तद्विशेषणज्ञा
नजन्यमिति सामान्यसामग्री तएव तत्तद्विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानं न तु विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानत्वावच्छेदेन कार्यत्वं विशेषणतावच्छेदक
ज्ञानत्वेन हेतुत्वं वा नीलघटत्ववदार्थसमाजलभ्यत्वादित्युक्तं संबंधतावच्छेदकप्रकारकमेव संबंधिज्ञानमपरसंबंधित्वार

प्र·प कमन्यथाऽतिप्रसंगादिति दोषं स्फुटत्वादुपेक्ष्य दोषांतरमाह सत्यपीति। ननु अगृहीतज्ञाने संस्कारोपनीतं गोत्वादिविषयस्तदा
१२३ प्रत्यभिज्ञानवत् तत्तोल्लेखापत्तिः। तत्तोल्लेखि संस्कारजन्यत्वस्य नियामकत्वकल्पनादित्यरुचेर्दोषांतरमाह अपि चेति। स्वतोऽनं
तरमपीति शेषः। अनवस्थानादिति। न च कार्यं कारणजन्यमिति वदनवस्थापि प्रामाणिकीति वाच्यं। अत्र हि कार्यकादाचित्क
त्वं कारणकादाचित्कत्वं विनानेति कादाचित्कत्वेन सहेतुकत्वं सिद्ध्यत्कादाचित्कपरंपरायाएव सहेतुकत्वं विषयीकरोतीति
युगपत्कारणपरंपरासिद्धेः प्रामाणिकता। इह तु ज्ञानजन्यं ज्ञानमिति सर्वज्ञानानां ज्ञानजन्यत्वे ज्ञानाविरामप्रायत्वानुप
त्तेः। नानवस्थाप्रामाणिकीति साप्रतिकूलतर्करूपतया व्याप्तिधीविरोधिन्येव। अत एव केवलज्ञानत्वे प्रतिकूलतर्कान्न व्याप्ति
रिति व्याप्तिग्रहोपयिकत्वेन विशिष्टं परं सार्थकमिति मत्वा अत्र दूषणेऽरुच्याह किं चेति। तथा सतीति विशेषणविशेष्यवैशि
शिष्टधीविषयो नान्यदित्यभिमानादिदमुक्तं प्रकारइत्यंतं नन्वेतत्संबंधेन अत्र हेतुर्गौरित्यादि अपोहेति। यद्यप्यगोव्यावृत्ति शम
गोत्वमिति निराहेऽपि गोत्वं विशेषणं गोर्विशेष्यः अनयोरनयोः संसर्गे वैशिष्ट्यमिति न निराकृतं तदपि प्रायेण वेदं निरुक्तं न वाच्यान्वयश्च १२३

तियोग्यत्वयोर्धीग्राह्यत्वेन कथमन्योन्यसंबंधोपीति वाच्यं स्वरूपेण समवायो वैशिष्ट्यमिति वदतद्व्यावृत्तिवैशिष्ट्यमिति संभवात् समवा
यवतद्व्यावृत्तिविशेषणएवाज्ञावेशतियोगित्वानाद्यपेक्षणात्। तथापि प्रमेयत्वविशिष्टबोधे तत्र वैशिष्ट्यं संभवतीति वैशिष्ट्यविषयाव्या
तद्व्यावृत्तिविषयत्वमसंभवि ते मतो विशेषणत्वेनैव तज्ज्ञानं वाच्यमिति। परास्तिमानं व्यावर्तनं तदेव दूषितमिति बोध्यं। स्मारणेति।
यद्वैकोपनयसामग्र्यां तत्र तस्याप्युपनयजनकत्वमेव न स्मारणजनकत्वं तथा च सामग्रीत्वेन बलाधिक्यप्रयुक्तव सा नं नतु सामग्र्यामपेदेन
न्यूनाधिकबलत्वाद्युपपत्तेरिति। अनवस्थानात् अप्रामाणिकतया प्रतिकूलतर्कविषयाव्याप्तिधी विरोधित्वमनवस्थायाः यदि च त
र्हियाकाचिदपि विश्रान्तिर्मन्तव्या तदाह सामान्यत इति। व्यभिचारावारकमपि विशेषणं सार्थकमित्यत्रोपष्टंभकमाह अत एवेति।
यद्यपि रूपस्यैव व्यञ्जकरूपवत्त्वहेतुः पर्यवसितः अन्यथा रूपसंनिकर्षे व्यभिचारात् तथा च रूपादिष्वमध्यस्थ इत्यदन्तेऽप्रसिद्धतायां
व्यभिचारएव नास्तिकस्य वारणं द्रव्यत्वेन विशेषणेनेति प्रसिद्धिद्वारा व्यभिचारबुद्धिमुत्पाद्य द्रव्यत्वविशेषणद्वारा समवायेन रू
पादिष्वमध्यस्थत्वनेनेति परंपरया व्यभिचारवारकत्वमस्यापि तथापि तद्वारकसार्थकतायां व्याप्तिग्रहोपायिकात्वं तंत्रमिति कृतम

प्र.प
१२४

नयाकुसृष्टा। नहि व्यभिचारवारकस्य कस्यचिद् पूर्वोक्तिशक्तिविशेषो बोधयति व्यमपि तत्प्रकारकं व्यवृत्याप्येत। अत एव हेतौ इस व्याख्या कु
त्वेसति रूपव्यंजकत्वमर्थ इति कल्पनमपास्तं। नस्येहे त्वं नरत्वेपि प्रकृतनैत्तर्थे त्वे मानाभावाद स्यैव समर्थत्वादिति। ननु विशिष्टज्ञ
नत्वादित्यत्र विशिष्टज्ञानत्वं वैशिष्ट्यगोचरज्ञानत्वं तथा चाप्रसिद्धो हेतुः वैशिष्ट्यस्य पदार्थान्तरस्यास्माभिरनभ्युपगमादत आह घट
वंघइतिा तदेव कथमत आह तेनहीति। स्वानाश्रयव्यावृत्त बुद्धिजनकस्यैव वैशिष्ट्यत्वादित्यर्थः। ननु व्येवेति। एतच्च यदिदं इइति
योगित्वं पुरुषनिष्ठत्वं च संबंधस्य तद्धीविषयस्तदा वक्तनस्ताहशासमूहालंबनेन तथात्वानियमः। दंडेति। अयमपि न नियमः। शाब्द
नसंबंधोपस्थापने अन्यथापि तथा समूहालंबनसंभवादिति। प्रतियोग्यधिकरणज्ञानयोरिति उपलक्षणं अभाव त्वस्याभावधि
ष्टबुद्धिवेद्यतयाऽभावत्वविशिष्टज्ञानसामग्र्याः सत्वादीनाभावे निर्विकल्पकमित्यादिस्मर्तव्यं। प्रकारे व्यावर्तकप्रकारः। इत्थंभू
तइत्यनेनातीतार्थकतापत्यये नासत्वस्य बोधनादित्यर्थः। ननु विशेषणवत्वमेव विशेषणत्वमित्याभाष्य शंकया तमेवार्थमन्यल
क्षणेनाह प्रत्याय्येति। ननु इदमपि लोहितः स्फटिक इत्यत्र लौहित्ये विशेषणं व्याप्तमित्यरुचेः प्रतीतिमार्गे लक्षणद्वयमाह चेतेना। राम
१२४

अतइति २

दिति व्यावर्तकमिति शेषः। उक्तात्मा[illegible]यत्न[illegible]विशेष्यत्वं निर्वक्ति विशेष्यत्वं चेति। नापीति। पूर्वोक्तिं न[illegible] तदर्णाङ्कृष्टं। अन्यथा घटः प
टइत्युदासीनदशायां अन्योन्यविशेषणत्वापातादिति। व्याप[illegible]कत्व इति। व्या[illegible]विशेष[illegible]नक[illegible]र्थो तो न वैशिष्ट्येति व्या
प्तिरित्यर्थः। नन्विदं यदि विशेषणत्वं तदा बुद्धिविषयो न स्यात [illegible] बुद्धिविषयत्वनियमादत [illegible] विशिष्टेति। तादृश्यात्मकत्व[illegible]
कारत्वात्[illegible]ति। तत्रापि गंगापदं नोपस्थापकं किं तु [illegible] तमन्यदेव तथात्वादित्यस्यादि[illegible]दिति ना[illegible] नन्व[illegible]
वच्छलक्षणेऽवकोऽप इत्यत्र चैगाद् घट इति। केवलवि[illegible] विशिष्टज्ञानात्वं नुवादिति [illegible] न तु तत्रापि तदुपलक्षितविषय[illegible]
मे वास्तामतमाह नियतेति। वस्तुतो ल[illegible]पत्तिरेव दोषः। न चेष्टापत्तिः शास्त्रामेव[illegible]पादनेऽपि[illegible]दौ तदनि[illegible]त्वस्य[illegible]
संनवाद। [illegible]ति। विशेष्यान्वयि क्रियेत्यर्थः। अत एव विशेष्येति व्या[illegible]कत्वे सति [illegible] विशेषण[illegible]ति। न[illegible]
त्वादावपि अस्ति क्रियान्वयित्वं यत्रान्यतरक्रियापदं नास्ति तत्रास्तिर्भवन्तीपरः प्रयोक्तव्य इति वैयाकरणसि[illegible]त्यत आह [illegible]
ति। [illegible]येति। विशिष्टज्ञानविषयीभूतेत्यर्थः। अत एवानन्वयावृत्तिर्वैशिष्ट्यमित्यादियं पमवतार्थ वलक्षणं निरुक्तं न च विशिष्टधीकार

अवच्छेदकतयेत्यर्थः १

प्र॰प॰ णत्वादिविशेषणं स्वर्थे गौरित्यादिप्रतीतौ साक्षाद्विशेषणत्वात् तथात्वादित्यव्याप्तिवारणार्थत्वात् । काकश्च इत्येव क्रमेण तस्य त्वे
१२५ ति विशेषणत्वस्य लक्ष्यत्वात् । न च काकादेः प्रत्याय्यवृत्ति समानाधिकरणत्वादतिव्याप्तिः समानाधिकरणत्वेन सामानाधिकरण्य
नियतस्य विवक्षणात् । न च प्रतीयमानादेवदत्तवृत्तेः सामानाधिकरण्यनियताः काकादयोऽकाकेपि गृहे तद्व्यावृत्तिसत्त्वादित्यनेन दे
न दूषयति । नीलमिति । प्रतियोग्यप्रतीत्या व्यावृत्तेर्विशिष्टज्ञानागोचरत्वादिति भावः । न च व्यावृत्तित्वेन तत्तज्ज्ञाने प्रतियोगिज्ञानापेक्षा
अन्यथा समवायस्यापि प्रतियोगिज्ञानापेक्षित्वेन समवायात्मनोपि विशिष्टज्ञानप्रसंगादित्यस्वरसादाह । नीलमिति । नन्वन्वय
सायो घटनीलव्यावृत्तं ज्ञानामीत्येवमाकारमत आह [illegible]देति । तथा च नीलप्रतीत्यभावेऽनीलव्यावृत्तेरेव नीलत्वापत्तेरिति भावः । नी
लादि नीलसमवायादौ न त्वेवं साक्षात्संबंधं विशेषणमित्युपलक्षणप्रतियोगिनिगमनमतो निगमितमाह न वेति । साक्षात्संबंधेनाधेयं न
हि विशेषणमिति नातिव्याप्तिरिति भावः । पुंस इति पुंसो विशेषणं दंडः नातु दंडे ज्ञातिदंडवृत्ति दंडत्वजातिरित्यर्थः । अ[illegible] अपि दंडे जा राम
तिर्दण्डत्वमिति यावत् । न च दंडस्य च साक्षात्संबंधस्यापि सतः काकादेरुपलक्षणत्वमेव यदि न ब्रूते न दानन्ता[illegible]व्याप्तीत १२५

दाणयोर्नीव कुंडमकायते इति निःसंदिग्धदर्शयति । गौरिति । गौरनित्यो गौरूपवानित्युदाहरणद्वयं द्रष्टव्यमेकोदाहरणत्वे अन्यतरानु
पादानापत्तेः । लोहित इति । परंपरासंबंधेन लौहित्यप्रकारिकाबुद्धिर्यथार्थैवोक्तमन्यथा शुक्तिरजतवदसंशयाहार्यतायामव्याप्त्युपदर्शन
विरोधात् । प्रतियोग्युपस्थापकतया तद्व्यापकत्वानविषयतयाऽर्थस्य स्फुटस्यानधात्वात् । ननु काकपदं संस्थानोपस्थापकं न कामो
ऽपि तु काकपदोपस्थाप्यकाकत्ववत्तत्संबंधस्तत्र तु पार्श्वोपस्थितः काकस्मारितश्च संस्थानविशेष इति तत्सिद्धांतेनेदं दूषणं घटत इ
ति दूषणांतरमाह प्रतियोगीति । यद्यपि प्रतियोगिनो ज्ञापकत्वाहकतया ज्ञावस्य चान्वयप्रतियोगित्वादन्वयप्रतियोग्युपस्थापकत
याऽन्वितत्वेनोपलक्षणलक्षणमिह व्यापकं । न वा साक्षादन्वितत्वं विशेषणत्वमतिव्यापकं तथापि विशेष्यस्यान्वयप्रतियोगिनउप
स्थापकत्वं वाच्यमिंद्रियसंयोगादेरिंद्रियस्यसंयोगिग्राहकस्याप्युपलक्षणत्वादित्यभिप्रायेणाव्याप्तिरयं वाच्यं दंडवाननीति सदं
डीत्यतीस्मरणस्य लक्षुदाहरणीयं उदाहृते दंडश्चैं सवानयमित्यर्थे पर्यवसानादंडस्यान्नावं प्रत्युपलक्षणत्वमेव प्रकृते प्रतिष्ठइ
संबंधोन नासते स च विशेषणामेवेति परिणामि हितेदोषालम्भकतापातादिति । समानाधिकरणेनेति । साक्षात्संबंधेन सम्बन्धि

वस्तुतः　　　　　　　　　　　　　　　　यद्यपि

५५ करणत्वमेवमत्र लक्षणार्थस्तेन न पूर्वोक्तापुनरुक्ततेति दंडीपुरुष इति। अत्र व्यावृत्तिः कश्चिदन्निकश्चिन्नेति स्वरूपविशेषणत्वं ...
१२८ क स्वरूपद्वयमात्रस्य स्वरूपसंबंधत्वेऽतिप्रसंगात्। स्वरूपविशेषस्य विशिष्टबुद्धिजनकत्वेनानुगमे न रूपेणेति संसर्गाभावेऽति
योगि देशान्यदेशत्ववदत्रापि योगितावच्छेदकाभाववत्त्वमेव व्याप्यस्याधिकरणतावच्छेदकमनभ्युपगमे अन्याभ्युपगमे वा कश्चितत्तो
धान्। तथा च दंडवत्यदंडव्यावृत्तिरस्तीत्येवं स्थितिर्वैकुमुद्धिता नस्य एवावच्छेदककल्पनार्हत्वात् तथापि तत्त्वत्वएव किं मात्रेणेन तदवे
शेषादवच्छेदकत्वं दंडादेः कल्पनीयमिति तत्स्थापनाय तथाप्रतीतिरूपन्यस्तेति न कश्चिद्विरोधः। एवमपि तदनावच्छेदकत्वं तत्त्वादि
वन्तु। उचितं तत्त्वार्थमेव नत्वनीतिरिति वक्ष्यते। प्रत्याय्येति तत्र व्याप्यस्याधिकरणत्वलाभाय। तेन यद्व्याप्यस्याधिकरणतावच्छेदकं य
त्तदेव तत्र विशेषणमित्यर्थो लभ्यते अन्यथा कश्चिद्विशेषणस्य यत्किंचिद्व्याप्यस्याधिकरणतावच्छेदकत्वे नयत्र व्याप्यस्याधिकरणतावच्छे
दकत्वं तत्रापि विशेषणतापत्तेः। न हि रूपलक्षणं व्याप्यस्याधिकरणतावच्छेदकमेवं न तु वन्ति। काकादेरप्यकार्य व्याप्यस्याधिकरणताव राम
च्छेदकस्यायं काकवान् इत्यादौ विशेषणतादित्यर्थः एवं चेति। न च प्रमेयत्वादेः पूर्वप्रतीकेन वारणा... वर्त्तकपदव्यर्थता। आर्थंगमे १२६

मूलो कप्रन्थ.

स्यपूर्वेप्रनीकस्य तदधिकरणमात्रवृत्ती दंडत्वादौ गतत्वात्तदवच्छेदकत्वे संयोगादावित्यतेन समं स्वरूपसंबंधविशेषः । स चानति [illegible] धर्म
मात्रे न चैवं दंडत्वमपि तद्व्यावर्तकमेव । तेन रूपेणोपस्थिताव दंडव्याप्तस्य प्रतीतेरयमनर्थेन नवतील्यादाविदंत्वे लक्षणगमनं ना [illegible] संयोगात्
त्वादत एव प्रतियोगीनाजाव विशेषणं प्रत्याख्य व्याप्तेरेनावनिष्ठायास्तत्समानाधिकरणत्वेन प्रतियोग्यनवच्छेदकत्वादुक्ता [illegible]
करणप्रतियोगिकव्याप्तेरेवस्वावच्छेद्यत्वेन काकजरादे रथकाकाजरादेर्व्याप्तिबोधे विशेषणत्वादृतन्न [illegible]
युक्तात तदनवच्छेद्यत्वेनापसंगादिति सर्वं सुस्थं ॥ व्याप्तिरन्योन्याभावेनाभावेतत्स्वरूपेदा[illegible]पगमादित्यनावेनोक्तरूपं विशेषणं
किंतु पलक्षणमेव प्रतियोग्यादीत्यपि वदंति । वस्तुतस्तु प्रत्याख्यव्याप्तेरधिकरणतावच्छेदकत्वग्रहो यथा व्याप्यवच्छेदकाग्रहो व्याप्ति
संयोगग्राहकतया तद्विषयत्वानियतत्तथा व्याप्तिविषयत्वानियत इति । यत्र तथावच्छेदकत्वग्रहस्तत्र व्याप्तस्य बोधकालेपि विशेष
णत्वबुद्धिर्नोपसंग्रहीदिति व्यावर्तकत्वे विशेषणमत एवाह व्याप्तस्य लोके स्वादिति । अनंतरमेव विशेषणत्वबुद्धिरिति । न चावच्छेदकग्र
होवच्छेद्यग्रह इति सत्यं । नत्ववच्छेदकत्वग्रह अनुसंहितोपायेरिति वाच्यं । अदंडव्याप्तस्याधिकरणतावच्छेदको दंड इति शाब्दादवग

प्र·प नेपितदृत्वदंडव्यावृत्तेरप्रतीतेः सर्वसिद्धत्वादिंद्रियासंनिकर्षादिना प्रत्यक्षादिसामग्र्यभावात्। तथाच्ययोक्तमेव विशेषणपदव्यावृ
१२१ त्तिनिमित्तं विशिष्टधीविषयस्य विशेषणत्वमेव न। यद्वा विषयस्तद्वैशिष्ट्यप्रतियोगित्वरूपं तदित्यवधेयं। नन्वेवं व्यावर्तकमित्येवा
स्तु प्रतियोग्यवृत्तिधर्मज्ञानस्य भेदधीहेतुतया प्रतियोगितावच्छेदकाभावस्यैव व्यावर्तकत्वं। ननु काकादेरप्यदेवदत्तगृहव्यावृत्तिबोध
कत्वं मानाभावात्। स्वयमेव व्यभिचारस्य प्रदर्शनाच्चेति चेत्। न व्यावृत्तिधीप्रयोजकस्यैव व्यावर्तकत्वेनोक्तत्वात्। नहि दंडधीरपि साक्षा
द्दंडव्यावृत्तिबोधे कारणं अधिकरणज्ञानानुपलब्ध्यादितद्धीसामग्रीसत्वे प्रतियोग्यवृत्तिधर्मग्रहं तद्विलंबाभावादपि प्रतियोगि
तावच्छेदकानुपलंभसंपादकत्वेन परंपरया दंडवत्वेनोपलंभे ऽदंडवत्वोपलंभाभावे न वा तथाच तथा व्यावर्तकत्वमुपलक्षणस्यापीति
तत्सूक्तं। विशेषणं विशेषणपरिचायकत्वात्तस्य अत एव व्यावर्तकत्वाविशेषे किंचित्स्वाकालेऽन्यथा किंचित्कापीति कथमिति दूर्वेपक्ष
एकनात्वं तायोगव्यवच्छेदो धर्मस्य विषयो ऽन्यत्रायोगव्यवच्छेद इति समाधानमुक्तं नयनपि देयं। अयोगव्यवच्छेदादेर्विशिष्टज्ञानागोचर राम
त्वात्। एतेन स्वानाधारव्यावृत्तिबोधकत्वं। स्वावच्छिन्नवृत्तिव्यावृत्तिप्रतियोगितावच्छेदकाभावत्वं विशेषणत्वमित्यन्यदुपलक्षणत्वं चेति १२१

बोध्यं। तदन्यदिति। तादृशावच्छेदकत्वशून्यमित्यर्थः। अवच्छेदकत्वमुक्तमेवेति नातिप्रसंगः। तन्नियतत्वमवच्छेदकत्वमादायेति भावः।
स्वानधिकरणेति। स्वानधिकरणनिष्ठव्याप्तिनिरूपकतावच्छेदकत्वशून्यत्वे सतीत्यर्थः। तदवच्छेदकत्वं तु [illegible] व्याप्तिघटितेऽपि ताव
च्छेदकविरहरूपत्वं तेन गुरुत्वव्यावर्तकस्य इत्यादौ [illegible] नियततत्पूर्वलक्षणेन प्रसंग इति भावः। ननु गुणादौ विशेषणत्वं [illegible] नावि
शेषणत्वविचारः प्रकृते लक्षितविशेषणत्वं तत्कोपयुज्यत [illegible] योजकशब्दविशेषणत्वमाह। अथवेति। विवक्षितत्वादिशेषु ते
पुरुषमात्रान्वयतात्पर्यकपरिचायकतयोपात्तदंडादिकोपि वा [illegible] विशेषणत्वापात [illegible] तादृशान्वयतस्य दंडा [illegible]
तेन वाचातिव्याप्तिः। तत्सहितान्वयनविवक्षायाम [illegible] एवेति [illegible] नवच्छेदकत्वमिति भावः। एकस्य विशेषणत्वाद् [illegible]
तस्य व्यावर्त्यत्वान्न तु व्यावर्तकत्वात्। ननु व्याप्त्यधिकरण [illegible] तावच्छेदकत्वं दंडस्य संभवति व्याप्तेः [illegible] संबंधात्। आनयनस्य तु सम
वायादिः संबंध इति न तत्र दंडादेः पूर्वोक्तमवच्छेदकत्वम [illegible] नन्वनतिरिक्तत्वलक्षणं न इत्याह। [illegible] ति। प्रतियोगित्वादिना [illegible]
ङ्गिविषय इति मत इति। उपनीतं इंद्रियासन्निकर्षेण विशिष्टधीविषय इति प्राचीनमतेनेयम [illegible] ति भावः।

प्र.प. ननुघटवित्तिनयेत्याद्युक्तदेश्यतावच्छिन्नव्याप्तेर्गतमितरव्यद[illegible]एकानयनाद्यन्वयात्। नचसमानव्यावर्त्ति[illegible]

१२८ नानयमितित्रुटौव्याप्तेर्विशेषणत्वेनतस्याअपिव्यावर्त्तकत्वात्घटेऽव्याप्तेर्नि[illegible]व्याप्तेस्तदेकदि[illegible]त्वात्[illegible]

व्याप्यत्वरूपमित्यधिकंमत्वातात्पर्यमित्यादि। धर्मिपदंचविशेषण[illegible]धारणाय। नचव्यावर्त्तकमेव[illegible]

तस्यतत्र[illegible]रा। नहिप्रमेयत्वविशिष्टंप्रमेयपदशक्यमित्यत्र[illegible]प्रमेयत्वस्याशक्यतापत्ते[illegible]

तस्यसंग्राह्यत्वमित्यलंविस्तरेणेति। नहिलौकिकविचारेविशेषणोपलक्षणविचारो[illegible]विचार[illegible]

तिकिंचजिज्ञासयाविलक्षणन्यायेनविवेचितं। नन्वेतद्विचार[illegible]स्यैवकर्त्तव्यविचारेव्यासंजनी[illegible]

दिसंगृह्यते। तथासंगतेदंडिनोपुरुषस्यतया[illegible]भावेनतस्यनदवोध[illegible]त्वादितिदिक्। [illegible]

ऽन्यस्याव्याप्तेस्तेनबोधनात्। अतएवासत्त्वोपदंडे[illegible]स्यामइतिवद्दंडीतिधीर्गोपाऽदंडव्यावर्त्तिका[illegible]पाका[illegible] प्र.प

[illegible]व्यावर्त्तनतयाविशेषणतामिति श्रीः॥ इति श्रीजयदेवमिश्रकृते तत्त्वचिंतामण्यालोके[illegible]परिच्छेदः[illegible] १२[illegible]